

SAMPURNĀNANDA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 15]

SIDDHĀNTACINTĀMANIḤ

BY

ĀCĀRYA ŚRĪ RĀMAPRASĀDA TRIPĀṬHĪ

Ex. Professor & Head of Department

of

Vyākaraṇa-Yoga-Tantra & Āgama

Sampurnanand Sanskrit University

Varanasi

VARANASI

1987

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

First Edition—1000 Copies
Price Rs. 64.00

Printed by—
Ratna Printing Works
Kamaccha,
Varanasi.

सम्पूर्णनिन्द-ग्रन्थमाला

[१५]

सिद्धान्तचिन्तामणिः

प्रणेता सम्पादकश्च

आचार्यश्रीरामप्रसादत्रिपाठी

व्याकरण-योग-तन्त्रागमविभागाध्यक्षचरः,

वेद-वेदाङ्गसंकायाध्यक्षचरश्च

सम्मानितप्राध्यापकः

सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी

वाराणस्याम्

२०४४ तमे वैक्रमाब्दे

१९०९ तमे शकाब्दे

१९८७ तमे ख्रैस्ताब्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः —
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी ।

प्रकाशकः —

डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

प्राप्तिस्थानम्—

विक्रयविभागः,
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

प्रथमं संस्करणम्, १००० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्—६४.०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—

रत्ना प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा, वाराणसी

शिवसङ्कल्पः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये व्याकरणविभागाध्यक्षपदं वेद-वेदाङ्गसंकाया-
ध्यक्षपदं च यथाविधि समलङ्कृतवद्भिः, सम्मानिताध्यापकपदं चाधितिष्ठद्भिः
श्रीमदाचार्यरामप्रसादत्रिपाठिमहोदयैः स्वोपज्ञतया महता परिश्रमेण च सम्पादितः
'सिद्धान्तचिन्तामणिः' इति नामाभिधेयो ग्रन्थोऽस्मद् विश्वविद्यालयात् प्रकाशयतामुपेत
इति नितरां प्रसीदति मम स्वान्तम् । वयसा विद्यया च वृद्धत्वमनुभवन्त एते
श्रीत्रिपाठिमहाभागा व्याकरणे, न्याये, वेदान्ते च कृतभूरिपरिश्रमाः पाणिनीयव्याकरणे
नियमसूत्राणि, अपवादसूत्राणि चाकलय्य तत्स्वरूपपर्यालोचनेऽतिगहनमपि विषयं
सरलया सुबोधया च स्पृहणीयभाषया व्यावर्णयामासुः । एतदर्थमिमे विद्वन्मूर्धन्या
धन्याः, धन्यवादाहर्षश्च ।

महावैयाकरणः प्रजापतिः संश्लिष्टे सत्यानृते पृथक्कृत्य परमार्थभूते सत्ये श्रद्धाम्,
असत्येऽनात्मन्यश्रद्धां व्यधात् । तथा हि यजुर्वेदीया श्रुतिः—

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः ।

अश्रद्धामनृते दधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः ॥

अतोऽस्माभिः सत्यासत्यविवेचनलक्षणं व्याकरणशास्त्रमधीत्य सत्ये वस्तुनि
वर्तितव्यमित्यायाति ।

'नामरूपे व्याकरवाणि' (जै० उ० ४।११।१) इति श्रुतिरपि सम्पृक्तयोः
शब्दार्थयोः पृथक्कृतिं प्रतिपादयन्ती व्याकरणशास्त्रस्य स्वरूपं साधु निरूपयति ।
'वाग्वै ब्रह्म' (ऐ० उ० ६।३), 'ते मृत्युमतिवर्तन्ते ये वै वाचमुपासते' (बृ० उ०
१।२।१) इत्याद्याः श्रुतयोऽपि वाचो व्याकृतिरूपोपासनया व्याकरणशास्त्रं स्फुटतरं
संस्तुवन्ति ।

तच्च व्याकरणशास्त्रमद्यत्वे पाणिनीयमेव वेदाङ्गतया प्रसिद्धिं भजमानं
चकास्ति । तत्र षट्सु भागेषु सूत्राणां गणना शब्दतत्त्वविद्भिः कृताऽस्ति । तथा
ह्युक्तमाचार्यैः —

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥ इति ॥

तत्र संज्ञादीनां षड्विधसूत्राणां लक्षणानि अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवादिदोष-
रहितानि श्रीत्रिपाठिमहाभागैः भूमिकायां प्रदर्शितानि, तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि सुधीभिः ।
नियमसूत्रस्यापि द्वैविध्यं तत्र व्याख्यातमस्ति—परिसंख्यारूपम्, पाक्षिकप्राप्तिमूलकञ्च ।
आद्योदाहरणं कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणरूपम् । अत्रान्ययोगव्यवच्छेदरूपा
व्याप्तिर्नियमत्वेन गृह्यते, यतो हि वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया व्यवच्छेदोऽनेन क्रियते ।

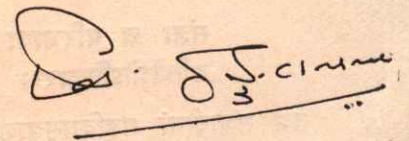
द्वितीयोदाहरणं यथा—अर्थनियमपक्षे 'कर्मणि द्वितीया' (अष्टा० २।३।२) इत्यस्य कर्मणि द्वितीयैव, इत्याकारकम् । अत्र द्वितीयेतरविभक्त्यापि साधुत्वं प्राप्तं पक्षे, इति पाक्षिकप्राप्तिमूलकमेतत् । अत्रायोगव्यवच्छेदरूपा व्याप्तिनियमत्वेन संकेतिताऽस्ति । यतो हि द्वितीयाविभक्त्यर्थः पाक्षिकोऽयोगः प्राप्तः, तस्य व्यवच्छेदोऽनेन विधीयते ।

द्वितीये कल्पेऽस्मिन् वचन अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकरूपाऽपि व्याप्तिः समाद्रियते । यथा 'परश्च' (अष्टा० ३।१।२) इत्यस्य नियमत्वे 'प्रत्ययः' (अष्टा० ३।१।१) परो भवत्येव, इति स्वरूपमायाति । तत्र क्रियासंगत एवशब्दस्तादृशं नियमं बोधयति । अत्र प्रत्ययानां स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगः प्रसक्तः, इति कृत्वा परोऽभवनस्य पाक्षिकायोगः प्राप्तः, तस्यात्यन्तं व्यवच्छेदो बोध्यते । फलतश्च साध्यवदन्यावृत्तिव-साध्याभाववदवृत्तिवदिरूपा व्याप्तयोऽन्तर्निहिताः सन्ति, विस्तरभिया तासामुपन्यासो विधातुं नेष्यते । तत्र नियमसूत्रेषु कचिद् विधिमुखेन प्रवृत्तिः, कचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तिः साधु विचारिताऽस्ति । नियामक-सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं तद्व्यापकं च रूपम्, एवमेव नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्, तद्व्याप्यं च रूपं सम्यक् पर्यालोच्य संकोचाकारः प्रदर्शितोऽस्ति ।

अथ चापवादशास्त्रविषयेऽपि तस्य तदीयोत्सर्गशास्त्रस्य चोद्देश्यताऽवच्छेदक-धर्मी, तयोर्व्याप्यव्यापकभावश्च निर्दोषं विचारपथमानीतोऽस्मिन् ग्रन्थरत्ने । अपवाद-शास्त्रीयतादृशव्याप्यधर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयतादृशव्यापकधर्माऽवच्छिन्ने संकोचरूपो बाधः साधु प्रदर्शितोऽस्ति ।

साम्प्रतिकेऽस्मिन् समये गहनतमे व्याकरणशास्त्रे नव्यन्यायशास्त्रशैल्या नियमापवादसूत्रयोरीदृशं स्वरूपपर्यालोचनं सर्वथा व्याकरणशास्त्रं नूतनया कौशेयशास्त्र्या परिधाप्य सत्करोति । नियमापवादसूत्राणां च सूक्ष्मतमं परिष्कृतं स्वरूपं जिज्ञासवः शाब्दिका विद्वांस एतदध्ययनेन नूनं प्रमोदिष्यन्त इति कामं प्रत्येमि ।

एतादृशं ग्रन्थरत्नं विधातारः स्वाध्यायप्रवचनपरायणाः शाब्दिकचूडामणयः श्रीमन्तस्त्रिपाठिमहानुभावाः जगतः पित्रोः पार्वतीपरमेश्वरयोः परमानुग्रहभाजनानि भूत्वा एवविधानां भूयसां ग्रन्थरत्नानां प्रणयने दीर्घायुष्यपूर्वकं साधु सामर्थ्यं लभन्ता-मिति कामयते—

काश्याम्,
विजयदशम्याम्,
२०४४ वैक्रमाब्दे

}

(वि० व्येङ्कटाचलम्)

कुलपतिः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

भूमिका

[१]

महामुनिपाणिनेः संक्षिप्तः परिचयः—

ऐन्द्र-चान्द्र-काशकृत्स्नादिव्याकरणेषु रत्नायमानं साङ्गोपाङ्गं संस्कृतव्याकरणं पाणिनीयमेव समुपलभ्यते । संस्कृतवाङ्मयस्यानुपमरत्नस्वरूपमिदं व्याकरणमित्यत्र नास्ति मनागपि संशीतिः । पूर्वोक्तेषु व्याकरणेषु समग्रस्य शब्दराशेः व्युत्पत्तिसामर्थ्य-मदृष्ट्वा पाणिनिमुनिः लौकिकवैदिकोभयविधप्रयोगसाधनार्थं महेश्वरप्रसादप्राप्तौजसा अष्टाध्यायीग्रन्थं विरचितवान् ।

अस्य ग्रन्थरत्नस्यात्यन्तं सुन्दरं सुसंगतं सूक्ष्मतमपदार्थाञ्चोत्तनसामर्थ्यं पश्यन्तः प्राच्याः पाश्चात्याश्च विद्वांसो मुक्तकण्ठेनैनं प्रशंसन्ति ।

महेश्वरप्रसादाल्लब्धानि 'अइउण्' इत्यादीनि चतुर्दशसूत्राण्युपजीव्य प्रत्याहार-मुद्रया वैज्ञानिकी सूत्ररचनापद्धतिः पाणिनेराचार्यस्य प्रतिभाया अलौकिकशक्तिं प्रकाशयति । यदि विश्वभाषासु नेत्रे विस्फार्य दृष्टिर्दीयेत, तदा विश्वस्मिन् कस्यांचिदपि भाषायामेतादृशं व्याकरणं नोपलभ्यते, यादृशं संस्कृतवाङ्मयस्य गौरवाधायकं पाणिनीयव्याकरणं देववाण्यां विराजते ।

पणनं पणः, पणोऽस्ति अस्येति पणी, पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः, तस्यापत्यं पाणिनिः, इति व्युत्पत्त्यैव आचार्यस्यास्य नाम्नोऽन्वर्थता द्रष्टुं शक्यते ।

त्रिकाण्डशेषे^१ पुरुषोत्तमदेवेन तु षड्धा नामनिर्देशः कृतः । तथा हि—
१. पाणिनः, २. पाणिनिः, ३. दाक्षीपुत्रः, ४. शालङ्किः, ५. शालातुरीयः, ६. आहिकः ।

श्लोकात्मिकायां पाणिनीयशिक्षायां याजुषपाठे 'पाणिनेय'^२ इत्यपि नाम दृश्यते । यशस्तिलकचम्पूग्रन्थे 'पाणिपुत्र'^३ इति नाम्नाऽपि निर्देशो लभ्यते ।

पाणिनस्यापत्यमिति पूर्वोक्तव्युत्पत्त्याऽस्याचार्यस्य पितुर्नाम पाणिन इत्यासीत् । उक्तञ्च महाभाष्यप्रदीपे—

“पणिनोऽपत्यमित्यण् पाणिनः, पाणिनस्यापत्यं युवेति इञ् पाणिनिः”^४ इति ।

१. पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनी । शालातुरीयः..... ।

२. दाक्षीपुत्रः पाणिनेयो येनेदं व्याहृतं भुवि । पा० शि०—याजुषपाठः, पृ० ३८ ।

३. यशस्तिलकचम्पू—आश्वासः २, पृ० २३६ ।

४. म० भा० प्र० १।१ । आ० ९, सू० ७३ ।

पदमञ्जरीकारेण श्रीहरदत्तमिश्रेणापि उक्तम्—“पणोऽस्यास्तीति पणो, तस्या-
पत्यं पाणिनः । पाणिनस्यापत्यं पणिनो युवा पाणिनिः”^१ इति ।

सिद्धान्तकौमुद्याः बालमनोरमाटीकाकृताऽप्युक्तम्—“पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः,
तस्यापत्यं पाणिनिः”^२ इति ।

‘सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः’ इति महाभाष्यवचनेन^३ ज्ञायते, यदस्य
मातुर्नाम ‘दाक्षी’ इत्यासीत् । संग्रहकारस्य व्याडेर्नाम बहुधा ‘दाक्षायण’ इत्येवंरूपेण
भाष्यकृता^४ प्रोक्तम् । तदनुसारं दाक्षायणो व्याडिः पाणिनेः मातुलपुत्र इति ज्ञायते ।

परन्तु काशिकायाम् (६।२।६९) सूत्रे ‘कुमारीदाक्षा’ इत्युदाहरणे दाक्षायणस्यैव
दाक्षिनाम्नाऽपि संकेतः कृतोऽस्ति । अतः संग्रहकारस्य व्याडेराचार्यस्य ‘दाक्षायण-दाक्षि’
इत्युभयनामभ्यां संकेतदर्शनेन व्याडिः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेर्मातुल एवासीदिति निर्णेतुं
युज्यते । एवं च दाक्षो गोत्रापत्ये युवत्वारोपेण दाक्षायणशब्दस्य निष्पत्तिर्बोद्धव्या ।
यथा ‘द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्यामिति सूत्रेण गोत्रापत्येऽर्थे विकल्पेन फक्प्रत्यये कृते
सति द्रौणायन इति सिध्यति । फगभावपक्षे इन्प्रत्यये सति द्रौणिरिति रूपं च
सिध्यति । अत्रेदं शङ्क्यते—द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्येऽश्वत्थाम्नि द्रौणिशब्दस्य कथं
प्रयोगः ? अत्रोक्तम् सिद्धान्तकौमुदीकारेण—‘अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तुपचारात्’^५ इति ।
तथैवात्रापि दक्षस्य गोत्रापत्ये दाक्षिरित्येव स्यात् । दाक्षायण इति तु गोत्रापत्ये
युवत्वारोपेण बोध्यम् ।

एतेन व्याडेर्भगिन्या दाक्ष्या नाम व्याड्या इत्यपि भवितुमर्हति । वेदार्थदीपिका-
याम्—पिङ्गलाचार्यः छन्दःशास्त्रप्रवक्तृत्वेन पाणिनेर्भ्रातृत्वेन च स्मृतोऽस्ति ।

पाणिनिनाऽष्टाध्याय्यामाचार्यशब्दस्य द्विःप्रयोगः^६ कृतो वर्तते । तत्र पदमञ्जरी-
कारेणोच्यते^७—यत् सूत्रकारो बहुवचनान्तस्याचार्यशब्दस्य प्रयोगं स्वगुरोर्निर्देशाय
करोति ।

कथासरित्सागरग्रन्थाध्ययनेन^८ ज्ञायते यत्पाणिनेर्गुरोर्नाम ‘वर्षः’ आसीत् ।

१. पदमञ्जरी—भागः २, पृ० १४ ।

२. बालमनोरमा—भागः १, पृ० ३९२, लाहौरसंस्करणम् ।

३. म० भा०—१।१ । आ० ५, सू० २० ।

४. शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः । म० भा०—२।३ । आ० ३, सू० ६६ ।

५. पा० सू० ४।१।१०३ ।

६. वै० सि० कौ० अपत्याधिकारे-प्र० ।

७. आदाचार्याणाम्—पा० सू० ७।३।४९ । दीर्घादाचार्याणाम्—पा० सू० ८।४।३२ ।

८. आचार्यस्य पाणिनेर्यं आचार्यः, स इहाचार्यः, गुरुत्वाद् बहुवचनम् । पदमञ्जरी—२,
पृ० ८२१ ।

९. अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् ।

तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ।—कथासरित्सागर—लम्बकः १, तरङ्गः ४, श्लोकः २० ।

वर्षस्यानुज उपवर्ष^१ आसीत् । श्लोकात्मकपाणिनीयशिक्षाऽनुसारेण महेश्वरोऽपि पाणिनेर्गुरुरासीदिति ज्ञायते । महेश्वरप्रसादादेव वर्णसमाम्नायरूपचतुर्दशसूत्राणामुपदेशं प्राप्य तदाश्रितः स्वीयः 'अष्टाध्यायी'ग्रन्थो निर्मितः^२ । स्कन्दपुराणाध्ययनेन^३ ज्ञायते— यद् गोपर्वते तपश्चर्यानन्तरं पाणिनिना विशिष्टस्य ज्ञानस्य प्राप्तिर्विहिता । हरचरितचिन्तामणिग्रन्थानुसारं^४ वर्षाचार्यस्य शिष्यत्वं प्राप्तोऽपि पाणिनिर्यदा विशिष्टं वैदुष्यं नाप्तवान्, तदा स्वीयबुद्धिविवर्धनाय स हिमगिरिं गत्वा महत्तपश्चकार । तदीयतपसा सन्तुष्टो भगवान् महेश्वरस्तस्मै व्याकरणशास्त्रमुपदिष्टवान् ।

आचार्यस्य पाणिनेः शिष्याणां परम्परा —

'उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्'^५ इति महाभाष्योक्तोदाहरणात् 'अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिम्, 'उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम्' इति काशिकोदाहरणाच्च^६ ज्ञायते— यत् कौत्सनामा कश्चन विद्वान् आचार्यपाणिनेः शिष्येषु प्रधानतम आसीत् । 'उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदाकडारादेका संज्ञेति, केचित् प्राक्कडारात् परं कार्यमिति' अनया भाष्योक्त्या^७ निर्णयते यत् पाणिनेर्भगवतो बहवः शिष्या आसन् ।

आचार्यः पाणिनिः स्वगृहे एव शिष्यान् अध्यापयति स्म, तेभ्यो भोजनमपि ददाति स्म । ज्ञाप्यते चैतद् 'ओदनपाणिनीयाः' इत्युदाहरणं प्रदर्शयता भाष्यकृता^८ ।

पाणिनेर्निवासभूमिः —

गणरत्नमहोदधौ^९ शालातुरीयशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन ज्ञायते यत् पाणिनेराचार्यस्याभिजनः शालातुरो ग्राम आसीत् । आचार्येण स्वयमपि — 'तूदीशालातुरवर्मतीकूचवाराड्डक्छण्डत्रयकः'^{१०} इति सूत्रे शालातुरशब्दं पठित्वाऽभिजनेऽर्थे शालातुरीयशब्दस्य साधुता प्रदर्शिता । महाभाष्येऽभिजननिवासयोर्भेदः संकेतितोऽस्ति^{११} । तथाहि— 'अभिजनो नाम यत्र पूर्वेरुषितम्, निवासो नाम यत्र सम्प्रत्युष्यत' इति । एतल्लक्षणेन ज्ञायते यत् शालातुरनामा ग्रामः पाणिनेः पूर्वजानां निवासस्थानमासीत् । पाणिनेस्तु अन्यदेव किञ्चित् स्थानमासीत् । 'शालातुरग्रामोऽधुना' 'लाहुर' इति शब्देन प्रसिद्धो वर्तते, इति पुरातत्त्वविदां मतम् ।

१. वीरमित्रोदय-संस्कार-प्रकाशः—पृ० ६१३-१४ ।

२. येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ।

३. स्कन्दपुराणम् उत्तरार्धम्—२।६८ । ४. जयरथ—हरचरितचिन्तामणिः—१७।७२-७५ ।

५. म० भा०—३।२ । आ० १, सू० १०८ । ६. काशिकावृत्तिः—३।२।१०८ ।

७. म० भा०—१।४।१ ।

८. म० भा०—१।१ । आ० ९, सू० ७३ ।

९. गणरत्नमहोदधिः—पृ० १ ।

१०. पा० सू० ४।३।९४ ।

११. म० भा०—४।३ । आ० १, सू० ९० ।

‘उदक् च विपाशः’^१, ‘वाहीकग्रामेभ्यश्च’^२ इत्यादिसूत्रेभ्यः, तत्रत्यमहाभाष्येभ्यश्च प्रतीयते यत् पाणिनिना विशेषरूपेण वाहीकदेशोऽभ्यस्त आसीत् । अतो वाहीकदेश-स्तत्समीपदेशो वा तदीया निवासभूः स्वीकर्तुं युज्यते ।

पाणिनेः समयः—

आचार्यस्य पाणिनेः कालनिर्धारणे पाश्चात्यैस्तदनुयायिभारतीयैश्च विद्वद्भिः समुपस्थापितेषु प्रमाणेषु कतिचन निर्दिश्यन्ते—

१. आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पग्रन्थे लिखितं यत्—महापद्मस्य नन्दस्य सखा ‘पाणिनिः’ नामैको माणव आसीत्^३ ।

२. कथासरित्सागरे पाणिनिर्महाराजस्य नन्दस्य समकालिकः कथितः^४ ।

३. बौद्धभिक्षूणां कृते प्रयुज्यमानस्य श्रमणशब्दस्य प्रयोगः ‘कुमारः श्रमणादिभिः’ इति सूत्रे कृतोऽस्ति पाणिनिना^५ ।

४. बुद्धकालिकस्याचार्यस्य कृते ‘मस्करी’ शब्दस्य निर्देशः कृतोऽस्ति सूत्रकृता भगवता^६ ।

५. खण्डिकादिगणे^७ ‘क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम्’ इति गणसूत्रे मालवानां सेनायाः संकेतः पाणिनिना कृतः । सा च सेना सिकन्दरेण सह युद्धं विधाय तं विजित्य परावर्तमानानां मालवानामासीत्, इति पाश्चात्यविद्वद्वरस्य श्रीवेबरमहोदयस्यास्ति मतम् ।

६. ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्यवयवनमातुलाचार्याणामानुक्’ इति सूत्रे यवनशब्दपाठेन ज्ञापितं श्रीकीथमहोदयेन पाश्चात्येन विदुषा यत् पाणिनेः कालः सिकन्दरस्याक्रमणात् परोऽस्ति—इति ।

७. पाटलिपुत्रे सम्पन्नायां शास्त्रार्थपरीक्षायां वर्षोपवर्षपाणिनिपिङ्गलादिभिः पुरस्कारप्राप्त्या यशो लब्धमिति राजशेखरेण^८ काव्यमीमांसायामुल्लेखः कृतोऽस्ति ।

पं० श्रीवाचस्पतिगैरोलामहोदयेनाचार्यस्य पाणिनेः कालविषये बहूनां प्राच्यानां पाश्चात्यानां च मतानि संकलितानि, तदीयैतिहासिके^९ ग्रन्थे द्रष्टव्यानि । पं० श्रीयुधिष्ठिर-मीमांसकमहोदयेन बहुतरप्रमाणैः निर्णीतम्, यत्पाणिनेराचार्यस्य कालो वैक्रमाब्दादेकोन-त्रिंशच्छतवर्षपूर्वमासीत् । तदुपस्थापितानि कतिपयानि प्रमाणानि उपन्यस्यन्ते—

१. पा० सू०—४।२।७४ ।

२. पा० सू०—४।२।११७ ।

३. तस्याप्यन्यतमः सत्यः पाणिनिर्नाम माणवः—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः ।

४. कथासरित्सागरः—लम्बकः १, तरङ्गः ४ । ५. पा० सू० २।१।७० ।

६. पा० सू० ६।१।१३४ ।

७. पा० सू० ४।२।४५ ।

८. पा० सू० ४।१।४९ ।

९. राजशेखर-काव्यमीमांसा—अ० १० ।

१०. संस्कृत-साहित्य का इतिहास, पृ० ६३३ । चौखम्भा-संस्करण ।

- (१) ब्रह्मवैवर्तपुराणे पाणिनिः साक्षाद् ग्रन्थकार इत्युक्तम्^१ ।
- (२) वायुपुराणे पाणिनिगोत्रस्य संकेत उपलभ्यते^२ ।
- (३) मत्स्यपुराणे पाणिनिगोत्रस्य निर्देशो वर्तते^३ ।
- (४) बौधायनश्रौतसूत्रे प्रवराध्याये पाणिनेः साक्षादुल्लेखोऽस्ति^४ ।
- (५) शौनकशाखाप्रवक्ता गृहपतिः शौनकः ऋक्प्रातिशाख्ये व्याडेः निर्देशं करोति^५ ।

- (६) पाणिनीयगणपाठे व्याडिर्दाक्षायणश्चेति नामद्वयं समुपलभ्यते^६ ।
- (७) 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इति सूत्रे पाणिनिना शौनकस्योल्लेखः कृतः^७ ।

एभिः प्रमाणैः पूर्वं निर्दिष्टः काल एवाचार्यस्य काल इति वक्तुं युज्यते । अत्र चेदमपि ज्ञातव्यम्, यद् अष्टाध्याय्यां 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुत्' इति सूत्रनिर्माणेन वासुदेवस्यार्जुनस्य च स्मरणं करोत्याचार्यः । 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः'^१ इत्यनेन ब्रह्मसूत्रं कर्तुर्महर्षिवेदव्यासस्य च स्मरणम् । एतेनाधुनिकपद्धत्याऽनुमीयते यदाचार्यस्य कालो वासुदेवादिकालेन सम एव । किं च 'संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः'^{१०} इति सूत्रेणाण्-प्रत्यये सति भारतशब्दः संग्रामेऽर्थे सिध्यति । तदीयो विग्रहश्च भरता भरतवंशीयाः (कौरवपाण्डवाः) योद्धारो यस्य संग्रामस्य स भारतः संग्रामः इति । अनेनेत्थं ज्ञातुं शक्यते यत् महाभारतसंग्राम आचार्यस्य कालात् पूर्ववर्ती आसीत् ।

अथ च 'व्यास-वरुण-निषाद-चण्डाल-बिम्बानां चेति वक्तव्यम्'^{११} इति कात्यायनवार्तिकेन वैयासकिः श्रीशुकदेवः स्मृतो भवति । आचार्यपाणिनिना 'सुधातुरकङ् च'^{१२} इति सूत्रं विदधता वैयासकिर्न स्मृतः । नापि अर्जुनस्य पौत्रः परीक्षितमा राजर्षिः स्मृतः । अतो हेतोर्ज्ञायते यत् परीक्षितः कालात् पूर्वमेव आचार्यो भूव । द्वापर-युगस्य समाप्तौ कलियुगस्यारम्भेऽयं समयः । तस्मिन् समये संस्कृतभाषा लोके व्यवहियमाणाऽऽसीत् । अतश्चोच्यते तत्र तत्र सूत्रे 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्'^{१३} 'विभाषा भाषायाम्'^{१४} इत्यादौ भाषापदं लोकभाषास्मारकम् ।

पाणिनेराचार्यस्य कृतिजातम्—

- (१) अष्टाध्यायी, (२) पाणिनीयशिक्षा, (३) जाम्बवतीविजयं महाकाव्यम्, (४) धातुपाठः, (५) गणपाठः, (६) लिङ्गानुशासनम्, (७) द्विरूपकोशः, (८) अष्टाध्याय्याः स्वोपज्ञवृत्तिः ।

१. ब्रह्मवैवर्तपुराणे-प्रकृतिखण्डे—४।६७ ।	२. वायुपुराणे—९।९९ ।
३. मत्स्यपुराणे—१९७।१० ।	४. बौधायनश्रौतसूत्रे—अ० ३ ।
५. ऋक्प्रातिशाख्ये शौनकीये—२।२३-२८, ६।४३ ।	६. पा० ग० पाठे—४।१।८०, ४।२।५४ ।
७. पा० सू०—४।३।१०६ ।	८. पा० सू० ४।३।९८ ।
९. पा० सू० ४।३।११० ।	१०. ,, ,, ४।२।५६ ।
११. ,, ,, ४।१।९७, का० वा० ।	१२. ,, ,, ४।१।९७ ।
१३. ,, ,, ७।२।८८ ।	१४. ,, ,, ६।१।१८१ ।

अत्र कृतिषु अष्टाध्यायाः सर्वाङ्गपूर्णता स्वीक्रियते । अस्यां लौकिकवैदिकोभय-
विधशब्दसिद्धये नियमनिर्देशा बहुभिः प्रकारैः प्रदर्शिताः सन्ति । भाषातत्त्वविदा
श्रीसुनीतिकुमार-चटर्जी-महोदयेन प्रोक्तमस्ति यद् “यदा ऋग्वेदस्य भाषा किञ्चित्
प्राचीना सर्वसाधारणस्य कृते आंशिकरूपेण दुर्बोधा चानुभूता, तदा भारतीयार्यभाषाया
एकमर्वाचीनतरं रूपं विशिष्टसाहित्यिकभाषारूपेण प्रतिष्ठापयितुं पश्चिमोत्तरपञ्जाब-
निवासिना पाणिनिना नवीनसाहित्यिकभाषाव्याकरणं विरचय्य लौकिकभाषाया रूपं
प्रदत्तम्” इति ।

पाणिनेरष्टाध्याय्यां प्रायेण चत्वारि सहस्राणि सूत्राणि सन्ति, अष्टासु भागेषु
विभक्तैषा इति कृत्वा ‘अष्टाध्यायी’ इत्युच्यते, प्रत्येकं भागे चत्वारः पादाः सन्ति ।
अत्यन्तं सरलया सुबोधया शैल्या सूत्राणां रचना कृताऽस्ति ।

भाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिः पाणिनिविषये ससम्मानं स्वाशयं प्रकाशयति—
“प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता
प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता
सूत्रेण”^२ ।

पुनश्च ब्रवीति—

‘सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्’^३ ।

शाब्दिकमूर्धन्यस्य तार्किकप्रवरस्य भाष्यकारस्येदृश्य उक्तयः पाणिनेर्महामुने-
र्महत्वातिशयं ज्ञापयन्ति । काशिकाकारेण श्रीजयादित्यमहोदयेनोच्यते—‘महती सूक्ष्मे-
क्षिका वर्तते सूत्रकारस्य’^४ ।

चीनदेशीयः श्रीह्वेन्तसाङ्गनामा यात्री लिखति यत्—“ऋषिः पूर्णमनसा शब्द-
भाण्डारतः शब्दान् सञ्चयद् १००० पद्येषु च सम्पूर्णां व्युत्पत्तिं विरचितवान् । प्रत्येकं
पद्यम् ३२ अक्षराणामासीत् । अत्र प्राचीनार्वाचीनं समस्तं लिखितं ज्ञानं समाप्तम् । तत्र
शब्दाक्षरविषयकं किमपि तथ्यं विस्मृतं भवितुं नाशकत्”^५ ।

ऋग्वेदभाष्यकारेण श्रीवेङ्कटमाधवेनोक्तमस्ति—

‘शाकल्यः पाणिनिर्यास्क इत्यृगर्थपरास्त्रयः’^६ इति । वेदार्थविषये स्वरज्ञानं
प्रधानं साधनमस्ति । आचार्येण स्वरज्ञानार्थमेव सूत्राणां चतुःशती निर्मिता, वैदिकं

१. वाचस्पति श्रीगैरोला-संस्कृतसाहित्य का इतिहास, पृ० ६२९-३२, चौखम्भा विद्याभवन,
संस्करण—१९६० ।

२. महाभाष्यम् — १।१। आ० ३, सू० १ ।

३. म० भा०—६।१। आ० ३, सू० ७७ ।

४. काशिकावृत्तिः—४।२।७४ ।

५. ह्वेन्तसाङ्ग-वाट्सं का अनुवाद, भाग १, पृ० २२१ ।

६. वेङ्कटमाधव-मन्त्रार्थानुक्रमणो, ऋगभाष्यम्—८।१ ।

प्रकरणं सिद्धान्तकौमुद्यां तत एव विभक्तम् । एतेनाचार्यस्य वेदज्ञता सुस्पष्टं परिलक्ष्यते ।

आधुनिकानां पाश्चात्यविदुषामपि पाणिनीयव्याकरणविषये साधुतमानि हार्दानि प्रकाशयन्ते—

(१) जर्मनीप्रान्तीयः श्रीमैक्समूलरमहोदयेनोच्यते—

‘हिन्दूनां व्याकरणान्वययोग्यता विश्वस्य कस्या अपि जातेर्व्याकरणसाहित्या-
दधिकं विद्यते’^१ ।

(२) श्रीकोलब्रुकमहोदयेनोच्यते—

‘व्याकरणस्य नियमा अत्यन्तसतर्कतया निर्मितास्तेषां शैली चातिप्रतिभापूर्णा
विद्यते’^२ ।

(३) लन्दनदेशीयेन प्रो० मोनियरविलियमहाशयेनोच्यते—

‘संस्कृतं व्याकरणं तस्या मानवमस्तिष्कप्रतिभाया आश्चर्यतम आदर्शोऽस्ति, यत्
केनापि देशेन नाद्यावधि आविष्कृतम्’^३ ।

(४) सरहण्टरमहानुभावेन कथ्यते, यत्—

‘विश्वव्याकरणेषु पाणिनीयव्याकरणं शेखरीभूतमस्ति । तस्य वर्णशुद्धता, भाषाया
धात्वन्वयसिद्धान्तः, प्रयोगविधयश्चाद्वितीया अपूर्वाश्च सन्ति’^४ ।

(५) रूसदेशस्थ-लेनिनग्रादनगरनिवासी प्रोफेसर-त० शेखात्सकीमहाशयो ब्रवीति—

‘पाणिनीयव्याकरणं मानवमस्तिष्कस्य सर्वोत्कृष्टकृतिष्वेकमस्ति’^५ ।

(६) भाषाविज्ञानविदा ब्लूमफील्डमहानुभावेनैतद्विषये प्रोच्यते—

‘मानवबुद्धिमत्ताया महत्तमासु कृतिष्वेकमस्तीदं पाणिनीयं व्याकरणम्’ ।

(७) मेकडानलमहोदयः कथयति यत्—

‘पाणिनीयं व्याकरणं स्वनीतिनियमकारणेनेयतीं व्यापिकां ख्यातिमार्जयद्
यदाधारेण वक्तुं शक्यते यद् भारतीयव्याकरणे विश्वस्मिन् सर्वप्रथमं शब्दानां वैज्ञानिकं
विवेचनं जातम् । प्रकृतिप्रत्यययोर्भेदपरिचयो जातः, शब्दसिद्धिप्रकारनिर्धारणं निश्चितम् ।

१. रामशङ्कर मिश्र—‘महान् भारत’ पृ० १४९-५० ।

२. रामशङ्कर मिश्र—‘महान् भारत, पृ० १४९-५० ।

३. तदेव— “ ” पृ० १४९-५० ।

४. तदेव— “ ” पृ० १५० ।

५. जवाहरलाल नेहरू—हिन्दुस्तान की कहानी, पृ० १३१ ।

सर्वजनीनसर्वाङ्गीणविशुद्धायाः पद्धतेर्निर्माणमजायत । यस्य तुलना विश्वस्य केनापि व्याकरणेन न कर्तुं शक्यते^१ ।

पाणिनेरष्टाध्याय्या अस्तित्वं तावत्पर्यन्तं स्थास्यति, यावत्कालं विश्वस्मिन् संस्कृतभाषाया अध्ययनाध्यापनप्रवाहः प्रचलिष्यति—इति निश्चप्रचं साम्रेडं वक्तुं शक्यते ।

अष्टाध्यायीस्थसूत्रभेदाः —

तत्रादौ सूत्रस्य लक्षणमवश्यं ज्ञातव्यम् । सामान्यज्ञाने सत्येव तद्विशेषज्ञानस्यौचित्यात् । तच्च—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

इति शिष्टोक्त्यनुसारम्—सारवदल्पाक्षरत्वे सति, विश्वतोमुखत्वे सति, स्तोभरहितत्वे च सति निश्चयात्मकज्ञानजनकवाक्यत्वमिति सूत्रलक्षणं प्राप्तं भवति । 'वर्णेनाऽप्यनर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरियता शास्त्रेण^२', 'सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्^३', 'सूत्रं हि नाम तद् ध्वनति, भ्रमति, मूहूर्तमपि नावतिष्ठते^४', इत्यादिभाष्योक्तिभिरिदं लक्षणं पूर्णतया समर्थितं भवति । अष्टाध्यायीसूत्रेषु लक्षणमेतत् संघटत एव, नास्त्यत्र संशयलेशः, तच्चेदं षट्सु भागेषु विभाजयितुं शक्यते । तथा हि—

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्^५ ॥

अत्र सूत्रलक्षणमित्यत्र लक्षणपदं स्वरूपपरं न त्वसाधारणधर्मरूपलक्षणपरमतो नासम्भवदोषग्रस्तता ।

ननु 'अ इ उ ण्' इत्यादीनामिष्टान् वर्णान् भोत्स्यामहे,^६ इति भाष्योक्त्या वर्णसाधुत्वविधायकतया विधिसूत्रत्वं प्राप्तम् । आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन एकवाक्यतया शक्तिग्राहकतया संज्ञासूत्रत्वमपि^७ प्राप्तम् । तर्हि विधापदार्थः कथं संगच्छेत? यतश्च—स्वसमभिव्याहृतपदार्थाऽवच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारो विधापदार्थः^८ ।

१. श्रीगैरोला—संस्कृतसाहित्य का इतिहास, पृ० ६२९-३१ । चौखम्भा संस्करण-सन्-१९६० ।

२. म० भा०—१।१। आ० ३, सू० १ ।

३. „ „ ६।१।७७ ।

४. „ „ १।१। आ० ३, सू० ३ ।

५. ल० श० शेखर-अभिनवचन्द्रिका टीका-संज्ञाप्र० ।

६. म० भा० १।१। आ० २, संज्ञाप्रकरणम् ।

७. ल० श० शेखर—संज्ञाप्र० ।

८. „ „ अभिनवचन्द्रिकाटीका-संज्ञाप्र० ।

एतेन ज्ञायते—यद् विधापदसमभिव्याहृतं पदं सूत्रपदं, तदर्थताऽवच्छेदको धर्मः सूत्रत्वम्, तद्व्याप्या मिथो विरुद्धा यावन्तो धर्माः संज्ञात्वपरिभाषात्वादयः षट्संख्याकाः, तत्प्रकारको बोधः संज्ञात्वेन संज्ञा इति, परिभाषात्वेन परिभाषा इति संज्ञात्व-परिभाषात्वादिप्रकारको बोधः, तदनुकूलो व्यापारः ‘संज्ञा च परिभाषा च’ इत्यादि-शब्दप्रयोगरूपः, ईदृशविधापदार्थ एकत्र सूत्रे संज्ञात्व-विधित्वयोर्द्वयोर्धर्मयोः समावेशेन संघटते। सूत्रत्वव्याप्ययोः संज्ञात्वविधित्वयोरेकत्र स्थित्या सहानवस्थानलक्षण-विरोधाभावात्। अत्रोच्यते—षड्विधं सूत्रलक्षणमित्यत्र सूत्रपदं भावप्रधाननिर्देश-महिम्ना सूत्रत्वपरम्, एवं च तदर्थताऽवच्छेदकं सूत्रत्वत्वं तद्व्याप्यधर्माः संज्ञात्वत्व-परिभाषात्वत्वादयः। तेषां मिथो विरोधो विद्यत एव। ‘उपधेयसांकर्येऽपि उपाधयोर-सांकर्यात्’ इति हेत्वाभासशिरोमणिग्रन्थोक्तन्यायेन समाधानस्य सुलभत्वात्। यतो हि-संज्ञात्वं विधित्वं चैकसूत्रे वर्ततां नाम, परन्तु संज्ञात्वत्वं तु संज्ञात्वे एव, विधित्वत्वं तु विधित्वे एव, इति कृत्वा न अनयोः सामानाधिकरण्यलक्षणः संकरः^१।

संज्ञासूत्रलक्षणम्—

शक्तिनियामकत्वं संज्ञासूत्रत्वम्^२। संज्ञासूत्रं द्विविधम्—शब्दसंज्ञा, अर्थसंज्ञा-भेदात्। वृद्धि-गुण-प्रभृतिसंज्ञाः शब्दसंज्ञाः, लोप-कर्म-करण-प्रभृतिसंज्ञाः अर्थसंज्ञाः। अन्वर्थानन्वर्थभेदाभ्यामपि तद् द्विविधम्—आद्यं सर्वनाम-कारक-अव्ययप्रभृतिसंज्ञासूत्रम्। टि-घु-भ-प्रभृतिसंज्ञा अनन्वर्थाः। सर्वनामादिसंज्ञानामन्वर्थत्वं नाम स्वावयवार्थबोधकत्वम्। यथा सर्वेषां नाम सर्वनाम इति व्युत्पत्त्या सर्वनामपदं स्वीयप्रधानसर्वार्थबोधकमिति तादृशमेव सर्वनामसंज्ञा भविष्यति, नेतरेषाम्। टि-घु-भादिषु इयं स्थितिर्नास्ति, इति ता अनन्वर्थाः। सर्वे संज्ञाशब्दाः स्वार्थं (संज्ञि) निरूपितशक्तिग्राहकाः, यथा वृद्धिशब्द आदैज्जिनरूपितशक्तिग्रहजनक इति तस्य संज्ञात्वं सम्मान्यते।

परिभाषासूत्रलक्षणम्^३—

स्वदेशे लक्ष्यासंस्कारकबोधजनकत्वे सति विधिसूत्रैकवाक्यतया बोधजनकत्वम्। अधिकारसूत्रेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलम्। यदि तु पुनरपि-अङ्गस्य, भस्य, विभाषा-इत्यादिसूत्रेषु अतिप्रसङ्गवारणाय अधिकारसूत्रलक्षणे ‘स्वदेशे वाक्यार्थशून्यत्वे सति’ इत्यंशमधिकारलक्षणे निवेश्य परिभाषालक्षणे सत्यन्तदलं नोपादेयमित्युच्यते, तन्न युक्तियुक्तम्, ‘शेषे’ इत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्।

यदि तु ‘शेषे’ इत्यस्यावृत्त्या एकस्य विधित्वमपरस्याधिकारत्वमित्युच्येत, तदिद-मपि सुवचमिति वक्तुं शक्यते^४; किन्तु तावताऽपि यदि ‘पूर्वत्रासिद्धम्’, ‘प्राग्दीव्यतोऽण्’

१. ल० श० शेखरः, अभिनवचन्द्रिका टीका-संज्ञाप्र०।

२. „ „ „ „ „ ।

३. ल० श० शेखरः, अभिनवचन्द्रिका टीका संज्ञाप्र०।

४. तदेव „ „ „ „ „ ।

इत्यादौ वाक्यार्थबोधशून्यत्वाभावेनाव्याप्तिप्रसङ्ग उच्यते, तद्वारणाय यदि साक्षा-
ल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थशून्यत्वे सतीत्येवं परिष्क्रियते, तदा पुनरपि परिभाषासूत्रेण
साङ्ख्यमागतमेव, तदपाकरणाय 'प्रतिज्ञाविषयस्वरितधर्मविशिष्टत्वमिति' पर्यवसित-
मधिकारसूत्रलक्षणं वक्तव्यम् ।

ननु एवमपि इको यणचोत्यादौ अचूपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञावशादतिव्याप्तिरिति
चेदत्रोच्यते—'प्रतिज्ञातस्वरितधर्मविशिष्टत्वे सति सूत्रत्वम्' इति लक्षणेनाचोत्यस्य
सूत्रत्वाभावेन दोषाभावः । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा', 'अलुगुत्तरपदे' इत्यादौ प्रत्येकं
पदे एव स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं न तु सूत्रे, अत एवोक्तं मूले कौमुद्याम्—'इदं पदत्रयमधि-
क्रियते' इत्यादि, इति वाच्यम्, 'प्रतिज्ञातस्वरितधर्मविशिष्टत्वे सति सूत्रत्वम्' इति
परिष्कारेण सर्वदोषनिरासात् । वैशिष्ट्यं च—स्वोद्देश्यत्व-स्वविशिष्टपदविशिष्टत्वे-
त्येतदन्यतरसम्बन्धेन । पुनर्वैशिष्ट्यम्—स्वोद्देश्यपदघटितत्व-स्वानुद्देश्यपदाघटितत्वे
तदुभयसम्बन्धेन । पूर्वत्रासिद्धम्, प्राग्दोषव्यतोऽणित्यादौ सूत्रमुद्दिश्य स्वरितत्वं विहितमिति
तत्राद्यसम्बन्धः । 'समर्थानां-प्रथमाद्वा' इत्याद्यर्थं द्वितीयः सम्बन्धः । इको यणचोत्यादौ
अतिव्याप्तिर्न शङ्कनीया, स्वानुद्देश्ययणादिपदघटितत्वात् ।

यत्र क्वचन 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यादौ पकारे सकारे पदैकदेशे
स्वरितत्वप्रतिज्ञा कृताऽस्ति, तत्रैकदेशेन समग्रं पदं लक्ष्यते, सामर्थ्यात् । स्वरितत्व-
प्रतिज्ञाविचारः 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रव्याख्याने शब्देन्दुशेखरे महाभाष्यादौ च
कृतोऽस्ति । यस्मिन् सूत्रे पदे वा स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्यैवोत्तरोत्तरमनुवृत्तिर्भवति,
पुनश्च भाष्यव्याख्यानास्त्रिवृत्तिरपि बोध्यते । क्वचन स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन कस्यचन
पदस्यापकर्षोऽपि भवति । अतश्चोत्तरोत्तरगमनमधिकारत्वव्यापकं नास्ति ।

अस्तु, एतावता विवरणेनेदमायातं यत् परिभाषासूत्रस्य लक्षणम्—'विधिसूत्रैक-
वाक्यतया शाब्दबोधजनकत्वम्', सा चेयमेकवाक्यता त्रिविधा भवति—वाक्यैकवाक्यता,
पदैकवाक्यता, पदार्थैकवाक्यता च । तत्र उपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधप्रयोजकत्व-
रूपा आद्या । यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषासूत्रस्य वाक्यार्थबोध
उपजीव्यः, इको यणचोत्यस्य विधिसूत्रस्य वाक्यार्थबोध उपजीवक इति कृत्वा द्वयो-
र्वाक्ययोरेकवाक्यतायामुपजीव्योपजीवकभावापन्नो बोधः समायात इति तादृशबोध-
प्रयोजिका इयमेकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता^१ अस्ति । यतो हि—इको यणचोत्यस्य पूर्वं
सामान्यतो बोधो भवति—अचूपमीपवर्तिन इकः स्थाने यण् भवतु, अनेन बोधेनेदं सूत्रं
'सुधी + उपास्यः' इत्यत्रोकारेऽपि प्रसक्तम् । अतश्च तस्मिन्नितिपरिभाषासूत्रं सहायकं
मत्वा ततोऽव्यवहितपूर्वांशं लब्ध्वा 'अजव्यवहितपूर्वस्येकः स्थाने यण् भवतु' इति
वाक्यार्थं बोधयित्वाऽनिष्टप्रसङ्गान्निवर्तते ।

१. प्रौढमनोरमा-हृत्सन्धिप्र० ।

२. म० भा०-१।३।११ । ल० श० शे० परिभाषाप्र० ।

३. ल० श० शेखरः, संज्ञाप्र० । परिभाषेन्दुशेखरः भूतिटीका, प्र० तन्त्रे-यथोद्देशपरि० ।

एवमेव 'प्रयाजैश्चरन्ति' इत्याद्यङ्गवाक्यानां 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते' इत्याद्यङ्गिवाक्यानां च परस्परं वाक्यैकवाक्यता द्रष्टव्या । 'परस्परनिरूप्यनिरूपक-भावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्वम्, पदैकवाक्यत्वम्' । यथा—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यस्य 'इको यणचि' इति विधिशस्त्रेण सह । तथा हि—तस्मिन्नित्यतो 'निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति पदद्वयम् 'इको यणचि' इत्यत्रोपतिष्ठते । 'निर्दिष्टे अचि पूर्वस्येको यण स्यात्' इति च सूत्रार्थः सम्पद्यते । तत्र निर्दिष्टे इति प्रकारताप्रयोजकं पदम्, 'अचि' इति च तन्निरूपितविशेष्यताप्रयोजकं पदम् । अतश्च निरूप्यनिरूपक-भावापन्नविषयताप्रयोजकमिदं पदद्वयम्, 'निर्दिष्टे' इति, 'अचि' इति च, तदघटितत्वम्—इको यणचि इति सूत्रीयवाक्यस्येति समन्वयो बोध्यः । पदार्थैकवाक्यत्वं च—'परस्परनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयत्वम्' । तच्चापि पूर्वोक्तयोः सूत्रयोरस्त्येव, निर्दिष्टे, अचि इत्यनयोर्यौ अर्थौ तयोः परस्परं तादृशविषयताश्रयत्वमस्त्येव । अनियमे सति नियमकारित्वं परिभाषासूत्रस्वभावो न विस्मर्तव्यः ।

अतिदेशसूत्रलक्षणम्—

वतिप्रत्ययघटितत्वमतिदेशसूत्रलक्षणम् । यस्य सूत्रस्य घटकीभूतं पदं वतिप्रत्यय-प्रकृतित्वेन गृहीतं भवति, अथवा विनाऽपि वति वत्यर्थस्तत्र ज्ञातो भवेत्, तत्सूत्रमति-देशसूत्रं कथ्यते । यथा 'स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ' इति स्थानिवत्पदघटितमेवास्ते । 'असयोगाल्लिट् कित्', 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिन्डित्' इत्यादीनि द्वितीयस्योदाहरणानि, 'किद्वत्', 'डिद्वत्' इत्याद्यर्थकरणात् । आरोपबोधकत्वमस्य स्वरूपम्^१ ।

अयमाशयः—अन्यस्य धर्मोऽन्यस्मिन्निति दिश्यते = आरोप्यतेऽनेनेति कृत्वा आरोपबोधकत्वं तस्योच्यते । यथा स्थानिवृत्तिधर्म आदेशे आरोप्यते स्थानिवदादेश इत्यनेन । तत्फलं भवति—'रामाय' इति प्रयोगे 'डेयः' इत्यनेन यादेशे कृते सति तत्र डेवृत्तिः सुप्त्वधर्म आरोपितोऽनेन, ततश्च 'सुपि चे'तिसूत्रेण दीर्घः सिद्धो भवति । अत एव अतस्मिन् तद्धर्मोपः क्रियतेऽनेन । एतावतेदमागतम्—यद् विधि-संज्ञादि-सूत्राणां क्षेत्रवर्धनं क्रियतेऽतिदेशशस्त्रेण । अतिदेशसूत्रं षड्विधं भवति । तथा हि—

निमित्त-व्यपदेश-तादात्म्य-शास्त्र-कार्यरूपविषयकत्वेन अतिदेशस्य षड्विधत्व-मिति मनोरमायामुक्तम् । 'पूर्ववत्सनः', 'आद्यन्तवदेकस्मिन्', 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' इत्यादीनि उदाहरणान्यपि तदीयशब्दरत्ने दत्तानि ।

विधिसूत्रलक्षणम्—

साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकसाधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वं विधिसूत्रस्य लक्षणमुक्तं शब्देन्दुशेखरस्य टीकायाम् । इदं च विधिसूत्रं द्विविधं द्रष्टव्यम्, उत्सर्गापवादभेदा-

१. ल० श० शेखरः—संज्ञाप्र०—अभिनवचन्द्रिका टीका ।

२. " " " " " ।

भ्याम् । सामान्यरूपेण कस्यचन कार्यस्य विधायकं सूत्रमुत्सर्गसूत्रं कथ्यते, यथा कर्मण्यण् इति । विशेषरूपेण तत्कार्यस्य विधायकं सूत्रमपवादसूत्रमुच्यते यथा— 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति सूत्रम् । इदं सूत्रं कर्मवाचकपदे उपपदे सति उपसर्गरहिता-दादन्ताद्धातोः कप्रत्ययं कर्त्रर्थे विदधाति । 'कर्मण्यण्' सूत्रं तु कर्मवाचके उपपदे सति धातोरणप्रत्ययं कर्तरि विदधाति । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—कर्मवाचको-पपदकधातुवृत्तिधातुत्वम् । आतोऽनुपसर्गे इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—कर्म-वाचकोपपदकानुपसृष्टादन्तधातुत्वम् । एष च धर्मो व्याप्यः, कर्मण्यण् इत्यस्यो-द्देश्यताऽवच्छेदकः कर्मवाचकोपपदकधातुवृत्तिधातुत्वम् । एष च आतोऽनुपसर्गे—एतदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकः । यतश्च—यत्र यत्र कर्मवाचकोपपदकानुपसृष्टा-दन्तधातुवृत्तिधातुत्वम्, तत्र तत्र कर्मवाचकोपपदकधातुवृत्तिधातुत्वं वर्तत एव । अत एतेनापवादशास्त्रेण नाप्राप्तस्योत्सर्गशास्त्रस्य बाधो भवति । अत एव च—व्याप्यधर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेद-काऽवच्छिन्ने संकोचो भवति—इति सिद्धान्तः पर्यवसन्न उत्सर्गापवादयोः शास्त्रयोः ।

एषैव पद्धतिरत्र ग्रन्थे द्वितीयभागस्य द्वितीयखण्डे प्रदर्शिताऽस्ति । प्रायेण अष्टस्वपि अध्यायेषु उत्सर्गापवादशास्त्राणि उदाहृतानि । निषेधसूत्रमपि अपवादसूत्र-त्वेन स्वीकृत्योत्सर्गस्य तेन बाधो दर्शितः । यथा नाज्जलान्वित्यनेन 'तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम्' इत्युत्सर्गसूत्रस्य बाधो दर्शितः । तत्रापवादशास्त्रस्य नाज्जलान्वित्यस्योद्देश्यताऽ-वच्छेदकं किम् ? व्याप्यव्यापकभावश्च तयोः कीदृशः ? कथंकारं च तत्र संकोचः ? तस्य च किम् फलम् ? इत्यादिकं सर्वं सावधानतया विचार्य प्रकाशितम् । नूतनैवैषा नव्यन्यायशैली उत्सर्गापवादसूत्रेषु समालोच्यतां सुधीभिस्तर्करसास्वादविशेषविद्भिः ।

नियमसूत्रस्वरूपालोके विषयपरिचयः—

अन्यनिवृत्तिफलकत्वे सति सिद्धार्थप्रतिपादकत्वमिति लक्षणमुक्तं नियमसूत्रस्य^१ । अन्यदपि लक्षणमुक्तम्—यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वम्, वैशिष्ट्यं च—स्वविशिष्टोद्देश्य-ताऽवच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वम्, स्वविधेयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकत्वोभय-सम्बन्धेन । संबन्धघटकवैशिष्ट्यं च—स्वविधेयवत्त्व-स्वविधेयाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । यथा 'ब्रीहीनवहन्ति' इत्यत्र 'ब्रीहीणां चरुनिमित्तं तण्डुलाः सम्पाद्याः' इति वाक्येन कदाचिन्नखविदलनेन कदाचिदवघातेन च तत्सम्पादनस्य ब्रीहिषु यथेच्छं प्राप्ततया नखविदलने पक्षेऽवघाताभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयः । एवमेव 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यादौ रागप्राप्तस्य नियमनेन रागेण कदाचिद्गमनस्य कदाचित्तदभावस्याऽपि प्राप्ततया समन्वय ऊहनीयः । इदं च नियमस्वरूपम् 'पाक्षिकप्राप्तौ सत्यां बोध्यम् । उक्तञ्च—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ इति ।

१. ल० श० शेखरः—अभिनवचन्द्रिका टीका, संज्ञाप्रकरणम् ।

विधेरुदाहरणम्—‘इको यणचि’ इत्यादि, ‘अश्वमेधेन यजेत’ इत्यादि च । नियमस्योदाहरणं ‘व्रीहीनवहन्ति’ इत्यादि उक्तमेव, व्याकरणशास्त्रे ‘कर्मणि द्वितीयैव’, एवं परं—‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादिसूत्रम् । परिसंख्योदाहरणम्—‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यादिकम् । कृतद्वितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणम्, ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव’, ‘पतिः समास एव’ इत्यादि च । परिसंख्यात्वं च—यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यं च—स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्योद्देश्यताऽवच्छेदकत्व-स्वीयविधेयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन । ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यस्य रागप्राप्तपञ्चनख-भक्षणस्य विधायकतया तदुद्देश्याऽवच्छेदकीभूतपञ्चनखत्वव्याप्य—पञ्चसंख्याकपञ्चनखत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकतया परिसंख्यात्वं सिध्यति ।

इदमत्र तत्त्वम्—विधेयस्य यत्रैवकारार्थेऽन्वयस्तत्र नियमः । यथा व्रीहीनवहन्त्यादित्यत्र अवहन्यादेवेत्यर्थः । कर्मणि द्वितीयेत्यस्य कर्मणि द्वितीयैवेति । उद्देश्यस्य यत्रैवकारार्थेऽन्वयस्तत्र परिसंख्या । यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यस्य ‘पञ्चनखा भक्ष्याश्चेत्तर्हि पञ्चैव’ इत्युद्देश्यदले एवकाराऽन्वयः, एवमेव पूर्वभागपदघटितसमुदायस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा, तर्हि समासस्यैव, इत्युद्देश्यांशे एवकारान्वयः ।

किं वा नियमशास्त्रेण नियम्यशास्त्रविधेये तद्वीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यते । यथा व्रीहीनवहन्ति, कर्मणि द्वितीयेत्यादौ । परिसंख्याशास्त्रेण तु परिसंख्येयशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने स्वीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकीभूतपरिसंख्येयशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्याप्यभूतरूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचो विधीयते । अतश्च परिसंख्याशास्त्रेण स्वयमेव स्वविधेयं विधीयते । इयमेव परिसंख्याशास्त्रस्य विधिमुखेन प्रवृत्तिरुच्यते ।

निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यः स्वीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकपरिसंख्येयशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्याप्यरूपाऽवच्छिन्नस्तदतिरिक्तत्वेन परिसंख्येयशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचमात्रं परिसंख्याशास्त्रेण विधीयते, कार्यं तु परिसंख्येयशास्त्रेणैव । एवं च तत्र तदुद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नेतरत्र निषेधमात्रमनेन क्रियते । ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यत्र एतत्पक्षे—पञ्चसंख्याकपञ्चनखातिरिक्ताः पञ्चनखा न भक्ष्या इति बोध्यते । समासातिरिक्तस्य पूर्वभागपदघटितसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति बोधः समासग्रहणस्य ।

अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वं नियमत्वमिति शेखरोत्तलक्षणे स्वीकृतेऽन्यनिवृत्तिः फलति, न तु शब्दतः क्रियते इति दृष्ट्या विधिमुखेनैव प्रवृत्तिर्व्याकरणशास्त्रसम्मतता प्रतीयते ।

अस्मिन् सिद्धान्तचिन्तामणिनामके ग्रन्थे द्वितीयभागे प्रथमखण्डे प्राचुर्येण द्विविधानामपि नियमसूत्राणां स्वरूपमालोकविषयतां नीतम् । द्वितीयेऽपि पक्षे—नियमशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकस्य व्यापकं रूपम्, तदेव च नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदक-

व्याप्यतया विमृश्य तदूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचः प्रदर्शितः ।

इतरव्यावृत्तिसादृश्यदृष्ट्या परिसंख्याऽपि नियमपदेनैव व्यवहियते व्याकरणशास्त्रे । पाक्षिकप्राप्तौ सत्यां नियमस्तु नियमपदेन व्यपदिश्यमानो वर्तते एव । कर्मणि द्वितीयेत्यादौ तु उभयविधो नियमोऽभ्युपेयते—‘कर्मण्येव द्वितीया’ इति परिसंख्यारूपः, ‘कर्मणि द्वितीयैव’ इति च पाक्षिकप्राप्तिविषयकः ।

तत्र ‘तपस्तत्कालस्य’, ‘हैहययोगे हैहयोः’, ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव’, ‘तृज्वत्क्रोष्टुः’, ‘हन्तेरत्पूर्वस्य’, ‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यावायेऽपि’, ‘तपस्तपःकर्मकस्यैव’, ‘ब्रह्मभूणवृत्रेषु विवप्’, ‘कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि’ इत्यादिमूत्रेषु परिसंख्यात्वपक्षीयो विधिमुखीयो विचाराः द्रष्टव्यः सहृदयैर्व्याकरणशास्त्ररहस्यविद्भिर्विद्वद्भिः ।

[२]

अतः परमुत्सर्गापवादशास्त्रयोः स्वरूपज्ञानं विधातुं प्रयतिष्ये । स्वरूपज्ञानानन्तरं येन सह यस्य सम्बन्धो निरूप्यनिरूपकभावः सम्भविष्यति, तेन सह तस्योत्सर्गापवादौ निश्चेतुं शक्यते एव । विशेषशास्त्रीयोद्देश्यो यो विशेषधर्मावच्छिन्नस्तद्वृत्तिर्यः सामान्यधर्मस्तदवच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण बाधो भवति । सामान्यधर्मो नाम व्यापको धर्मः, विशेषधर्मो नाम व्याप्यो धर्मः । अथ शङ्कते, सामान्यधर्मे विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिविशेषणं व्यर्थमेव, सामान्यधर्मे विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नाऽवृत्तित्वसत्त्वे तस्य सामान्यत्वासम्भवादिति चेत्सत्यम्, उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदकसम्बन्ध एव व्यापकतावच्छेदको ग्राह्य इति भ्रमवारणायेवात्रोक्तविशेषणस्य सार्थक्यात् । अत एव एकाचो द्वे प्रथमस्य, अजादेद्वितीयस्येति सूत्रयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावेन बाध्यबाधकभावो न भवेदिति—अजादेद्वितीयस्येति व्याप्यसूत्रस्योद्देश्यतावच्छेदको धर्मो द्वितीयैकाच्चत्वं, स च स्वरूपसम्बन्धेन यत्र वर्तते, तत्र स्वरूपसम्बन्धेन धात्ववयवप्रथमैकाच्चत्वं व्यापकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं नास्ति, अतः सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्यव्यापकभावाभावाद् बाध्यबाधकभावो न भवेद् । गृहीते तु तस्मिन् विशेषणे येन केनापि सम्बन्धेन सामानाधिकरण्येऽपि व्याप्यव्यापकभावे अजादेद्वितीयस्येति व्याप्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं द्वितीयैकाच्चत्वं स्वरूपेण सम्बन्धेन वर्तते, एकाचो द्वे प्रथमस्योद्देश्यतावच्छेदकं धात्ववयवप्रथमैकाच्चत्वं स्वघटकाच्चत्ववदुत्तरत्वसम्बन्धेन द्वितीयैकाच्चि वर्तते । अतो द्वयोर्धर्मयोरेकत्र वर्तमानतया व्याप्यव्यापकभावेन बाध्यबाधकभावः सिद्ध्यति ।

शङ्कते—साक्षादुद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावोऽपेक्ष्यते बाधार्थम्, उत साक्षात्परम्परासाधारणोद्देश्यतावच्छेदकयोः । नाहः, नेमौ रहौ कार्यिणौ किन्तर्हि निमित्तमिति भाष्यविरोधापत्तेः । तत्र हि अचो रहाभ्यामित्येत्च्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदकस्य रत्वस्य अनचि चेति शास्त्रीयसाक्षादुद्देश्यतावच्छेदकयत्त्वपेक्षया व्याप्यत्वेन अपवादत्वात् तदबाधेन रेफस्य द्वित्वाभावः साधितः, नापरः, अनुशति-कादिषु पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्येन आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते इत्यर्थज्ञापकपर-

भाष्यविरोधापत्तेः । परम्परया उद्देश्यतावच्छेदकयोर्त्रिणिप्रत्ययत्वत्रिणित्त्वं द्वित्वयो-
र्व्याप्यव्यापकभावेन तद्विषेवचामिति शास्त्रेण अचोऽञ्जिति—अत उपधा इत्यनयो-
र्बाधादेवोक्तार्थसिद्धेः निरुक्तभाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति चेन्न, व्याप्यव्यापकधर्मयोः
साक्षात्परम्परया वा तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकयोर्विशेषणदलप्रविष्ट्या वत्पदार्थसङ्कुचितयोरेव
ग्रहणेन तद्विषेवचामादेरिति शास्त्रीयतादृशोद्देश्यतावच्छेदकस्य अजघटिताङ्गावधिकपर-
त्वविशिष्टत्रिणित्त्वं द्वित्वस्य अदुपधावधिकपरत्वविशिष्टत्रिणिप्रत्ययत्वस्य अजन्ताङ्गा-
वधिकपरत्वविशिष्टत्रिणिप्रत्ययत्वस्य रूपस्य च तदुभयशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाभाववति
मारुतशब्दघटकतद्विषेव वर्त्तमानत्वेन तस्य व्याप्यत्वाभावादेवानेन न्यायेन आदिवृद्धेरन्त्यो-
पधावृद्धिबाधनासम्भवेनोक्तज्ञापकपरभाष्यविरोधाभावात् ।

अचो रहाभ्यामित्यत्राज्यव्यवहितपरत्व-यरव्यवहितपूर्वत्वधर्माभ्यां सङ्कुचितस्य
रत्वस्य अजव्यवहितपूर्वत्वाभावरूपधर्मसङ्कुचितस्य अनचि चेति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेद-
कयत्वं स्यापेक्षया व्याप्यत्वेन नेमौ रहाविति भाष्यसङ्गतिश्च । यद्वा अत्रोद्देश्यतापदेन
उद्देश्यदलप्रविष्टशाब्दबोधोपविषयत्वमात्रं गृह्यते, सा च सङ्कुचितैवास्तीति न विशेष्य-
विशेषणदलप्रविष्ट्या वत्पदार्थसङ्कुचितेति निवेशस्योपयोगः ।

अत्र विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावः तद्विषयतामात्रवृत्तिस्तद्व्यक्तित्वादिनैवेति
नाग्रहः, किन्त्वन्यतरत्वादिनाऽपि । अत एव “अकः सवर्णे दीर्घः” इत्यनेन इको यणचोति
शास्त्रीयविषयताया ‘आदुगुण’ इति शास्त्रीयविषयतायाश्च अन्यतरत्वेन व्यापकतामादाय
उभयोर्बाधो भवतीति सिद्धम् । नन्वेवमपि कुप्वोरिति शास्त्रेण ‘विसर्जनीयस्य सः’,
‘शर्परे विसर्जनीय’ इत्येतच्छास्त्रीयविसर्जनीयपदप्रयोज्यविषयताद्वयस्यापि अन्यतरत्वेन
स्वघटकविसर्जनीयपदप्रयोज्यविषयताव्यापकत्वेन तयोर्द्वयोरपि बाध इति । न च
स्वव्यापकतावच्छेदकत्व—स्वव्यापकतावच्छेदकाऽव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन स्वघटकपद-
प्रयोज्यविषयताविशिष्टधर्मावच्छिन्नव्यापकतावद्विषयताकशास्त्रस्य स्वेन बाध इत्यर्थ-
कल्पनेन निरुक्तविषयताद्वयवृत्त्यन्यतरत्वेन कुप्वोरिति शास्त्रीयपदप्रयोज्यविषयताया
आद्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्येऽपि स्वव्यापकतावच्छेदक ‘विसर्जनीयस्य सः’ इत्येतच्छास्त्रीय-
विसर्जनीयपदप्रयोज्यविषयतावृत्तितद्व्यक्तित्वव्यापकत्वेन द्वितीयसम्बन्धेन तदभावाद्
बाध्यत्वप्रयोजकात्तरूपाभावेन नोक्तशास्त्रद्वयबाध इति वाच्यम्, उक्तं दिति शास्त्रीय-
ऋपदप्रयोज्यविषयताया अपि ‘उपधायाश्च, मृजेः, पुगन्त’—इत्येतच्छास्त्रीयऋतृपदेकपद-
प्रयोज्यविषयतात्रयवृत्त्यन्यतमत्वे व्यापकतावच्छेदकीभूते यदुपधाया इति, पुगन्त इति
शास्त्रद्वयोद्देश्यताख्यविषयतावृत्त्यन्यतरत्वे तद्व्यापकत्वस्यैव सत्त्वेन स्वव्यापकताऽ-
वच्छेदकाव्यापकत्वरूपसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावेन उक्तं दिति शास्त्रस्येतरारामपवादत्वा-
नापत्तेरिति चेन्न, निरुक्तद्वितीयसम्बन्धघटकव्यापकतावच्छेदकपदेन पुगन्तेति
शास्त्रीयेकपदप्रयोज्यविषयता, उपधायाश्चेति शास्त्रीया ऋपदप्रयोज्यविषयता चेत्येतद्-
द्वयावृत्तिनो ग्रहणेन सर्वत्र दोषाभावात् । न चैवमपि यच्च भमिति शास्त्रेण बाध्यसामान्य-
चिन्तया सुसिद्धन्तं स्वादिष्विति शास्त्रद्वयबाधानापत्तिः, तदुभयशास्त्रीयविषयताद्वय-
वृत्त्यन्यतरत्वस्य स्वव्यापकतावच्छेदक-स्वादिष्विति-शास्त्रीयविषयतावृत्तितद्व्यक्तित्व-
व्यापकत्वात् । तथा च राजन्य इति शब्दे सुबन्तत्वेन पदत्वान्नलोपापत्तिरिति वाच्यम्,

स्वव्यापकताऽवच्छेदकाव्यापकत्वेति द्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वव्यापकत्वस्वाश्रयविषयताऽव्याप्यविषयताऽवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन स्वव्यापकताऽवच्छेदकविशिष्टभित्तत्वमित्यस्य निवेशेनोक्तान्यतरत्वस्य स्वव्यापकतावच्छेदकस्वादिष्विति-शास्त्रीयवृत्तितद्व्यक्तित्वव्यापकत्वेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वाश्रयविषयतामादायापि राम इति सुबन्ते सुसिद्धान्तमिति शास्त्रीयविषयतायाः सत्त्वेन तस्या व्याप्यत्वाभावात् । स्वाश्रयविषयताऽव्याप्यविषयताऽवृत्तित्वरूपद्वितीयसम्बन्धाभावेनैकसत्त्वेऽपि 'द्वयं नास्तीति' न्यायेनोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टभित्तत्वस्य सत्त्वेनोभयशास्त्रबाधकत्वस्य सुवचत्वात् । उत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्याने यच्च भित्त्यत्र सुबनुवृत्त्या सुबन्तस्य भसंज्ञाविधानेन स्वातन्त्र्येण यच्च भित्त्यस्य सुसिद्धान्तमित्येतद्बाधकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च । 'अचि र ऋत' इत्यादौ तु अचपदादेस्तत्तद्विभक्तिघटकाच्चादिना बोधकतया न दोष इति ।

अथ सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रत्वं बाध्यत्वे बीजमित्युपपाद्य विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रत्वं बाधकत्वे बीजमित्युपपादयितुं सामान्यतस्तत्स्वरूपमाह । तच्चतुर्विधम्—

१. तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थम् ।
२. तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थं सति कृते चारितार्थम् ।
३. तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थं सति कृतेऽचारितार्थम् ।
४. तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थं सति अपवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तावपवादशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यसम्भावना चेति ।

अत्र तदप्राप्तियोग्येऽपवादत्वेन जिघृक्षितशास्त्रस्य चारितार्थ्येऽपि न क्षतिः । तत्राद्येन बाधबीजेनोत्सर्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिरित्येव बाधः । तथा चोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्ने अपवादशास्त्रप्रवृत्तियोग्यलक्ष्यघटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः । यथा सम्बुद्धौ चेत्यस्य हल्ङ्यादिशास्त्राप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्येन एतत्प्रवृत्तियोग्यलक्ष्यघटकातिरिक्तत्वेन हल्ङ्यादिशास्त्रीय-सुपदार्थं सङ्कोचात् 'रमा + स्' इत्यत्र हल्ङ्यादिशास्त्राप्राप्त्याऽनेनेत्वे एङ्हस्वादिति सुलोपसिद्धिः । न चात्र द्वितीयबाधबीजेन निर्वाहः ? तस्य बीजस्य हल्ङ्यादिसूत्रविषयेऽप्रवृत्तिस्वोकारात् । अत एव अनङ्वानित्यत्र सुलोपसिद्धिः । अन्यथा 'सावनडुहः' इत्यनेन हल्ङ्यादिलोपस्य द्वितीयबाधबीजेन बाधापत्त्या नुमुत्तरं हल्ङ्यादिबाधानापत्तेः ।

आमि सर्वनाम्नः सुडित्यस्य नुडप्राप्तियोग्येऽचारितार्थात् कृतेऽपि नुटि यदागमपरिभाषया चारितार्थाच्च द्वितीयबाधबीजेन सुटा नुटो बाधसिद्धिः । एतद्बाधश्चोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वविहितकार्याश्रयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचरूपः । तथा 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्राम्-पदार्थे 'आमि सर्वनाम्न' इति शास्त्रविहितसुडाश्रयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात् सर्वेषामित्यत्र सुडुत्तरं न नुट् ।

एवमत्र प्रथमबाधबीजस्य सत्त्वे सुट्प्रवृत्तियोग्यलक्ष्यघटकातिरिक्तत्वेनाम्-पदार्थं सङ्कोचात् सुटः पूर्वमपि न नुट् इति बोध्यम्—एतदेव तत्क्रौण्डिन्याय-स्वरूपम् ।

तृतीयबाधबीजेन तु प्रथमबाधबीजप्रयोज्यसङ्कोचरूपघटकस्वप्रवृत्तियोग्यार्थे स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति विशेषणदानेन याटः पूर्वमाम् सिद्धिः, कृते तु आमि सङ्कोचितोद्देश्यतावच्छेदकस्य 'रमा + आम्' इत्यत्र सत्त्वेन 'याडापः' इत्यस्य प्रवृत्तिः सुलभेव ।

यद्यपि अत्र प्रथमबाधबीजेन निर्वाहः, तथापि 'अयज + इ + इन्द्रम्' इत्यत्र 'आद् गुण' इत्यस्य प्रवृत्तये एतस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा इटः इकारस्य 'अकः सवर्णे' इति शास्त्रप्रवृत्तियोग्यत्वेन गुणस्याप्रवृत्त्यापत्तेः ।

मन्मते तु 'आद् गुणः' इत्यत्र 'अकः सवर्ण' इति शास्त्रीयसवर्णाजव्यवहितपूर्वत्व-विशिष्टत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यः स्वप्रवृत्तियोग्यस्तदतिरिक्तादवर्णादिगव्यवहित-परसवर्णाजरूपस्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तेऽचीत्येवंरूपस्यैवात्र सङ्कोचस्य प्राप्या 'अयज + इ + इन्द्रम्' इत्यत्र 'आद्गुणः' इत्यस्य दुर्वारत्वेन नोक्तदोषः । तव मते तु अचपदार्थे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति शास्त्रप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेनात्रेड इकारस्य दीर्घप्रवृत्तियोग्यत्वेन गुणानापत्तिर्दुरुद्धरेव स्यादिति दिक् ।

अतोऽमित्यस्य लुगप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्येन अमुत्तरं लुकि तु अतोऽमित्यस्य प्रणयनवैयर्थ्येन चतुर्थबाधबीजेन द्वितीयवत्स्वविहितकार्याश्रयातिरिक्तत्वेन स्वमोरित्यस्य सङ्कोचः, तेनामुत्तरं न लुक् । प्रथमबाधबीजेन बाधाच्चाः प्रागपि न लुग् इति बोध्यम् ।

केचित्तु द्वितीयबाधबीजेनैव स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तैवोत्सर्गशास्त्रे सङ्कोचः । रमे इत्यत्रापि अनेनैव बाध इति प्रथमबाधबीजस्य नैवोपयोगः । हल्ङ्यादिलोपविषये तदप्रवृत्तिस्वीकारे तु न मानम्, नापि फलम् । अनङ्वानित्यत्र पुनः पुनः संयोगान्तलोपेन निर्वाहः । सावपि पदं भवतीत्यस्य सर्वाभिमतत्वेन 'अनङ्वान् + ह स्' इति दशायामेकस्मिन्नेव काले संयोगान्तेति सूत्रस्य वर्णद्वयेऽपि प्राप्या लक्ष्ये लक्षणस्य विषयाभावात् । एवमेव तृतीयचतुर्थाभ्यामपि बाधबीजाभ्यां प्रथमबाधबीजप्रयोज्यसङ्कोचोऽपि स्वीकरणीय इति सर्वेष्टिसिद्धिरिति ।

अन्ये तु प्रथमबाधबीजेनैव सर्वत्र निर्वाहे अन्यानि त्रीणि बाधबीजानि निष्फल-त्वान्नाङ्गीकार्याणि ।

'आमि सर्वनाम्न' इत्यत्र आ आमीत्याकारप्रश्लेषेणाकारादावामि सुङनुटोः प्रवृत्त्या प्रथमबाधबीजेन पूर्वं सुटि आकाराद्याम्—परकत्वाभावेन नुटोऽप्राप्तिः । अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन एकाच इत्यस्य परत्वाद् बाधेन सकृदगतिन्यायेन न पुनः प्रवृत्तिः । यद्वा प्रथमबाधबीजेन एकाच इत्यस्य बाधेनानभ्यासग्रहणेन तत्प्रत्याख्यान-प्रकारेण वा न पुनस्तत्प्राप्तिः ।

किञ्च तत्तत्कौण्डिन्यन्यायेन द्वितीयबाधबीजेन बाधस्वीकारे 'ई घ्राध्मोः' हन्ते-र्हिंसायामित्यादिभिर्द्वित्वबाधापत्तिः । 'तदोः सः', 'अनाप्यकः' इति सूत्राभ्यां त्यदाद्यत्व-बाधापत्तिः, तवकाद्यादेशेनादिवृद्धिबाधापत्तिः, 'स्यतासिभ्यां तिबादिबाधापत्तिः', 'पचो व' इत्यादिना कुत्वादिबाधापत्तिश्च एतदादिषु बहुषु लक्ष्येषु अननुगततदनित्यत्वस्वीकारात् शास्त्रे तदनाश्रयणमेव वरम् ।

अत एव 'इदमो मः' इति सूत्रं चरितार्थम्, अन्यथा 'इदोऽय पुंसि' यस्सावित्यादिभ्यामपवादत्वादेव बाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चैतदस्वीकारे 'नेमो रहाविति भाष्यासङ्गतिः ह्यनुभव इत्यादौ' रेफस्य द्वित्वापत्तिश्च । मम तु तत्क्रन्यायेन अनचीत्यत्र यस्पदार्थे रेफातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात् तदप्राप्तिरिति वाच्यम् । अत्र तत्क्रन्यायेन सङ्कोचेनेष्टसिद्धेरभावात् । तत्क्रन्यायेन हि विशेष्यविशेषणदलप्रविष्ट्या वत्पदार्थसङ्कुचितव्याप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोच आवश्यकः । अन्यथा 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्राम्-पदार्थेऽवर्णावधिकपरामतिरिक्तत्वेन सङ्कोचापत्तौ रामाणामित्यत्र नुडनापत्तेः । 'एवमेकाचो द्वे' इत्यत्राजादिधात्वतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे 'आट' इत्यत्र द्वित्वानापत्तेश्च । एवमेव अनचि चेत्यत्रापि यरवधिकपूर्वत्ववदजवधिकपरत्ववद्रेफातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः स्यादिति अहंणेत्यत्र तादृशरेफातिरिक्तयरः सत्त्वेन रेफस्य अनचि चेति द्वित्वापत्तेः । तादृशसङ्कुचितयरपदस्य सूत्रवार्तिकयोः सम्बन्धेऽपि 'मद्रहृदः', 'धात्रंशः' इत्यादौ रेफस्य द्वित्वापत्तेर्द्वारत्वाच्च ।

किञ्च अनचीत्यस्य वैकल्पिकत्वेन शेषाद्विभाषेति भाष्यरीत्या रपदप्रयोज्यनिमित्तताख्यशाब्दविषयतायास्तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यमपि दुर्वचमेव । तस्मादत्र तत्क्रन्यायादन्येन माठरपरिवेषणन्यायेनैव बाध्यबाधकभावः । अत एव तत्र सूत्रे भाष्ये माठरपरिवेषणन्याय एतदुपपद्यमानकतया प्रतिपादितः । शेखरकृता हि माठरपरिवेषणन्यायं तत्क्रन्यायादभिन्नं मत्वा तत्क्रन्यायेनेत्युक्तम् । तदयुक्तमेव 'सर्वे ब्राह्मणाः भोज्यन्ताम्, माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाताम्' इति हि तन्न्यायस्वरूपम् । अनेन चैकार्यविनियोगोद्देश्येन प्रवृत्तवाक्यकदम्बघटकव्यापकपदार्थे तत्प्रकरणघटकव्याप्यपदार्थातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः क्रियते । अत एव षणान्ता षडिति टान्तषट्शब्दनिर्देश उपपद्यते, अन्यथा षष्-शब्दे तत्क्रन्यायेन जश्त्वं बाधित्वा चत्वेन षकारे तदभावे जश्त्वे डकारेऽपि टान्तनिर्देशासंगतिः स्यात् ।

मम मते तु 'वाऽवसाने' इत्यत्रैव व्याप्यचरूपदार्थातिरिक्तत्वेन तच्छास्त्रीयव्यापकश्लेषपदार्थे सङ्कोचेन 'वाऽवसाने' इत्यस्मात् पूर्वं जश्त्वेन डकारे तस्यैव चत्वेन टकारे कृते उक्तनिर्देश उपपन्नो भवति । अत एव इको यणचोत्यत्रानेन बाधमाशङ्क्य तस्मादित्युत्तरस्येति निर्देशेन न बाध्यते, इति कैयटः । पाणिनेर्हि वर्णद्वित्वं वक्ष्यामीतीच्छायाः सत्त्वेन तादृशद्वित्वप्रकरणीयव्यापकपदार्थे यरात्मके यणात्मके च रेफरूपव्याप्यपदार्थातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात् 'अहंण, मद्रहृदः, धात्रंशः' इत्यादौ 'अनचि च', 'अचो रहाभ्यां द्वे', 'यणो मयो' इत्यादिभिर्द्वित्वं नेति । अत एव वार्तिककृताऽप्यसम्भवे एवापवादत्वं विरोधस्य तद्बीजत्वादित्यादिना अनन्यथासिद्धफलाभावेन तदनङ्गीकार एवादृतः ।

रमायामित्यत्र तु प्रथमबाधबीजेनैव निर्वाहात्तृतीयस्य नैतत् फलमिति पूर्वमुपपादितमेव, 'अयजे इन्द्रमि'त्यत्र तु अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायेनैव दीर्घात् पूर्वमाद्गुणप्रवृत्तिरिति तत्रैवोपपादितमेव इति ।

तृतीयस्यापि बाधबीजस्य नासाधारणं फलम् । कुलमित्यादौ प्रथमबाधबीजेन स्वमोरित्यस्य बाधेन पूर्वमप्रवृत्त्याऽमुत्तरं च अतोऽमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यदिव तद्बाधसिद्धिरिति वदन्ति शाब्दिकपण्डिताः ।

पूर्वाक्तस्य बाधबीजचतुष्टयस्य सप्रपञ्चं निरूपणम्—

तत्र प्रथमं बाधबीजम्—तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थरूपम्^१ । एतस्य स्वीकारे 'आयादय आर्धधातुके वा' इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणम् । तथाहि—गोपायिष्यतीत्यत्रायादीन् बाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्ति इत्याशङ्क्य, अनवकाशा आयादयः, गोपायतीत्यादावपि शप्स्यादिः प्राप्नोति, न च सति शपि असति वा न विशेषः, अन्यदिदानीमिदमुच्यते, नास्ति विशेष इति । यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति स नाऽस्त्यवकाश इति^२ ।

अत्र स्यादिभिर्विकरणैरायादीनामवकाशो व्याप्त इति भाष्योक्त्या स्यादीनामप्राप्तियोग्यस्थले आयादीनामवकाशाभावेनाचारितार्थरूपं बाधबीजं दर्शितम् । यद्यपि लिङादौ कस्याऽपि विकरणस्याऽप्राप्त्याऽस्यादीनां चारितार्थं वक्तुं शक्यते, तथाऽपि 'आयादयो वा', 'सार्वधातुके नित्यम्' इति न्यासमुपक्रम्य भाष्यं प्रवृत्तमिति सार्वधातुके आयादीनां निरवकाशत्वस्य सुलभत्वमस्त्येव । शप्स्यादिरिति कथनेन स्याद्यन्यतमत्वेन स्यादीनां व्यापकता । आयादिरित्युक्त्या च आयाद्यन्यतमत्वेनायादीनां व्याप्यता बोध्या ।

ननु शबादिप्रवृत्त्युत्तरकाले आयादीनां चारितार्थेन कथमनवकाशत्वमिति चेत्, उच्यते—यथा सति शपि असति वा विशेषाभावेन तत्प्राप्तिसामानाधिकरण्यादानीनामनवकाशत्वम्, तथैव तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थेऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थनिर्वाधमेवेति प्रथमबाधबीजेन तत्र बाध्यबाधकभावः सुवच एव ।

द्वितीयबाधबीजं तु तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थे सति कृते चारितार्थरूपम् । तत्फलं तु ऊर्णनावेत्यत्र प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सावकाशेनाऽपि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः ।

इदं च फलम्—लिटि धातोरनभ्यासस्येति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं^३ प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो भाष्यकारस्य मतेन भवितुमर्हति । यदि तु प्रथमबाधबीजेनैवात्र निर्वाहः कर्तुमिष्यते, तदा तु आदेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेन आदेः परस्येत्य^४ नेनालोऽन्त्यस्येत्यस्य^५ बाधः ।

अत एव मिदचोऽन्त्यादिति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—पयांसि, यशांसि इत्यादौ झलन्तलक्षणनुमागमस्यान्त्याजवधिकपरत्वान्त्यव्यञ्जननिवर्तकत्वयोर्गोपघनेन सम्भवान्निरवकाशत्वरूपविरोधहेत्वभावेनान्त्याचः परत्वेन स्थाने योगत्वस्य बाधो न स्यादित्याशङ्क्य 'नैवेध्वर आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति, अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति' । किं तर्हि 'लौकिकोऽयं दृष्टान्तः' सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । तद्यथा 'सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, सत्यपि सम्भवे तक्रदानं दधिदानस्य निवर्तकं भवति' इति ।

१. म० भा० ३।१।३१ ।

२. म० भा० ३।१।३१ ।

३. म० भा० ६।१।८ ।

४. पा० सू० १।१।५४ ।

५. पा० सू० १।१।५२ ।

अनया भाष्योक्त्या स्पष्टमायाति—यत् सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति, अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात्, दधिदानोत्तरं तत्पूर्वं वा तक्रदानस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । एवं च विषयभेदेऽपि अपवादत्वमूलको बाध्यबाधकभावो भवत्येव ।

न च विषयभेदेऽपि बाधकत्वाभ्युपगमे दधिदानेन कम्बलदानस्य बाधः स्यात्, सुटा यासुटो बाधश्च स्यादिति वाच्यम्^१ ।

सजातीयस्थल एव बाध्यबाधकभावस्य लोके दृष्टतया कम्बलस्य दधि-सजातीयत्वाभावेन बाधाऽयोगात् 'यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वचनेनात्र प्रकरणे बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेनादोषाच्च । अत एव ज्ञेर्जुसा यासुटो बाधाभावः । अत एवाचिरादेशेन नुटोऽपवादत्वाद् बाधमाशङ्क्य, न तिस्रितिशापकेन समाहितं तृज्वत्सूत्रे^२ भाष्ये । तत्र हि—आमो नुडागमः, रादेशस्तु प्रकृतिभूतस्य तिसृचतसृशब्दस्येति विषयभेदः स्पष्ट एव । ननु नुटि कृते रादेशस्य चारितार्थ्यभावेन कथमेतन्न्याय-विषयतेति चेत्, अत्रोच्यते—तक्रन्यायस्यात्र विषयभावेऽपि सर्वविधस्य येन नाप्राप्ति-न्यायस्य विषयभेदे प्रवृत्तिरित्यत्र प्रमाणप्रदर्शनाय एवैतदग्रन्थस्य प्रवृत्तिः, नुटि कृतेऽपि तद्विशिष्टस्य यदागमन्यायेनाजादितया कृतेऽपि चारितार्थ्यस्य सुवचत्वेन दोषशङ्कानि-रासश्च ।

असम्भव एव बाधकत्वम्, विरोधस्य तदबीजत्वादिति वार्तिकमतं तु भाष्यकृता निरस्तत्वान्न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि । तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्य-विषयो विधेयविषय, एवं चेति तद्विषयवचामादेरिति सूत्रे भाष्ये^३ स्फुटमुक्तम् । विधेय-विषये इत्यस्येदं तात्पर्यम्—यद् विभिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतयोर्यत्र व्याप्यव्यापक-भावस्तद्विषये इति । अत एव 'शेषो घ्यसखि'^४ इत्यत्रानेन न्यायेनदन्ते घिशब्दातिरिक्त-त्वेन सङ्कोचाभावेन 'घेडिति'^५ इत्यत्र घेरिति गुणघटितनिर्देश उपपद्यते । अथवा विधेयेन विधेयान्तरस्य व्याप्यव्यापकभावाद् बाध इति यावत् । अत एवापवादो नुम्दीर्घ-त्वस्य सुटा नुटो बाध इत्यादिव्यवहारः संगच्छते । तत्रानवकाशविषयत्वं तद्विषयवचामा-देरित्यत्र^६, विधेयविषयत्वं तु धातोरेकाच^७ इत्यत्र भाष्यकृता प्रतिपादितमस्ति । तत्राद्ये—क्रोष्टवः, जागतः इत्यादौ अन्त्योपधावृद्धयोर्निषेधमुक्त्वाऽनेन न्यायेन तयोरादि-वृद्ध्या बाधमाशङ्क्य सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यादौ अन्त्योपधावृद्धयोरप्राप्तिविषये आदिवृद्धेश्चारितार्थ्येनाऽनवकाशत्वाभाव इत्यभिप्रायेण भाष्यकृता तदभाव उक्तः ।

सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः, स चेह नाऽस्ति इति कृत्वा प्रदीपकारेण तदाशय उक्तः—धातोरेकाच इत्यादिष्वितिपदेऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा 'नित्यं कौटिल्ये'^८,

१. पा० सू० ३।४।१०८ ।

३. म० भा० ७।२।११७ ।

५. पा० सू० ७।३।१११ ।

७. म० भा० ३।१।२२ ।

२. पा० सू० ७।१।१५ ।

४. पा० सू० १।४।७ ।

६. म० भा० ७।२।११७ ।

८. म० भा० ३।१।२३ ।

इत्यादेः संग्रहः । अत्र हि—अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यडा भवितव्यमिति प्रश्ने उत्तर-
योविग्रहेण विशेषासम्प्रत्ययान्नित्यग्रहणानार्थक्यम्, क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यडा
भवितव्यम्, इति भाष्यम् । द्वितीयवार्तिके चकारेण विशेषासम्प्रत्ययादित्यस्यानुकर्षणाय
चकार कृतः । क्रियासमभिहारे यत्र यङ् तत्र तदन्ताद् विशेषस्य भृशं जपतीत्याद्यर्थ-
विशेषस्याप्रतीतिरिति स न भवति । यद्यनुवादेऽप्येतन्न्यायसंचारः स्यात्तदाऽनेन न्याये-
नैव धातोरेकाच^१ इत्यस्य बाधासिद्धे विशेषासम्प्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारोपादानं व्यर्थं
स्यात् ।

तृतीयबाधबीजस्य प्रपञ्चनमित्थं बोध्यम्—क्वचित् सर्वथाऽनवकाशत्वादेव
बाधकत्वम्, यथा—डेरामो याडादि^२बाधकत्वम् । न हि याडादिषु कृतेषु डेरामः
प्राप्तिः । निर्दिश्यमानस्य डेर्याटा व्यवधानात् । तत्र स्वस्य पूर्वप्रवृत्तिरित्येव तेषां
बाधः । तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति, तदा भवत्येव । यथा तत्रैव याडादयः ।
अप्राप्तौ तु न, यथा पचैयुरित्यत्र दोर्घबाधके निरवकाशे इयादेशे दीर्घाभावः ।

चतुर्थबाधबीजं तु—तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति अपवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तर-
मुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तौ अपवादशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यसंभावना च । एतच्च सूत्रारम्भसामर्थ्य-
रूपेण तत्समानमूलकत्वेन तृतीयस्यैव प्रपञ्चभूतमिति पृथग् नोच्यते^३ । एतत्तृतीयबाध-
बीजमेव पठ्यते परिभाषारूपेण भगवता भाष्यकृता—‘क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽ-
भिनिविशते’ इति ।

अत्र प्रकरणेऽपवादशब्दो बाधकपरः । तदुक्तं—गुणो यङ्लुकोरिति सूत्रे भाष्ये—
अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते । अजीगणत् । अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्ध-
लादिः शेषं बाधते । न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषं बाधते, किं तर्हि, अनव-
काशत्वादिति ग्रन्थेन^४ ।

अयं भावः—गुणरूपाभ्यासान्त्यस्य णकारस्येत्वमित्यर्थे हलादिः शेषेणैतन्नि-
वृत्तौ तदनवकाशम् । ईत्वे तु कृते न तस्य प्राप्तिरन्त्यहलोऽभावात्, अभ्यासविकारेषु
बाध्यबाधकभावाभावेन च साधितम् । तस्मिंश्च सति लोपे कृते सामर्थ्याच्छ्रष्ट्या-
न्त्यस्येत्वमिति न दोषः । न च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वमप्यस्य सुवचम्, तस्य
चारितार्थ्यविषयताया उक्तत्वात् ।

उक्तविषये मतान्तरनिरूपणम्—

उक्तस्थलेऽपवादशब्दस्य बाधकपरत्वेऽप्यन्यत्र अपवादशब्दः तक्रन्यायपरः, येन
नाप्राप्तिन्यायपरो वा । अत एवाग्रे ‘न च येनेति न्यायेनास्यापवादत्वं सुवचम्, तस्य
चारितार्थ्यविषयताया उक्तत्वात्’ इत्युक्तं परिभाषेन्दुशेखर^५कृता । किं च—येनेति
न्यायं प्रदर्श्य तत्र प्रमाणमुपदर्शयितुं तक्रन्यायो भगवता भाष्यकारेण दर्शितः । येनेति-

१. पा० सू० ७।३।११६ ।

२. प० श्लो० ।

३. भूतितिलके—प० श्लो० २।५८ ।

४. प० श्लो० २।५९ ।

५. प० श्लो० २।५९ ।

न्यायस्य निरवकाशादिबोधकत्वे तु तत्प्रामाण्यबोधनाय तत्क्रन्यायप्रदर्शनसंगतमेव स्यादिति केषाञ्चिन्मतम् । तच्च न युक्तिसहम्—अपवादशब्दस्य बाधके कृते चारितार्थ्यविशिष्टेऽपवादविषये च लक्षणायां मानाभावात्, फलाभावाच्च । भाष्ये तु तत्तच्छास्त्राणां निरवकाशत्वमात्रेण पूर्वप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि चरितार्थानामपवादविशेषाणां स्वप्रवृत्त्युत्तरमप्युत्सर्गशास्त्राप्रवृत्तौ प्रमाणं दर्शयितुं तत्क्रन्यायप्रदर्शनस्यावश्यकत्वम् । मूले तस्य चारितार्थ्यविषयताया इत्यस्य द्वितीयबाधबीजरूपस्य तस्य न्यायस्य कृते चारितार्थ्यरूपत्वेनात्र विषयाभावादित्यर्थकतया तद्विरोधाभावात् । अत एव 'भाष्ये सर्वत्रापवादशब्दस्तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थपर एव स्वीकृत इति तत्त्वम् । येन नाप्राप्तिन्यायस्योत्सर्गे कृते चारितार्थ्यरूपापवादविषयकत्वस्यान्यत्राऽपि भाष्ये ध्वननमस्ति । तथाहि—इको झलिति सूत्रे 'भाष्यकृतोक्तम्—'अज्झनेति दीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेनानवकाशत्वाद् गुणे बाधिते दीर्घोत्तरं गुणः' स्यात्, दीर्घविधानं तु मिनोतेदीर्घे कृते सनि मीमा' इत्यत्र मीग्रहणेन ग्रहणेऽर्थवत्तत्र पश्चात् प्राप्तगुणबाधनार्थमिको झलिति कित्त्वमित्युक्तम् । अन्यथाऽपवादत्वेन बाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासंगतिः । येन नाप्राप्तिन्यायेऽयं विशेषो बोध्यः—येनेत्यस्य यदि एवेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये एवेतरद् यद्यत् प्राप्तं भवति, तत्सर्वं बाध्यम्, विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । अनवकाशत्वेन बाधेऽप्येषा वक्तुं शक्या, यद्युदाहरणमस्ति, विनिगमनाविरहात् । तच्चोदाहरणम्—'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यनेन 'आद् गुणः', इको 'यणचीत्यनयोर्बाधिरूपम् । इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तापदेन व्यवहियते ।

यदि तु—येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थः, कार्येण वा, तदा तु बाध्यविशेषचिन्तापदेन व्यवहारः । अनवकाशत्वेन बाधेऽप्येतद् बाधेन सार्थक्यम्, तद्बोधनेत्येवं विशेषचिन्ता सम्भवति, यद्युदाहरणमस्ति' । इदमप्युदाहरणं सम्भवति—कुप्वोः 'क' 'पौ' चेत्यनेन' विसर्जनीयस्य सः' इत्यस्यैव बाधो न तु 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्याऽपि । लक्ष्यानुरोधेनैतन्न्यायविषये इमौ द्वौ पक्षौ स्थितौ एव इति मन्तव्यम् । तत्र कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वादवच्छिन्ने कार्ये आरभ्यमाणाया वृद्धेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते किं शास्त्रविहितमित्येवं तद्विशेषचिन्तायामुच्यते—

'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति । अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभाव आकाङ्क्षाया निवृत्तेर्विप्रतिषेधप्राप्तबाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम् ।

१. (क)-'गुणो यद्भुकोः'—म० भा० ७।४।८२, (ख)-'इको झल्'-म० भा० १।२।२९ ।

२. म० भा० १।२।९ ।

३. म० भा० ६।४।१६ ।

४. म० भा० ६।१।८७ ।

५. म० भा० ७।४।५४ ।

६. पा० सू० ६।१।६९ ।

७. पा० सू० ६।१।८६ ।

८. पा० सू० ६।१।७६ ।

९. प० श्लो० २।५९ ।

१०. पा० सू० ८।३।३७ ।

११. पा० सू० ८।३।३४ ।

१२. प० श्लो० २।६० ।

१३. प० श्लो० २।६० ।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तेत्यस्य^१ ओष्ठाद्यंशे ङीष्निषेधत्वावच्छिन्नबाधकत्वे निर्णीते किं विहितस्येत्यपेक्षायामुच्यते—‘मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते, “नोत्तरानिति” । तेन ओष्ठादिषु पञ्चसु असंयोगोपपद्यादिति प्रतिषेध एव बाध्यते । न तु सहनञ्—विद्यमानलक्षण^२ इति नासिकोदरेत्यत्र भाष्ये उक्तमस्ति । पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्या बीजम् ।

प्रथमोपस्थितत्वरूपमेतन्न्यायमूलमेव, मूलमन्यस्या अपि परिभाषायाः, साऽपि उच्यते—‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति, प्रतिषेधो वा’ इति । ‘संख्याव्ययादेर्ङीप्’ इति सूत्रे ङीब्ग्रहणमत्र मानम् । तद्धि अनन्तरस्य ङीषो विधिर्मा भूदिति प्रयोजनम् । मध्येऽपवादस्यापेक्षयाऽस्य न्यायस्य प्राबल्यमुक्तं प्रदीपकृता ‘अष्टाभ्य औशिति’^३ सूत्रे भाष्ये । तत्र हि—औशद्यास्तु लुक्, तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते । अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तर इति ।

अष्टपुत्र इत्यादौ उत्तरपदपरत्वाऽवस्थायां सामासिकलुग्बाधकतया प्रसक्तस्यौ-शादेशस्य वारणाय प्रवृत्तस्य भाष्योक्तस्य श्लोकवार्तिकस्य व्याख्यानावसरे यो वा तस्मादिति प्रतीकमुपादाय प्रदीपकृतोक्तम्^४ ।

ननु मध्येऽपवादस्यायेन द्वितीयाध्यायविहितसामासिकलुक् एव बाधः प्राप्नोति, नैष दोषः । अत्र हि द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ, तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्कारोपजनित-स्मृत्युपाखण्डस्य पूर्वस्य बाधो युक्तः । इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीयाध्यायविहितः सामासिको लुक् महता प्रयत्नेन स्मरणीयः । अनन्तरस्त्वनुभवविषय इति, स एव बाध्यत इत्युक्तम् । एवं च मध्येऽपवादस्यापेक्षयाऽस्य प्राबल्यं स्पष्टमेवायातम् ।

ननु दधतीत्यादौ अन्तरङ्गत्वादन्तादेशोऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाददादेशो न स्यादिति कृत्वा तद्वैयर्थ्यमापद्येतेत्युच्यते ।

‘पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः’^५ । लक्षणैकचक्षुष्को हि अपवाद-विषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनश्चये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति इति । अन्यथा विकल्पः प्रसज्यते । अभिनिविशते इत्यस्य बुद्ध्याखण्डा भवन्तीत्यर्थः । ननु अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण बाध्यते इत्यनेन व्यवस्था क्रियतामिति चेत्, तन्न—अन्तादेशाऽप्राप्तिविषये चारितार्थाभावात्तन्न्यायस्याऽत्राप्राप्तेः ।

लक्ष्यैकदृष्टिस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाऽपि अपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति, तस्याऽपि शास्त्रीयप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मात्पत्तेरत उच्यते—‘प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गां अभिनिविशते’^६ इति । तत इत्यस्यापवादशास्त्र-पर्यालोचनात्प्रागपि इत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । अत एव प्राति-

१. पा० सू० ४।१।५५ । २. म० भा० ४।१।५५ । ३. पा० सू० ४।१।२६ ।
 ४. पा० सू० ५।१।२१ । ५. म० भा० प्र० ७।१।२१ । ६. प० श्लो० २।६३ ।
 ७. प० श्लो० २।६४ ।

पदिकार्थसूत्रे भाष्ये—इदं द्वयमप्युक्त्वा न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षते इत्यर्थमुक्तम् ।

एतन्मूलकमेव नव्याः श्रीभट्टोजिदीक्षितप्रभृतयो वदन्ति—‘उपसञ्जनिष्यमाण-निमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते’ इति उभे अभ्यस्तमिति सूत्रे प्रदीपकृतोच्यते—प्रकल्प्य चेत्यस्य सम्पाद्येत्यर्थः^२, यथा ‘न सम्प्रसारणे’^३ इति परस्य यणः, पूर्वस्य तन्निमित्तकः प्रतिषेध इति । तत्तु न युक्तम्, तत उत्सर्ग इत्याद्यक्षरानुगुणात् । पुनश्च केनचिदुच्यते—अपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति । तदपि न मनोरमम्, अभिनिविशतेऽपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्याङ्गापत्तेः । पदजन्यपदार्थोपस्थितौ सत्यां वाक्यार्थबोधाभावे कारणविरहाच्च^४ ।

यत्र त्वपवादो निषिध्यते, तत्रापवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तत एव । यथा वृक्षावित्यत्र ‘नादिचि’^५ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधेऽप्रवर्त्तमानस्य तस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते । अतएव तौ ‘सदित्यादिनिर्देशः संगच्छते । प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । ‘शेषाद्विभाषा’^६ इति सूत्रे भाष्ये एतत्स्पष्टीकृतमस्ति । तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकम्, ये प्रतिपदं विधीयन्ते, ते बाधका भविष्यन्ति, इत्याशङ्क्य अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति, समासान्ताश्च कबभावे सावकाशा इत्युक्तम् ।

क्वचिदनवकाशत्वाभावेऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनाऽपि, परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे प्रदीपग्रन्थः^७ ।

अपवादस्याऽपि क्वचिद् बाध्यता—

ननु अयजे इन्द्रमित्यादौ अन्तरङ्गस्याऽपि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधः स्यादिति चेत्, उच्यते—अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण बाध्यत इति । तत्र हेतुः निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावः । एवं च प्रकृतेऽन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः^८ समानाश्रये ‘श्रीशः’ इत्यादौ चरितार्थो यण्गुणयोरपवादोऽपि बाध्यते ।

यत्तु प्रदीपकृतोच्यते—आगमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वात् । अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां, कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलदानेन न दधिदानबाध इति । तदपि न युक्तम्, अपवादो नुर्दीर्घत्वस्येति दीर्घोऽकित इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ।

१. प० श्लो० २।६५ ।

३. म० भा० प्र० ६।१।३७ ।

५. पा० सू० ६।१।१०४ ।

७. म० भा० ५।४।१५४ ।

९. पा० सू० ६।१।१०१ ।

२. म० भा० प्र० ६।१।२५ ।

४. प० श्लो० ।

६. पा० सू० ३।२।१२७ ।

८. म० भा० ७।२।९८ ।

एवमभ्यासविकारेष्वपि निरवकाशत्वलक्षणमपवादत्वं न बाधकताप्रयोजकम् । तदुक्तं भाष्यकृता— अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्तीति । अत एवाजीगण-
दित्यादौ गणरीत्वं हलादिः शेषस्य निरवकाशत्वाद् बाधकं न भवति । दीर्घोऽकित
इत्यकिद्ग्रहणमत्र ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यते इत्यादौ नुकि कृतेऽनजन्तत्वाद् दीर्घा-
प्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्यात् । इयं परान्तरङ्गादिबाधकानामपि अबाधकत्वं प्रतिपादयति,
तेनाचीकरत्, मीमांसते इत्यादि सिद्धयति । आद्ये प्रयोगे सन्वद्भावप्रयुक्तेत्वस्य परत्वा-
द्दीर्घेण बाधः प्राप्नोति । द्वितीये मान्वधेति दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्यस्य बाधः प्राप्तः^१ ।

अनया पद्धत्या बाध्यबाधकभावस्य यत्स्वरूपं मयोपस्थापितम्, तदस्यापवाद-
सूत्रस्वरूपालोके भृशमुपकर्तुं क्षमते ।

प्रायेणाष्टाध्याय्यां समागतानां समेषामपवादसूत्राणां स्वरूपं विशदं विवेचित-
मस्ति । एकैकमपवादसूत्रं गृहीत्वा तस्योत्सर्गसूत्रं पर्यालोचितम् । अपवादसूत्रीयोद्देश्यता-
वच्छेदको धर्मः व्यापकतया संगृहीतः, तद्व्यापकतया तदीयोत्सर्गसूत्रीयोद्देश्यता-
वच्छेदको धर्मश्च विचारितः ।

पुनः अपवादशास्त्रीयव्याप्यधर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गसूत्रीयोद्देश्यतावच्छेद-
कीभूतव्यापकधर्माऽवच्छिन्ने संकोचः प्रदर्शितः ।

एतत्सर्वं ग्रन्थे सिद्धान्तचिन्तामणिनामके विस्तृतं विचारितं पश्यन्तु गुणैक-
पक्षपातिनो विद्वांसः । शीघ्रतया कार्यसम्पादने मुद्रादिदोषवशात् सम्भावितास्त्रुटीः
संशोध्य संसूच्य चानुगृह्णन्तु सचेतसो सुधियो महानुभावाः ।

एतद्ग्रन्थसम्पादने बहूपकुर्वन्तः प्रकाशनाधिकारि-श्रीहरिश्चन्द्रमणित्रिपाठि-
तदनुयायिनश्च शुभाशीर्वचोभिः संवर्धयन् विरमति—

विद्वज्जनविधेयः

रामप्रसादत्रिपाठी

गुरुपूर्णिमायाम्
वि० सं० २०४४,
(१९८७ ईस्वीये वर्षे)

वेदवेदाङ्गसंकायाध्यक्षचरः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणस्याम् ।

वाक्पुष्पोपहारः

महामुनिपाणिनिप्रणीतायामष्टाध्याय्यां षड्विधानि सन्ति सूत्राणि संज्ञा-परिभाषाविधि-नियम-अतिदेश-अधिकाररूपाणि । उक्तं च—

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते^१ ॥ इति ।

षड्विधेऽस्मिन् नियमसूत्रमपि परिगणितमस्ति, तच्च ‘अन्यनिवृत्तिफलकत्वे सति सिद्धार्थप्रतिपादकत्वलक्षणकम्’^२ । ‘सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय कल्पते’ इति शिष्टोक्त्या चैतल्लक्षणं समर्थितमस्ति । यद्यपि परिभाषासूत्रस्यापि अनियमे नियमकारित्वं प्रसिद्धमस्ति, तथापि प्रमाणान्तरेण सिद्धौ सत्यां नियमसूत्रस्य प्रसरणम्, परिभाषासूत्रे ईदृशी स्थितिर्नास्ति, नियमनकरणांशे एव द्वयोः सादृश्यम्, न तु सर्वांशे ।

अस्तु, नियमसूत्रं द्विविधम्—परिसंख्यात्मकम्, पाक्षिकप्राप्तिमूलकं च । तत्राद्यमपि व्याकरणशास्त्रे नियमशब्देनैव बोध्यते, द्वितीयं तु बोध्यत एव । दर्शनान्तरे द्वितीयस्यैव नियमपदेन प्रसिद्धिरस्ति, प्रथमस्य तु परिसंख्यापदबोध्यतैव । नियमस्यान्यनिवृत्तिरूपधर्मसादृश्येन परिसंख्याया अपि तत्पदव्यवहार्यता । उक्तं च भगवता महाभाष्यकृता—“अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति^३” ।

परिसंख्या चैषा द्विविधा—शाब्दी, आर्थी च । एवकारसमभिव्याहारे आद्या ।

त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम् ॥ इत्यादिष्वेव ।

द्वितीया तु एवकारस्य समभिव्याहारो भवतु, मा वा भूत्, स्थलद्वयेऽपि भवति । यथा—एवकारसमभिव्याहारेऽपि पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ, नान्यो धनुर्धर इति—‘उपात्तातिरिक्ते समभिव्याहृतधनुर्धरादिपदार्थाभावप्रत्ययरूपा ।

अत्र न एवकारघटितवाक्यार्थः, किन्तु आर्थ एव । ‘पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः’ इत्यादावपि आर्थी एव, अन्यनिवृत्तावेव तात्पर्यात् । उक्तं च महाभाष्ये—‘भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते’ इति ।

१. ल० श० शे० संज्ञाप्र०—अभिनवचन्द्रिका टीका ।

२. तत्रैव हलन्तपुं० प्र० ‘नलोपः सुप्स्वर’ इति सूत्रम् ।

३. म० भा० १।२।४६ ।

अथ च युष्मद्युपपदे इत्यादौ नियमार्थोऽयमारम्भः । युष्मदि मध्यम एव, युष्मद्येव मध्यम इति चेत्यपि भाष्ये उक्तम् । तेन हि नियमशास्त्राणामेव शब्दाभावेऽपि तदर्थान्तर्भावेण बोधकत्वं सूच्यते ।

अतश्चास्या अपि आर्थत्वमेव । एवमेव समासग्रहणस्य परिसंख्यात्वे विधिमुखेन प्रवृत्तावपि आर्थी एव परिसंख्या इति लभ्यते । यत्तु—अत्र समासपदस्य समासातिरिक्ते लक्षणा भवति, इति क्रियापदस्य ‘न भवति’ इत्यत्र लक्षणा । एवं च ‘समासातिरिक्तस्य पूर्वभागपदघटितसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति’ इति निषेधमुखेन प्रवृत्तौ लक्षणाद्वयाभ्युपयमेनेष्टसिद्धिः कार्या इत्युच्यते, तत्तु स्वार्थहानि-परार्थकल्पना-प्राप्त-बाधश्चेति-दोषत्रयग्रस्तत्वेनानादरणीयमेव । आर्थ्याः परिसंख्याया उक्तस्वरूपायाः सत्त्वेनैवेष्टसिद्धेः ।

किं चैव शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रीयनियमे विकल्पवारणाय सामान्यविशेषन्यायेनाविधेस्तद् विषयत्वाभावकल्पनमयुक्तमित्यतिगौरवम्, ‘किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं-द्युसरितः’ इत्यार्थपरिसंख्योदाहरणमिति काव्यप्रकाशादिग्रन्थस्यासंगतिश्च । भवद्रीत्या हि द्युसरितः सविधातिरिक्तमनासेव्यमिति बोधनं तस्याः शाब्दत्वात् । अत एव शाब्द-परिसंख्यायां—किं भूषणम् ? सुदृढमत्र यशो न रत्नम्, इत्युदाहृतम् ।

महाभाष्येऽपि—‘तद्यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते, ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्युक्ते गम्यते एतत् अतोऽन्येऽभक्ष्य इति । अत्र भाष्ये गम्यते इत्युक्त्या तस्या तज्जन्यशब्दबोधाविषयत्वं स्पष्टमेव लभ्यते ।

अस्मिन् नियमसूत्रस्वरूपालोके द्वितीयभागे प्रायेण समेषां नियमसूत्राणां स्वरूपं साकल्येन परमश्रद्धेयगुरुचरणैः प्रतिपादितमस्ति, तत्सर्वमत्र ग्रन्थे द्रष्टव्यं भवद्भिः सहृदयैः सुधीभिः ।

अपवादसूत्रस्वरूपालोकेऽपि किञ्चिन्नवेदनम्—

एवमेव अपवादसूत्रस्वरूपालोकविषयेऽपि प्रायशः समस्तानामपवादसूत्राणां च स्वरूपं सविधि पर्यालोचितमस्ति । यथा—“नाज्जलौ” इत्यपवादसूत्रम् । तदुत्सर्ग-सूत्रं चास्ति “तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्” इति ।

तत्र नाज्जलाविति सूत्रं विशेषधर्माज्जिह्वोद्देश्यकतया अपवादशास्त्रम् । तदीयो विशेषधर्मश्च तुल्यास्यप्रयत्नत्वसंबन्धेन आकारसहिताज्जिह्वोद्देश्यताकम् । तदीयः सामान्य-धर्मश्च—तुल्यास्यप्रयत्नत्वसंबन्धेन वर्णविशिष्टवर्णवृत्तिवर्णत्वः । अनयोरेव धर्मयोः क्रमेणोक्तसूत्रद्वयीयोद्देश्यताज्जिह्वोद्देश्यता बोद्धव्यम् ।

एवं चापवादशास्त्रेण (विशेषशास्त्रेण) नाज्जलावित्यनेन उत्सर्गशास्त्रस्य (सामान्यशास्त्रस्य) बाधो भवति ।

ततश्च—विशेषधर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्ने (उत्सर्गशास्त्री-योद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने) संकोचो भवति ।

अतश्च—अजिभन्नमजिभन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नेन सह सवर्णसंज्ञं भवतु । हलिभन्नं हलिभन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नेन सह सवर्णसंज्ञं भवतु—इति फलितोऽर्थ उत्सर्गसूत्रस्य ज्ञातव्यः ।

अदसीयं विशदं स्वरूपं ग्रन्थे द्रष्टव्यम् । एवमेव—‘न विभक्तौ तुस्माः’ इत्यपवादशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकविशेषधर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन हलन्त्यमित्युत्सर्ग-शास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकसामान्यधर्माऽवच्छिन्ने संकोचेन विभक्तिघटकेषु तवर्गसकार-मकारेषु हलन्त्यमिति सूत्रेणेत्संज्ञायाः प्रवृत्तिर्न भवति । अथ च—अपवादशास्त्रीयो-द्देश्यतावच्छेदको धर्मः विशेषधर्मतया व्याप्यधर्मः, उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः सामान्यधर्मत्वेन व्यापकधर्मः, यत्र यत्र व्याप्यधर्मः, तत्र तत्र व्यापकधर्मः, इत्येवं व्याप्तिरपि प्रदर्शिता ग्रन्थे ।

बहोः कालाद् अस्माकं समेषां सहाध्यायिनामन्येषां च व्याकरणशास्त्रीयं गर्भारं विषयं नव्यन्यायशैल्या समधिजिगमिषूणां विदुषां हृदये एतादृशी जिज्ञासाऽऽसीत्, यद् परमश्रद्धाभाजो गुरुचरणा एवेदृशेऽतिगहने दुरूहव्याकरणशास्त्रीयविषयविवेचने पूर्णतया समर्थाः सन्ति, ते भृशं प्रार्थनीया एतस्मिन् विषयेऽस्मासु कृपाकरणा । भगवतः श्रीजानकीजानेरनुग्रहवशात् समेषामस्माकं प्रार्थनया परमकारुणिकाः श्रीगुरुव ईदृशकार्यसम्पादने सोत्साहाः सन्नद्धा अभवन् ।

तदीयकृपाया एवैतत् फलम्, यद् भवतां समेषां सचेतसां व्युत्पन्नानां व्युत्पत्सूनां च विदुषां वैयाकरणानां समक्षं सिद्धान्तचिन्तामणिग्रन्थस्य द्वितीयो भागः खण्डद्वया-त्मकः समुपतिष्ठते । तत्र “महामुनिपाणिनिप्रणीताष्टाध्याय्यां नियमसूत्रस्वरूपालोकः” इत्यभिधानः प्रथमः खण्डः, “महामुनिपाणिनिप्रणीताष्टाध्याय्यामपवादसूत्रस्वरूपालोकः” इत्यभिधयाऽलंकृतो द्वितीयश्च खण्डो राराजीति ।

भगवत्कृपया गुरुचरणैरेतन्महन्महनीयमपूर्वं यदिदं कार्यं सम्पादितम्, तदद्या-वधि न केनाऽपि कृतमस्ति । संस्कृतवाङ्मये नवीनयुगधारा प्रवाहिता एतत्कार्यसम्पा-दनेन । भगवतः सीतापतेर्विशिष्टानुग्रहतश्चिरायुषो भूत्वा गुरुचरणा ईदृशं संस्कृतविद्या-समुद्भासकं कार्यं पौनःपुन्येन सोत्साहं सम्पादयन्तु, एभिर्वाक्पुष्पैः श्रीगुरुचरणान् सश्रद्धातिशयं पूजयन्तस्ति—

गुरुपूर्णिमायाम्

वि० सं० २०४४

(१९८७ ख्रैस्ताब्दे)

}

श्रीगुरुचरणारविन्दचञ्चरीकः

श्रीजगदीशनारायणाचार्यः

भू० पू० श्रीरामानुजवेदान्ताध्यापकः
वेदान्तविभागे, सं० सं० विश्वविद्यालये
वाराणस्याम् ।

अनुक्रमणिका

नियमसूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	नियमसूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
अग्नौ चेः	५७	डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्	४४
अनुदात्तङित आत्मनेपदम्	४७	तपरस्तत्कालस्य	१
अनुनासिकः	९	तपस्तपः कर्मकस्यैव	४१
अपादाने पञ्चमी	७४	तस्मान्नुङ्द्विहलः	५२
अमैवाव्ययेन	३८	तृज्वत्क्रोष्टुः	२७
अशाला च	३८	दिकसंख्ये संज्ञायाम्	३२
आकङारादेका संज्ञा	८९	द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेना०	३९
आतः	४३	धृषिशसी वैयात्ये	६६
इत्हन्पूर्वार्थम्णां शौ	१८	धातोस्तन्निमित्तस्यैव	७
इत्हन्पूर्वार्थम्णां शौ	६२	नमःस्वस्तिस्वाहा०	७८
उगिदचां सर्वनाम०	६३	न लोपः सुप्स्वर०	१७
उपमानं शब्दार्थ०	८३	पतिः समास एव	१६
उपमानानि सामान्यवचनैः	३५	पदलोमासहस्रि०	२५
उपमितं व्याघ्रादिभिः	३६	पूर्वकालैकसर्वजरत्पु०	३३
उभयप्राप्तौ कर्मणि	३१	पूर्वापरप्रथमचरमजघ०	३६
उभयप्राप्तौ कर्मणि	७५	प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	२४
एको गोत्रे	४५	प्रशंसावचनैश्च	३६
ऋतो भारद्वाजस्य	६०	पापाणके कुत्सितैः	३५
कर्तृकरणयोस्तृतीया	७२	प्रातिपदिकार्थलिङ्ग०	६४
कर्तृकर्मणोः कृति	७५	प्रातिपदिकार्थ०	७७
कर्मणि द्वितीया	६९	ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्	५२
कर्मप्रवचनीययुक्ते०	७७	मांसपृतनासानूनां०	२९
कृत्तद्धितसमासाश्च	१३	यथाऽसादृश्ये	८१
कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु०	५८	युक्तारोह्यादयश्च	८४
कारकाद्तत्तुतयो०	८५	युवाखलतिपलित०	३७
कारानाम्नि च प्राचां हलादौ	८७	राजश्चसुराद्यत्	४४
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ०	२९	रात्सस्य	२२
गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्	५०	रोऽसुपि	३९
ङिच्च	१५	वस्वेकाजादघसाम्	५९
चतुर्थी सम्प्रदाने	७४	वा हतजग्धयोः	६

विप्रतिषेधे परं कार्यम्	२२	अपवर्गे तृतीया	११०
विभाषा तृतीयादिष्वचि	२७	अभिज्ञावचने लट्	१०७
विभाषा तृतीयादिष्वचि		अयामन्ताल्वाय्ये०	१३४
(अवशिष्टपूरणम्)	८२	अलोऽन्त्यस्य	९२
श्लिष आलिङ्गने	४०	अहन्	१४०
शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्	४९	अहीने द्वितीया	१३४
शास इदङ्हलोः	५१	आदेः परस्य	९३
शास इदङ्हलोः	६४	आद्यन्तौ टकितौ	९२
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः०	३६	आडजादीनाम्	१३५
सप्तम्यधिकरणे च	७६	आमि सर्वनाम्नः सुट्	१३७
सरूपाणामेकशेष०	६७	इणो यण्	१३५
सहयुक्तेऽप्रधाने	७७	इद्गोण्याः	१२७
सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु०	५५	इदमस्थमुः	१२९
सोमे सुत्रः	५६	इदमो हः	१२९
स्त्रियां च	२७	इदमो हिल्	१२९
स्नुक्रमोरनात्मनेपद०	६८	ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति०	१३३
स्तौतिष्योरेव०	८०	उर्कृत	१३९
षष्ठी शेषे	७९	उगवादिभ्यो यत्	१२५
हन्तेरत्पूर्वस्य	१९	उदराट्टगाद्यूने	१२८
हन्तेरत्पूर्वस्य	६९	उपसर्गाः क्रियायोगे	९६
हैहेप्रयोगे हैहयोः	१०	उरसो यच्च	१२१
ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्	८६	उष्ट्राद् वुञ्	१२३
ह्रस्वनद्यापो नुट्	८८	ऊनार्थकलहं तृतीयायाः	१३४
अपवादसूत्राणि		ऋतष्टञ्	१२०
अचः परिस्मन् पूर्वविधौ	९४	ऋषभोपानहोर्ज्यः	१२५
अजाद्यतष्टाप्	१०९	ऋष्यन्धकवृष्णि०	११५
अतोऽम्	१३७	एतेतौ रथोः	१२८
अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः	९४	एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः	१३२
अणुगयनादिभ्यः	१२०	औतोऽम्शसोः	१३३
अधिकरणैतावत्वे च	१०५	कर्त्तरि शप्	१०६
अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्	१०२	कन्धाफलदनगरग्राम०	११९
अनुर्लक्षणे	९८	कुत्सितानि कुत्सनैः	१३६
अनुर्लक्षणे	११०	कुलत्थकोपधादण्	१२३
अनेकालिशत्सर्वस्थ	९३	कालाः परिणामिना	१०४
		कालाः परिणामिना	११३

क्रीतवत्परिमाणात्	१२३	नाज्जली	९१
कोपधान्च	१२१	नित्यं सपत्न्यादिषु	११०
कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च	१०९	पापाणके कुत्सितैः	१०४
खरवसानयोर्विसर्जनीयः	१४२	पापाणके कुत्सितैः	११३
गतिश्च	९६	पापाणके कुत्सितैः	१३६
गर्तोत्तरपदाच्छः	११८	पारे मध्ये षष्ठ्या वा	११२
गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो०	१२१	पारे मध्ये षष्ठ्या वा	९९
गोयवाग्वोश्च	११८	प्राचां कटादेः	११८
ग्राम्यपशुसंघेष्वत०	११४	प्राणिरजतादिभ्योऽञ्	१२३
गृष्ट्यादिभ्यश्च	११६	प्रावृषष्टप्	११९
ङिञ्च	९३	पूर्वापराधरोत्तरमेक०	१०३
चतुरनडुहोरामुदात्तः	१३७	पूर्वापराधरोत्तरमेक०	११३
च्चि लुङि	१०८	भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि	१४२
छाया बाहुल्ये	११४	मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्	११७
झलां जशोऽन्ते	१४१	माङि लुङ्	१०८
जितश्च तत्प्रत्ययात्	१२२	मिदचोऽन्त्यात्परः	९२
तडानावात्मनेपदम्	९७	मोऽनुस्वारः	१४३
तनादिकृञ्भ्य उः	१०७	मो राजि समः क्वौ	१४३
तपरस्तत्कालस्य	९४	यचि भम्	९५
तस्यापत्यम्	११५	रुधादिभ्यः इनम्	१०७
तालादिभ्योऽण्	१२२	रैवतकादिभ्यश्छः	१२१
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च	९९	रोऽसुपि	१४१
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्	९१	रोणी	११६
दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्	१३०	लट् स्मे	१०८
द्वयजृद्ब्राह्मणर्क्०	१२०	लोम्नोऽपत्येषु०	११५
द्वितीयतृतीयचतुर्थ०	१०३	वयसि पूरणात्	१२८
द्वेस्तीयः	१२७	विंशतित्रिंशद्भ्याम्	१२६
न दधिपय-आदीनि	१०४	विसर्जनीयस्य सः	१४४
नदीभिश्च	१०१	व्रीहेः पुरोडाशे	१२१
न द्वयचः प्राच्यभरतेषु	११७	व्यथोलिटि	१३८
न निर्धारणे	१०२	शतमानविंशतिक०	१२६
न पदान्तद्विर्वचन०	९४	शर्कराया वा	११७
न विभक्तौ तुष्माः	९५	शात्	१४४
न वृद्धयश्चतुर्भ्यः	१३८	शुण्डिकादिभ्योऽण्	१२०
नहो घः	१४०	शेवलसुपरिविशालव०	१३०

श्लिषः	१०६	स्तोः इचुना इचुः	१४४
श्राद्धे शरदः	११९	स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्	१३०
षष्ठी स्थाने योगा	९२	स्थानिवदादेशः	९३
स नपुंसकम्	११४	स्मे लोट्	१०७
ससजुषो रुः	१४१	स्यतासी लृटोः	१०६
सस्तौ प्रशंसायाम्	१३१	स्वादिष्वसर्वनामस्थाने	९५
संख्याव्ययादेर्डीप्	१०९	हलन्त्यम्	९५
संख्या वंशयेन	१००	हुश्नुवोः सार्वधातुके	१३६
संज्ञायां कन्	१३०	हे मपरे वा	१४३
संज्ञायां शरदो वुञ्	११९	हो ङः	१४०
सावनडुहः	१३८	ह्रस्वस्य गुणः	१३२
सुवास्त्यादिभ्योऽण्	११६		

॥ श्रीहरिः शरणम् ॥

महामुनिपाणिनिप्रणीताष्टाध्याय्यां नियमसूत्रस्वरूपालोकः

***

योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसृप्तां
संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्
प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥

१. “तपरस्तत्कालस्य, १/१/९-१ प्रथमाध्याये प्रथमे पादे—महाभाष्ये नव-
माह्निके-सिद्धान्तकौमुद्यां संज्ञाप्रकरणे च वर्तते संज्ञासूत्रमिदम् । अत्र तपरः प्रथमैक-
वचनान्तं संज्ञापदम्, तत्कालस्य षष्ठ्येकवचनान्तं संज्ञापदम् । संज्ञाप्रकरणस्थतया
साहचर्याद्, भाष्यकृता तथा व्याख्यातत्वाच्च संज्ञासूत्रमेतत् । एवं च “तपरः तत्कालस्य
संज्ञा स्यात्” इति प्राथमिकः सूत्रार्थः सम्पद्यते । तत्र-तपरपदे आवृत्त्या बहुव्रीहिस्तत्पुरुष-
श्चोभावपि समासौ विज्ञेयौ । आद्यस्य तः परो यस्मात् स तपरः, इति विग्रहः, द्वितीयस्य
च तात्परस्तपरः, इति विग्रहः । यदि तु पञ्चमीति योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनाद-
प्रामाणिकता विभाव्यते, तदा “सुपा” इति विभक्तयोगेन केवलः समासो बोध्यः । ननु
“सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति, इति नियमेनैक एवार्थः तपरपदस्योचित इति
चेत्, उच्यते—अतो भिस ऐसितिसूत्रेऽत इत्यत्र तपरकरणेन बहुव्रीहिरावश्यकः, अन्यथा
रमाभिरित्यत्राऽपि भिसऐसापत्तिः स्यात्, बहुव्रीहौ स्वीकृते तु अत् इत्यस्य तपरपद-
बोध्यत्वेन तत्कालग्रहणाद् मात्रिकस्यैवाकारस्य बोधेन दीर्घाकारस्याग्रहणे रमाभिरित्यत्र
नैसापत्तिः । तात्परस्तपर इति समासे तु “सहिवहोरोदवर्णस्य”, इति सूत्रे तपरकरणं
प्रमाणम्, यतो हि उक्तसूत्रे ओदित्युत्तरत्रावर्णपदे वर्णग्रहणस्येदं प्रयोजनमस्ति यद्
अशब्देन ह्रस्वदीर्घादयः सर्वेऽपि अकारा गृह्येरन्, यदि तपरपदे बहुव्रीहिरेव स्यात्तर्हि
अकारे तपरपदग्राह्यत्वाभावात् सुतरां दीर्घाऽपि गृह्येत एव । तदर्थं कृतस्य सामर्थ्येन
तत्पुरुषोऽथवा केवलसमासोऽपि स्वीकार्यः । अतश्च तपरपदे आवृत्तिरावश्यकी । समास-
द्वयस्यैकत्रैव फलं दृश्यते—वृद्धरादैजित्यत्र । तत्र हि आदिति तपरपदम्, तत्र बहुव्रीहि-
बलेन आ इत्यस्य तपरपदग्राह्यतया षड्विधानां दीर्घाकाराणामेव ग्रहणं न तु गुणा
अभेदका इति न्यायेन प्लुताकारस्य । द्वितीयसमासेन तु ऐच् इत्यस्यापि तपरपदबोध्यत्वेन
तद्बोध्यस्यैकारादेः षड्विधदीर्घस्यैव ग्रहणं न तु प्लुतस्य, अतत्कालत्वात् । एवमेव—
अदेङ्गुण इति सूत्रेऽपि उभयांशे तपरसूत्रस्य प्रवृत्तिर्बोध्या ।

उक्तसूत्रे तत्कालपदे सः कालो यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः । तत्र तत्पदेन प्रत्यासन्न-
त्वात्तत्परपदं ग्राह्यम्, एवं च सः तपरः कालो यस्येति विग्रहार्थो भवति । ननु तत्र
तत्परपदेन वर्णो गृह्यते न तु कालः, तर्हि कालेन सह सामानाधिकरण्याभावे कथं
बहुव्रीहिरिति चेत्, उच्यते—स्वबोध्यकर्मकोच्चारणाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्पदस्य
तत्परवर्णकर्मकोच्चारणाधिकरणे काले लक्षणा कर्तव्या, ततश्च “सः तत्परवर्णकर्मकोच्चा-
रणाधिकरणीभूतः कालः कालो यस्येत्यर्थः सम्पन्नः । यद्यपि लक्षणायां कृतायामपि
नहि द्वयोर्वर्तिपदार्थयोः सामर्थ्यं सम्भवति, एकोच्चारणस्य यः कालस्तस्यापरोच्चारण-
कालत्वाभावात्, तथाऽपि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाबलेनाभेदाध्यवसायात् स्वकर्मकोच्चा-
रणाधिकरणसादृश्याख्यसम्बन्धरूपपराभिमतलक्षणास्वीकाराद्वा तयोः सामर्थ्यं सम्भवः ।
अतश्च—तादृशोच्चारणाधिकरणकालसदृशः कालो यस्येत्यर्थः सम्पन्नः । ननु तावताऽपि
अतो भिस ऐसित्यत्र तत्परस्याकारस्यैकमात्राकालिकवर्णबोधकत्वप्राप्तौ ह्रस्वेकारादीना-
मपि ग्रहणं प्रसज्येत इति चेत्, तन्न—अणुदित्सवर्णस्येति सूत्रतः सवर्णस्येति पदमनुवर्त्य तः
परो यस्मात् स च, तात्पर्यश्च तपरः, तत्परवर्णकर्मकोच्चारणाधिकरणीभूतकालसदृशः
कालो यस्य तस्य तादृशस्य सवर्णस्य वर्णस्य संज्ञा (बोधकः) स्यादित्यर्थः सम्पादनीयः ।
ततश्चाकारस्येकारादेः सावर्ण्यस्याभावान्नास्ति दोषः । यद्यत्र सूत्रेऽणुदित्सूत्रतोऽणु
पदमनुवर्तते, तदाऽणुदित्सूत्रेण सिद्धौ सत्यामस्य सूत्रस्य नियामकता भवति, “सिद्धौ
सत्यामारभ्यमाणो विधिर्नियमाय कल्पते” इति सिद्धान्तात् । “शास्त्रविशिष्टशास्त्रत्वं
नियमसूत्रत्वम्, वैशिष्ट्यं च—स्वीयविधेयताप्रयोजकपदघटितत्वं, स्वीयोद्देश्यताऽवच्छे-
दकधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताप्रयोजकपदघटितत्वेतिसम्बन्धद्वयेन । यथा—अर्थ-
वत्सूत्रेण प्रातिपदकसंज्ञायाः सिद्धौ सत्यां कृतद्वितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थं
स्वीक्रियते । तच्च यदि स्वातिरिक्तत्वेनार्थवत्सूत्रे नियमनं (संकोचं) कुर्यात्, अर्थात्
समासातिरिक्तस्यार्थवतो भवता प्रातिपदिकसंज्ञा विधेया, समासस्य तु मया करिष्यते,
इति वदेत्, तर्हि व्यर्थतां ब्रजेत्, यतो हि समासस्यापि अर्थवत्सूत्रेणैव सा स्यात्,
काऽऽवश्यकता समासशास्त्रस्य ? ।

एवं च स्नुषाश्च श्रूण्याय प्रसङ्गो आपतेत्, कश्चन वदुर्नूतनागतां स्नुषां प्रति गत्वा
भिक्षां याचितवान्, मदगृहे नास्ति भिक्षा—इत्युक्त्या तया स प्रतिषेधितः । मार्गे गच्छन्
बटुः श्वश्चा दृष्ट उक्तश्च, भोः कुतः आगतोऽसि ? तेनोक्तम्, त्वदगृहाद् भिक्षामलब्ध्वाऽऽ
आगच्छन्नस्मि, श्वश्च पुनरुक्तः, अयि भोः प्रत्यावर्तस्व, पुनः स बटुः प्रत्यावृत्तस्तदगृहं
प्राप्तः, गृहं प्रविश्य बहिश्चागत्य श्वश्चरुक्तवती, यद् भो वटो ! मदगृहेऽद्य भिक्षा नास्ति,
एतच्छ्रुत्वा बटुर्ब्रुवाच, भो मातः तर्हि किमर्थं मां परावर्तितवती भवती ? स्नुषया तु
निषेधः पूर्वं कृत एवासीत् । तदा तयोक्तम्—यद् भोः न जानासि त्वम्, गृहस्वामिनी
अहमस्मि, मत्कृत एव विधिर्निषेधो वा प्रमाणं भवति, न स्नुषादिकृतः, तदा सर्वरूपहासः
कृतः, अहो दृश्यतामस्याः कृत्यम्, व्यर्थमेव परिश्रमं कारितवती वटुना इति । अयमेव
स्नुषाश्च श्रूण्यायः, यश्च सर्वथा वैयर्थ्याभिव्यञ्जकः ।

एवमेव यदि समासातिरिक्तस्य सर्वस्य पूर्वभागपदघटितसमुदायस्यार्थवत्सूत्रेण
स्यात् प्रातिपदिकसंज्ञा, तर्हि तेनैव सा स्यात्, कृतमत्र समासग्रहणेन, अतः समासग्रहणं

स्वसजातीयातिरिक्तत्वेनार्थवत्सूत्रे नियमयति, न तु समासातिरिक्ततया । समाससजात्यं च—पूर्वभागपदघटितसमुदायत्वेन ग्राह्यमिति सम्मतिरस्ति सिद्धान्तकौमुदीकृतां श्री-भट्टोजिदीक्षितमहानुभावानाम्, एवं पूर्वभागपदघटितसमुदायातिरिक्तत्वेनार्थवत्त्वाऽवच्छिन्ने नियमे (संकोचे) कृते सति—“पूर्वभागपदघटितसमुदायस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा, तर्हि समासस्यैव, इति नियमस्वरूपं प्रतिफलति । तेन हरिरागच्छति, इत्यादिवाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति—इति फलं सिध्यति ।

फलत इदमागतम्—यदुद्देश्यसजातीय उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकधर्माऽवच्छिन्नो ग्राह्यः, यथा समासत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकं समासशास्त्रे, तद्व्यापकं रूपं पूर्वभागपद-घटितसमुदायत्वम्, तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकार्थवत्त्वा-वच्छिन्ने संकोचः कृतः ।

अतश्च—नियामकशास्त्रं (व्यर्थीभूतशास्त्रम्) तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापक-धर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रस्य (वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्रस्य) उद्देश्यताऽव-च्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचः कर्तव्य इति नियमशास्त्रस्य कृत्यम् । किन्तु अस्मिन् परिष्कारेऽपि अस्ति दोषः, यदि समासत्वव्यापको धर्मः अर्थवत्त्वमेव केनचिद् गृहीतः स्यात्तर्हि अर्थवत्त्वाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकार्थवत्त्वाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते पूर्वसूत्रमेव व्यर्थतां गतं स्यात्, अर्थवत्त्वाऽवच्छिन्नातिरिक्तस्य (अर्थवद्भिन्नस्य) लक्ष्यत्वेन तत्राग्रहणात् ।

अतश्च यो धर्मो नियामकशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकः स्यात्, स नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्याप्योऽपि भवेत्, तादृशधर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचः, नियमशास्त्रस्वरूपतया, स्वीकार्यः, ततश्च नास्ति दोषशङ्कावाकाशः । एवं च पूर्वभागपदघटितसमुदायत्वस्योभयरूपतया तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचः प्रामाणिको भविष्यति ।

यत्र यत्र समासत्वं तत्र तत्र पूर्वभागपदघटितसमासत्वमितिरीत्या समासत्वव्याप-कत्वं तस्य, एवं यत्र यत्र पूर्वभागपदघटितसमासत्वं तत्र तत्र अर्थवत्त्वमितिरीत्याऽर्थवत्त्व-व्याप्यत्वमपि तस्य, अतश्च मध्यपातिरूपमिदमित्युभयरूपत्वं तस्य । एतद्विषयेऽधिको विचारः समासशास्त्रस्य नियमत्वप्रदर्शनाऽवसरे करिष्यते ।

एवमेव प्रकृतेऽपि नियामकशास्त्रं तपरस्तत्कालस्येति । तत्र तपरोष्णं संज्ञादलं विधेयताप्रयोजकं पदम्, तपरवर्णकालसमानकालिकत्वविशिष्टसवर्णपदमुद्देश्यपदम्, तद्वृत्तिधर्म उद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मः, तद्व्यापको धर्मः तपरवर्णाधिकरणकालसमानास-मानकालिकत्वविशिष्टसवर्णत्वरूपो धर्मः । नियम्यशास्त्रमणुदिच्छास्त्रम्, तदीयविधेयता-प्रयोजकम् अण्पदम्, उद्देश्यदलं सवर्णस्येति, उद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः सवर्णत्वरूपः, तद्व्याप्योऽपि धर्मः तपरवर्णसम्बन्धिकालसमानासमानकालिकत्वविशिष्टं सवर्णत्वम् तद्धर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सवर्णत्वाऽवच्छिन्ने संकोचोऽत्र कर्तव्यः । तेन “तपरवर्णः तपरवर्णसम्बन्धिकालसमानासमानकालिकत्वविशिष्टसवर्णस्य संज्ञा चेत्तर्हि तपरवर्ण-सम्बन्धिकालसमानकालिकत्वविशिष्टसवर्णस्यैव, न तु तादृशसमानकालिकत्वविशिष्ट-

सवर्णस्येति परिष्कृतं स्वरूपमायाति । अतश्च—अतो भिस ऐस् इत्यादौ अतः इति षण्णामेव संज्ञा (बोधकम्) न तु दीर्घादिः । इदमेवाभिप्रेत्य सिद्धान्तकौमुद्यां लिखितम्—समकालस्यैव संज्ञा इति ।

यदि तु पूर्वसूत्रतोऽण्पदं नानुवर्तते, तदाऽनणि विधायकतया संज्ञाविधिसूत्रमिदं स्यान्न तु संज्ञानियमत्वमस्य । ननु तस्मिन् पक्षे वृत्तौ एवशब्दप्रयोगः कथमागत—इति चेत्, श्रूयताम्—वृद्धिरादैजित्यत्र आकारे, ईदूदेदित्यत्रेकारे ऊकारे च षण्णां—सवर्णानां ग्रहणाय विधायकताऽस्येति कृत्वेदं तत्र तत्र चरितार्थम्, अणुदित्सूत्रं तु “अस्य च्चौ, इत्यादौ चरितार्थम्, अतो भिस इत्यत्र तु द्वयोः प्राप्नो परत्वादिदमेव भवति, इति कृत्वा फलितमिदं लिखितम्, समकालस्यैवेति एवकारगर्भम् । न तु नियमस्वरूपाभिव्यञ्जकस्तदा एवशब्दः ।

ननु—

संज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते ॥

इत्येवं सूत्राणां षड्विधत्वोक्तौ तपरसूत्रस्य संज्ञासूत्रत्वं नियमसूत्रत्वं चेति द्विविधत्वं कथं स्यात् ? यतो हि—स्वसमभिव्याहृतपदार्थाऽवच्छेदकव्याप्यमिथो-विरुद्धयावद्धर्मप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारो (विभाजनम्) विधा पदार्थः । —यथा—विधाशब्दस्तत्समभिव्याहृतं पदं सूत्रमिति पदम्, तदर्थताऽवच्छेदको धर्मः सूत्रत्वमिति, तद्व्याप्या मिथोविरुद्धा यावन्तो धर्माः संज्ञात्व—परिभाषात्व—विधित्व-नियमत्व-अतिदेशत्वाधिकारत्वानि, तत्प्रकारको बोधः “संज्ञासूत्रम्, संज्ञात्वप्रकारकः संज्ञासूत्र-विशेष्यकः, परिभाषात्वप्रकारकः परिभाषासूत्रविशेष्यकः—इत्यादिः, तदनुकूलो—व्यापारः संज्ञा च परिभाषा चेत्यादिशब्दप्रयोगात्मकः । एवं च परस्परं विरुद्धानामेषां—धर्माणामेकत्र समावेशे सहानवस्थानलक्षणविरोधाभावे विधापदार्थः कथं संगच्छेत ? ।

अत्रोच्यते—षड्विधं सूत्रमुच्यते—इत्यत्र सूत्रपदं भावप्रधाननिर्देशमहिम्ना सूत्रत्वपरम्, अतश्च षड्विधं सूत्रत्वमित्यर्थ आयात् । तत्र पदार्थताऽवच्छेदको धर्मः सूत्रत्वत्वमिति । एवमेव संज्ञादिपदमपि संज्ञात्वादिपरमिति, तत्राऽपि सूत्रत्वत्वव्याप्यो—धर्मः संज्ञात्वत्वादिर्धर्तव्यः । तत्र संज्ञात्वनियमत्वयोः सांकर्येऽपि संज्ञात्वत्वादेर्न साङ्कर्यम्, तस्य संज्ञात्वे एव सत्वात् । उक्तं च मथुरानाथतर्कवागीशेन—उपधेयसांकर्येऽपि उपाध्योरसांकर्यान्नास्ति दोषावसर इति । अथवा—सम्पूर्णस्य सूत्रस्यावृत्तिः कर्तव्या, एकेन संज्ञाकरणमपरेण नियमनमिति । यथा—“शेषे” इति लक्षणं चाधिकारश्चेत्यादौ शेषश्च शेषश्च तस्मिन् शेषे, नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । एवमेव—तपरस्तत्काल-स्येत्यस्य नियामकत्वं भाष्यसिद्धमेव, तर्हि आवृत्तिरपि भाष्यसिद्धैव । किं च सूत्राणां विषये ध्वनति, भ्रमति, मुहुर्तमपि नावतिष्ठते इति वदता भाष्यकारेण विश्वतो-मुखत्वगर्भसूत्रलक्षणेन चावृत्त्यादिप्रयुक्तं सर्वतोमुखत्वं क्षणमपि अवस्थानस्य राहित्यं च सुतरां सिध्यति ।

आवृत्तिस्त्वस्मदादीनां कृते, भाष्यकारस्य नये तु सकृदुच्चरितत्वे सति बह्वर्थ-
बोधकत्वरूपतन्त्रत्वमेवाभ्युपगम्यते । सूत्रकृन्मते त्वेकशेषः । यश्च तपरश्च तपरश्चे-
त्येकशेषः, सुपांमुलुगिति औ इत्यस्य स्थाने सुरादेशः, स तु अन्यः । अयं तु सम्पूर्णस्य
सूत्रस्य विषये तन्त्रादिव्यवस्थोच्यते । वस्तुतस्तु नियमसूत्रविषये आवृत्त्यादिकं
नोचितम्, पूर्वसूत्रेण संज्ञादिकार्यस्य सिद्धौ सत्यां तस्य नियमत्वं भवति, तच्च संज्ञा-
देरेव, अतो नियमस्यैव प्राधान्यम्, संज्ञादेस्तु उद्देश्यतया तत्र क्रोडीभाव इति कृत्वा
तस्याधुना संज्ञासूत्रत्वं न युज्यते, अपितु नियमसूत्रत्वमेव ।

अथ च—नियमशास्त्रस्य विधिमुखेन निषेधमुखेन चेति द्वेधा प्रवृत्तिर्भवति, तत्र
विधिमुखेन प्रवृत्तौ लाघवं भवति, अतः सैव प्रवृत्तिरत्र दर्शिता ।

निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यपदस्य स्वातिरिक्ते स्वसजातीये
लक्षणा कर्तव्या भवति । भवति इति क्रियापदस्य च “न भवति”, इत्यत्र लक्षणा ।
एवं च “तादृशसमकालिकसवर्णातिरिक्तातादृशसमानासमानकालिकसवर्णस्य वर्णस्य
तपर इति संज्ञा न भवति” इति सूत्रार्थः सम्पत्स्यते । तत्र च स्वार्थहानि—परार्थ—
कल्पना—प्राप्त बाध इति दोषयत्रमापतिष्यति । विधिमुखेन प्रवृत्तौ तु एतस्य दोष-
त्रयस्य सम्भावनैव नास्ति—इति वर्तते लाघवातिशयः ।

विधिमुखीयप्रवृत्तौ—चेत्, तर्हि, एव—इति पदत्रयमध्याहृत्य वाक्यकल्पना,
तदनुगुणा अर्थकल्पना च क्रियते । नियमस्यैव स्वभावो यत्कस्यचनांशस्य व्यावृत्तिर-
वश्यं कर्तव्या, तादृशस्यान्यस्य व्यावृत्तिबोधनाय एव शब्दस्य प्रयोगः, चेच्छब्दो यदि
शब्दसमानार्थकः, सम्भावनार्थस्य द्योतको निपातः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धवत् “चेत्—
तर्हि, इत्यनयोरपि नियतः सम्बन्धः । एवशब्दस्त्वत्र “अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकः” यथा
“अर्जुन एव धनुर्धरः” इत्यत्रार्जुनान्यकर्णादौ धनुर्धरत्वस्य यो योगस्तस्य व्यवच्छेदो—
(व्यावृत्तिः) बोध्यते ।

उद्देश्यसंगत एवशब्द उक्तार्थको भवति—यथा तपरसूत्रे “तादृशसमकालस्य
सवर्णस्यैव तपर इति संज्ञा” इत्यर्थे उद्देश्यदलसंगत एवशब्दः ।

विधेयसंगत एव शब्दस्तु अयोगव्यवच्छेदार्थकः । यथा अर्जुनो धनुर्धर एव,
इत्यत्रार्जुने धनुर्धरत्वस्यायोगव्यवच्छेदो बोध्यते । क्रियासंगत एवशब्दोऽन्यन्तायोग-
व्यवच्छेदार्थकः, यथा “नीलं सरोजं भवत्येव—अत्र सरोजं नीलं न भवति, भवति न
वा—इत्यादि रूपस्य भ्रमस्य संशयस्य वा व्यावृत्तये उच्यते—“नीलं सरोजं भवत्येव,
इति । अत्र सरोजे नीलस्य योऽन्यन्तायोगस्तस्य व्यवच्छेदो बोध्यते । एवमेव व्याप्यत्वा-
द्यर्थकोऽप्यस्ति एव शब्द इत्यन्यत् ।

मीमांसादर्शनेऽयं नियमः परिसंख्यापदेनोच्यते—तत्र चान्यत्र च प्राप्तत्वात् ।
उक्तं च—विधिरत्यन्तमप्राप्तौ, नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति
गीयते ॥ इति । यथा “पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः” इत्यत्र रागप्रमाणतः पञ्चसंख्याक-
पञ्चनखेषु तदितरपञ्चनखेषु च रागतो भक्षणं प्राप्तमनया श्रुत्या नियम्यते,

यदितरेषां पञ्चनखानां भक्षणं न कर्तव्यमिति । तथैव प्रकृते तादृशसमानकालिक-
सवर्णस्यासमानकालिकसवर्णस्य च तपरपदेन प्राप्तं ग्रहणं नियम्यते—समकालस्यैव
सवर्णस्येति ।

मीमांसाशास्त्रे नियमस्तु पाक्षिकप्राप्तौ सत्यां भवति । यथा “ब्रीहीन् अव-
हन्त्यात्, इत्यत्रब्रीहीणां वितुषीकरणमवघातेन नखविदलनादिना वा प्राप्तमस्ति, तत्र
नियमः क्रियते यदवघातेनैव वितुषीकरणं कार्यं न तु नखविदलनादिना, ब्रीहीनवहन्त्या-
देव—इति । अयं नियमोऽपि व्याकरणशास्त्रे नियमपदेनैव समाद्वियते । यथा—कर्मणि
द्वितीयेति सूत्रे “कर्मणि चेद् विभक्तिस्तर्हि द्वितीयैव” इत्याकारके स्वरूपे मीमांसा-
शास्त्रोक्तो नियम एव । तस्य एव शब्दस्य विधेयसंगतत्वात्, द्वितीयायाः पाक्षिक-
प्राप्तिसत्वाच्च ।

एवं च यत्रोद्देश्यसंगत एवकारो भवति, तत्र परिसंख्यात्मको नियमः । कर्मणि
द्वितीया इत्यत्र “कर्मणि चेद् विभक्तिस्तर्हि द्वितीयैव” इति विधेयान्विते एवार्थनियमः,
द्वितीयया तदितरविभक्त्या वा कर्मार्थबोधनस्य प्राप्तत्वात् । यदा तु—“द्वितीया
चेत्तर्हि कर्मण्येव” इति प्रत्ययनियमपक्षस्तदा परिसंख्यारूपो नियमः कर्मणि अन्यत्र च
द्वितीयायाः स्वौजस्” इति सूत्रेण प्राप्तत्वात् ।

इतरव्यावृत्तिरूपं फलं तूभयत्र, अनेनैव सादृश्येन परिसंख्या व्याकरणशास्त्रे
नियमपदेनैव संकेत्यते । इयान् विशेषः—उद्देश्यांशे इतरव्यावृत्तिः परिसंख्यायाम्,
विधेये इतरव्यावृत्तिः नियमे, इति ।

(२) “वा हतजग्धयोः”—सि० कौ० अचसन्वि प्रक० । “नादिन्याक्रोशे
पुत्रस्य”, इति सूत्रे वार्तिकमिदं पठ्यते—“वा हतजग्धयोरिति”—तत्रोक्तसूत्रतो “न
पुत्रस्य” इति पदद्वयम्, अचो रहाभ्यां द्वे इत्यतोऽच इति द्वे इति च पदद्वयम्, यरोऽनुना-
सिकेऽनुनासिको वा इत्यतो यर इति पदं चानुवर्तते । अतश्च—“पुत्रशब्दावयवस्याजुत्त-
रत्वविशिष्टस्य यरो द्वे वा न स्तो हतजग्धयोः परयोः” इत्यर्थः सम्पद्यते । निषेधविकल्पे
विधिविकल्पस्य फलितत्वाद् वैकल्पिकद्वित्वविधायकत्वमस्यायाति । अजुत्तरत्वविशिष्टः
पुत्रशब्दावयवो यर् अस्ति, तकारः, यद्यपि हत-जग्धेत्यन्यतराव्यवहितपूर्वत्वं नास्ति,
तथाऽपि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि कार्यमिति नियमाद् “रेफ-आकार” इति
वर्णद्वयव्यवधानेऽस्य प्रवृत्तिर्मन्तव्यैव । तत्र—अनचि चेत्यनेनैव वैकल्पिके द्वित्वे सिद्धे
वार्तिकमिदं नियामकमिति मन्तव्यम् । अथास्य वार्तिकस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं
तद्व्यापकं रूपं च विचार्यते । तत्र—“हत-जग्धेत्येतदन्यतराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट-
मजुत्तरत्वविशिष्टं पुत्रशब्दावयवयववृत्तियत्वंम्” इत्युद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्,
तद्व्यापकं च रूपमेतत्सजातीयमेव भवति, तच्च “क्तान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट-
मजुत्तरत्वविशिष्टं पुत्रशब्दावयवयववृत्ति यस्त्वम्” । नियम्यशास्त्रमनचि चेति,
तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—अजव्यवहितपूर्वत्वभिन्नं यदहलवसानेत्येतदन्यतरा-
व्यवहितपूर्वत्वं तद्विशिष्टं सदजुत्तरत्वविशिष्टयववृत्तियत्वंम् । ततश्च तत्र सूत्रे अचो-
रहाभ्यां द्वे इत्यतोऽच इति द्वे इति च पदद्वयम्, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इत्यतो

“यरो वा” इति पदद्वयं चानुवर्तते, एवं च अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि— इति भवति सूत्रार्थः । अत्र च नञ्पदं प्रसज्यप्रतिषेधार्थकं न तु पर्युदासार्थकम्, तथात्वे तु अजिभन्नमचसदृशं हल् गृहीतं भविष्यति, ततश्चानचीत्यस्य “हलि” इत्यर्थेनावसाने द्वित्वं न स्यात्, तच्च भाष्यविरुद्धम्, भाष्यकृता तु “वाक्-वाक्, वाग्-वाग्” इति अवसानेऽपि ककारस्य द्वित्वं कृतम् । एवं च प्रसज्यप्रतिषेधार्थकं नञ्पदं स्वीकार्यम्, तत्र यद्यपि असमर्थसमासः, योगविभागः, वाक्यभेदात्मकः, क्रियापदाध्याहारः, आचार्यस्याप्रामाण्यापत्तिश्चेति दोषचतुष्टयमाघाति, तथापि तत्सहनं भाष्यानुमोदितमिति कर्तव्यमेव ।

तत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽर्थे यद्यपि “अचि परे द्वित्वं न स्यात्, अर्थात् अच्परत्वाभाव-विशिष्टस्याजुत्तरत्वविशिष्टस्य यरो वा द्वित्वं स्यादित्यर्थ—आयाति, तथापि फलतो—हलवसानान्यतरपरत्वं हलवसानान्यतराव्यवहितपूर्वत्वं वा यरपदार्थे लभ्यते एव । एवं च फलतः—“हलवसानान्यतराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमजुत्तरत्वविशिष्टं यत्वं मुद्देश्यताऽ-वच्छेदकरूपतया शब्दतः “अजव्यवहितपूर्वत्वाभावविशिष्टमजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टं यत्वं वा तद्रूपतया निर्णीतम्, वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । अस्य व्याप्यं रूपं तु क्तान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाजुत्तरत्वविशिष्टं पुत्रशब्दावयवयववृत्तियत्वं, तद्रूपाऽ-वच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अजव्यवहितपूर्वत्वाभावविशिष्टाजुत्तरत्वविशिष्टयवृत्तियत्वावच्छिन्ने संकोचः कर्तव्यः ।

अतश्च—“क्तान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाजुत्तरत्वविशिष्टस्य पुत्रशब्दावय-वस्य यरो वा द्वित्वं चेत्तर्हि हत-जगन्धान्यतराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैव तादृशस्य यरः, इत्यर्थः सम्पन्नो भवति । तेन पुत्रच्छिन्नी, पुत्रभिन्नी” इत्यादौ तकारस्य न द्वित्वम् । पुत्रहती, पुत्रहती, पुत्रजग्धी, पुत्रजग्धी—इत्यादिस्थलेष्वेव द्वित्वम् । विधिमुखेन नियमस्य प्रवृत्तिपक्षे एषा स्थितिः प्रदर्शिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तिपक्षे तु—हतजगन्धान्य-तराव्यवहितपूर्वभिन्नस्य क्तान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वस्याजुत्तरस्य पुत्रशब्दावयवस्य यरो वा द्वित्वं न भवति, इत्यर्थो बोद्धव्यः । स च दोषत्रयग्रस्त इति नादर्थव्यः । ननु—“हतजगन्धयोः परतोऽजुत्तरस्य यरो वा द्वित्वं चेत्तर्हि पुत्रशब्दावयवस्यैव, इति विपरीत-नियमः कुतो नेति चेत्, उच्यते—श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयानिति नियमेन श्रुतसम्बन्धस्य बलवत्त्वबोधनात्, प्रकृते तु हतजगन्धयोरिति वार्तिके श्रुतं न तु पुत्रशब्दः, तस्य तु अत्रानुवृत्त्या लाभः, अतश्च “हतजगन्धयोरेव, इत्येव नियमस्वरूपं न तु पुत्रशब्दा-वयवस्यैवेति नियमाकारोऽभ्युपेयते ।

(३) “धातोस्तन्नित्स्यैव”—सि० कौ० अचसन्धिप्रकरणेऽत्र सूत्रे “वान्तो यि प्रत्यये”, इति सम्पूर्णं सूत्रम्, “एचोऽयवायावः” इत्यत एच इति पदं चानुवर्तते । तत्र एच इति पदम्—ओकारस्य चैव बोधकम्, ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्तिकबलात्, पूर्वसूत्रपर्यालोचनाद्वा । अतश्च—यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव ओदौद्रूपस्य धातोरेचो वान्तादेशो भवतु—इति सूत्रार्थः सम्पन्नः । लव्यम्, अवश्यलाव्य-मिति चोदाहरणं सुसंघटितम् ।

अत्र “वान्तो यि प्रत्यनेनैवावादेशयोः सिद्धौ सूत्रमिदं नियमार्थमिति सिद्धान्तः । तत्फलं तु “ओयते-औयत” इत्यनयोर्वावादेशयोर्व्यावृत्तिः । अथैतत्सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं तद् व्यापकं च रूपं विचार्यते—

तत्र “यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वविशिष्टं धातुघटकौकारनिष्ठमेच्चवम्, अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम्, यदि स्वीक्रियते, तदा गामिच्छति-गव्यति, नावमिच्छति-नाव्यति, इत्यनयोर्वान्तादेशो न स्यात्, एचो-यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् । यदि च यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वस्य धातावन्वयः क्रियते, तदा यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वधातोरव्यवस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य तादृशस्यैचो-वान्तादेशो भवतु—इत्यर्थः स्यात्, उद्देश्यताऽवच्छेदकं—यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्व-विशिष्टो यो धातुस्तद्घटको यादिप्रत्ययनिमित्तको य उक्तरूप एच्, तन्निष्ठमेच्चवम्, तदानीमपि बोद्धुं योग्यं बोध्यम्, योद्धुं योग्यं योध्यमित्यादौ वान्तादेशस्यातिव्याप्तिः स्यात् । अतश्च भाष्यप्रमितलक्ष्येषु अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणाय कीदृशोऽर्थो विधेयः इति चेत्, उच्यते—अनुवृत्तस्य एच इति पदस्यावृत्तिः कर्तव्या, अतश्चैकस्यैच इत्यस्य धातुविशेषणत्वे तदन्तर्विधिविधेयः, अपरस्यैचः स्थानिता स्वीकार्या यादिप्रत्यये इत्यस्य च प्रधानं सर्वतो बलवदिति न्यायेन प्रधानभूते एच्चेवान्वयः कर्तव्यः । एवं च यादि-प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैजन्तधात्वव्यवस्यैचो वान्तादेश इत्यर्थे सम्पन्ने सति—यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वविशिष्ट-मेजन्तधातुघटकोक्तरूपगतमेच्चवमुद्देश्यताऽवच्छेदकतयाऽऽगतम् । तद् व्यापकं च रूपम्—यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमेजन्तधातुघटकोक्तरूपगतमेच्चवम् । इदमेव च नियम्य-शास्त्रस्य (वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्रस्य) वान्तो यि प्रत्यये इत्यस्य यदुद्देश्यताऽवच्छेदकं तद्व्याप्यं च ।

तथाहि—यादिप्रत्यये परे ओकारौकाररूपस्यैचोऽवावादेशरूपो वान्तादेशो भवतु इत्यस्ति “वान्तो यि प्रत्यये” इत्यस्य सूत्रस्यार्थः । तत्रोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमुक्तरूपगतमेच्चवमिति । तस्य व्याप्यता पूर्वोक्ते रूपे वर्तते एव । यतश्च “यत्र यत्र यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमेजन्तधातुघटकोक्तरूप-गतमेच्चवम्, तत्र तत्र यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमुक्तरूपगतमेच्चवमिति साहचर्य-नियमोऽस्त्येव । अतश्च—यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टैजन्तधातुघटकोक्तरूपगतै-च्चवाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टोक्तरूपगतैच्चावच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

“यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टैजन्तधातुघटकोक्तरूपगतैच्चावच्छिन्नस्य एचो वान्तादेशश्चेत्तर्हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव” इति सूत्रार्थः सम्पन्नः । अत्रोद्देश्यताऽव-च्छेदकं रूपमांशिकमेव एवकारेणान्वेति, न तु समस्तम् (पर्याप्तम्) फलाभावात् । ततश्च—ओयते औयत—इत्यनयोर्व्यावृत्तिः, गव्यति, नाव्यति, इत्यादौ अव्याप्तिः योद्धुमित्यादा-वतिव्याप्तिश्च निरस्ता ।

ननु—नियामकत्वमहिम्नैव एवकारे लब्धे पुनः सूत्रे तन्निमित्तस्यैवेत्यत्र एवशब्दः किमर्थं इति चेत्, श्रूयताम्, यदि महामुनिना पाणिनिना तत्रैवशब्दो न गृहीतः स्यात्तदा “यादिप्रत्ययपरकस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैवश्चेद् वान्तादेशस्तर्हि धातुघटकस्यैव” इति विपरीतनियमः प्रसज्येत, ततश्च, माधव्यः, वाभ्रव्य इत्यादौ वान्तादेशो न भविष्यति मधोरपत्यं—वभ्रोरपत्यामिति विग्रहे मधुवभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोरिति सूत्रेण यत्रि प्रत्यये तन्निमित्तके ओर्गुण इति गुणादेशे ओकारे वान्तो यि प्रत्यये इत्यनेनावादेशो भवति, स चेदानीं न स्यात्, एचो धातुघटकत्वाभावात्, अथ च ओयते, औयत इत्यनयोर्वान्तादेश—आपद्येत, नियमस्योद्देश्यताञ्चच्छेदकरूपानाक्रान्ततया वारणाऽऽसम्भवात् । न च लक्ष्यानुरोधेन ईदृशो विपरीतनियमो न करिष्यते, अतो नास्ति अव्याप्त्यतिव्याप्ती इति वाच्यम्, सूत्रे प्रथमोपस्थितं धातुं परित्यज्य तन्निमित्तस्यैवेत्यनेन एवकारसम्बन्धे प्रत्यासत्तिन्यायविरोधात्, अस्मदादीनां लक्षणैकचक्षुष्कतया लक्ष्यानुरोधानुसरणस्या-युक्तत्वाच्च ।

यदि तु सूत्रे धातुपदं न दीयेत, तदा यस्य कस्यचित् (सामान्यस्य) एचश्चेद् वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैवेत्यर्थकरणे गव्यं नाव्यमित्यादिलक्ष्याणामसिद्धिप्रसङ्गः स्यात्, पृथक्सूत्रकरणस्य वैयर्थ्यं च स्यात् ।

(४) “अनुनासिकः” *—सि० कौ०—संज्ञाप्रकरणीये शब्देन्दुशेखरेऽयं योगविभागः कृतः । ननु “हलन्त्यम्” उपदेशेऽजनुनासिक इत्, इत्यनयोः स्थाने—“उपदेशो इदन्त्यम्” “अच्”, “अनुनासिकः” इति सूत्रत्रयमस्तु । उपदेशो योऽन्त्यो वर्णः स इत्यंज्ञको भवतु इति प्रथमसूत्रस्यार्थः, द्वितीयेऽजिति सूत्रे उपदेशो इति, इदिति च पदद्वयमनुवर्त्य उपदेशोऽजित्संज्ञकः स्यादित्यर्थः कर्तव्यः, तृतीयेऽनुनासिक इति सूत्रे उपदेशो इदन्त्यमित्यतः “उपदेशो—इत्, इति च पदद्वयम्, अच् इति सूत्रं चानुवर्त्य उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यादित्यर्थः कार्यः । अस्य तृतीयसूत्रस्य नियमार्थता स्वीकार्या, यतो हि उपदेशोऽनन्त्यस्यानुनासिकस्याच इत्संज्ञा अजिति द्वितीयसूत्रेण सिद्धा, उपदेशोऽन्त्यस्यानुनासिकस्याच इत्त्वमुपदेशो इदन्त्यमिति प्रथमसूत्रेण सिद्धम्, एवं स्थितौ व्यर्थं सन्नियमार्थमिदम् । तच्च यदि द्वितीयस्यैव नियामकं स्यात्, तदा “अच्चेदित्तिर्हि अनुनासिक एव, इत्यस्य नियमस्य स्वतन्त्रं किमपि फलं न स्यात्, तथा सति अजनुनासिक इत्येक एव योगः कर्तव्यः, स च विधिरेव स्यात्—उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यादिति चार्थः स्यात्, तत एव नियमस्याऽपि गतार्थता स्यात् । यतो हि यदि—अच् इत्येव नियम्येत, तर्हि अनुनासिकातिरिक्तेऽननुनासिकेऽचि तत्प्रवृत्तिरनेन वारिता स्यात्, अनुनासिकेऽच्चेव प्रवृत्तिविधानात् । अतोऽजितिसूत्रस्य फलाभावाद् योगविभागसामर्थ्याद् व्यवहितस्य प्रथमस्यापि अयं नियमः, अत उपदेशो इदन्त्यमित्यनेनानुनासिकाननुनासिकोभयविधस्यान्त्यस्याच इत्त्वप्राप्तौ अनेन नियनेनानुनासिकस्यैवान्त्यस्येत्वं व्यवस्थाप्यते, एवम् “अच्” इत्यनेनापि अनन्त्यस्योभयविधस्याच इत्त्वप्राप्तौ अनुनासिकस्यैव इति नियमेनानुनासिकस्याच इत्त्वव्यावृत्तिः सिद्धा भवति ।

अस्तु—इदानीं नियमसूत्रस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं तद्व्यापकं च रूपं किम् ? इति विचार्यते—औपदेशिकसमुदायघटकानुनासिकाच्चमुद्देश्यताऽवच्छेदकरूपं नियमसूत्रस्य तृतीयस्य, तद्व्यापकं रूपमौपदेशिकसमुदायघटकाच्चवम् । नियम्यमत्रसूत्रद्वयम्—तत्र प्रथमस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—औपदेशिकसमुदायघटकान्त्यवर्णत्वम्, द्वितीयस्य चोद्देश्यताऽवच्छेदकम्—औपदेशिकसमुदायघटकाच्चवम् । सूत्रद्वयोयोद्देश्यताऽवच्छेदकम्—उक्तधर्मद्वयान्यतरत् । तद्व्याप्यं रूपं पूर्वोक्तमौपदेशिकसमुदायघटकाच्चवम् ।

एवं च—औपदेशिकसमुदायघटकाच्च्वाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोक्तान्यतरावच्छिन्ने संकोचे सति—औपदेशिकसमुदायघटकस्याच इत्संज्ञा चेत्तर्हि अनुनासिकस्यैवाच—इति नियमाकारः फलति । तेन भू-रू-जि प्रभृतिधातुषु अन्यत्र चानुनासिकस्याचः प्रथमसूत्रेण प्राप्तस्य, पच् भज् इत्यादौ आद्याकारस्याजितिसूत्रेण प्राप्तस्येत्वस्य व्यावृत्तिः सिध्यति ।

ननु “अनुनासिकश्चेदित्संज्ञस्तर्हि अजेव, इति विपरीतनियमः कथं न ? इति चेत्, उच्यते—किञ्चिद् इति च, ञ्जित्यादिर्नित्यम्, मिदचोऽन्त्यात्परः इत्यादिसूत्रसामर्थ्येन विपरीतनियमाभावः सिध्यति । अन्यथा विपरीतनियमे सति अनुनासिकानां ङनमत्र प्रभृतिहलामित्संज्ञा न स्यात्, नियमेन वारितत्वात् । यद्यपि अस्यां स्थितौ हलन्त्यमित्यन्त्रान्योऽन्याश्रयदोषपरिहाराय सम्पूर्णसूत्रावृत्तिक्लेशो न कर्तव्यो भविष्यति हल्ग्रहणं—च न कर्तव्यं भवति, तथापि योगविभागसामर्थ्याश्रयणे नियम्यनियामकभावाश्रयणे च ज्ञानगौरवमस्त्येव, न हि कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यं गौरवमेवादर्तव्यं न तु ज्ञानगौरवमिति राजाज्ञाऽस्ति ।

एवं च सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति, यत्र तदेव सूत्रं भूयोऽन्यद्वा क्रियते, यत्रोपसंहृत्यक्रियते, नासौ सूत्रभेदः, दोषाय भवति इति भाष्यकृत्सिद्धान्तोऽपि नानुकूल्यं भजते, हल्ग्रहणाकरणेऽपि ज्ञानगौरवस्यातिशयेन उपसंहृत्य करणाभावात् ।

(५) “हैहेप्रयोगे हैहयोः”—अत्र सूत्रे “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः, इत्यस्याधिकार—आयाति । दूराद्धूते चेत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति । एवं च—“है—हे इत्यनयोरन्यतरपदघटितेसंबोधनविषयके वाक्ये है—हे इत्यनयोरन्यतरस्य टेरुदात्तत्वविशिष्टः प्लुतो भवति—इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । तत्र हे राम, है राम—इति वाक्यमादौ हे है इत्यन्यतरघटितं यदि स्यात्तदा राम—इति सम्बोध्यमानार्थकपदस्य टेरकारस्य दूराद्धूते चेत्यनेन प्लुतः प्राप्तः, हे है—इत्यनयोस्तु “गुरोरनृतोऽन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचामित्यनेन प्लुतः प्राप्तः । यदि तु “राम हे, “राम है” इति वाक्यमन्ते “हे है” अन्यतरपदघटितं स्यात्, तदा “हे—है” अनयोः दूराद्धूतेचेत्यनेन, राम शब्दस्य गुरोरनृत—इत्यनेन प्लुतः प्राप्तः । अस्यां स्थितौ व्यर्थं सदिदं सूत्रं द्वयोर्नियमनं करोति—है हे—घटिते सम्बोधनविषयकवाक्ये सम्बोधनार्थकपदावयवस्य टेरचः प्लुतः स्यात्तर्हि हैहयोरेव टेरच इति । एवं चोक्तलक्ष्येषु रामशब्दे प्लुतस्य व्यावृत्तिः सिध्यति । अथास्य सूत्रस्य किमुद्देश्यताऽवच्छेदकरूपं किं तद्व्याप्यम्, नियम्यसूत्रद्वयस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं तद्व्याप्यं च किम् ? इति विचार्यते । यतः नियमसूत्रस्य स्वरूपं स्पष्टं भवेत् ।

“तत्र—“है—हे”—इत्यन्यतरपदघटितसंबोधनविषयकवाक्यघटकसम्बोधनार्थक—
है—हे शब्दावयववटित्वं तादृशटेरच्चं वा, अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम्, तद् व्यापकं—
रूपम्—है—हे इत्यन्यतरपदघटितसम्बोधनविषयकवाक्यघटकसम्बोधनार्थकपदावयववृत्ति—
गुरुवर्णत्वतादृशपदावयववटिसम्बन्धचत्व—इत्येतदन्यतरत् । दूराद्भूते च, गुरोरनृत—इति
नियम्यसूत्रद्वयस्योद्देश्यताऽवच्छेदकरूपम्—तत्र दूरात् सम्बोधनविषयकवाक्यावयववटि-
त्वविशिष्टसम्बोधनार्थकपदावयववटित्वं टेरच्चं वा प्रथमस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम् ।

द्वितीयस्य गुरोरनृत इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम्—सम्बोधनविषयकवाक्यघटक-
सम्बोधनार्थकपदावयववृत्तिकारभिनान्त्यगुरुवर्णत्वम्, अपि शब्दात् तादृशवाक्यान्त्यवर्ण-
वृत्तिगुरुत्वमगुरुत्वं वा—इत्येतदन्यतरत् । मिलितं नियम्यद्वयीयमुद्देश्यताऽवच्छेदक-
मुक्तरूपत्रितयान्यतमम् । तद्व्याप्यं रूपम्—है—हे, इत्यन्यतरपदघटितवाक्यघटक
सम्बोधनार्थकपदावयववृत्तिगुरुवर्णत्वतादृशपदावयववटिसम्बन्धचत्वम् एतदन्यतरत्
इदमेव मध्यपातिरूपम्, एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यसूत्रद्वयीयोद्देश्यताऽवच्छे-
दकावच्छिन्ने सकोचे कृते सति आदिभूत—है—हे इत्यन्यतरपदघटितं वाक्यं हे राम—
है राम” इति स्यात्, अन्त्यभूत है—हे इत्यन्यतरपदघटितं “राम है” “राम है” इति
वा स्यात्, सर्वत्र हैहयोरेव टेः प्लुतो भविष्यति, न तु सम्बोधनार्थकस्य रामादेरिति
तद्व्यावृत्तिः सिद्धा ।

नियमस्वरूपं चाभूत्—है—हे इत्यन्यतरपदघटितसम्बोधनविषयकवाक्यघटक
सम्बोधनार्थकपदावयवस्य गुरुवर्णस्य टेरचो वा प्लुतश्चेत्तर्हि—है—हे इत्यन्यतरपदावय-
वस्य टेरच एव, न तु अन्यस्य सम्बोधनार्थकपदावयवस्य गुरुवर्णस्य टेरचो वा ।

अत्र सूत्रे—है—हे प्रयोगे” इति पदग्रहणेन है—हे इति पदमादिभूतमन्त्यभूतं वा वाक्ये
भवेत्, उभयथाऽपि सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः स्यात् । अन्यथा एतत्पदाभावे प्रत्यासत्या सम्बो-
धनविषयकवाक्यावयववटित्वं यत्र, तत्रैव सम्बोध्यमानपदावयववटित्वं यदि भवेत्त-
दैवास्य प्रवृत्तिः स्यात्, न तु आदिभूतस्य है—हे—इत्यन्यतरस्य प्रयोगे । है हे प्रयोगे इत्यस्य
ग्रहणे तु सा प्रत्यासत्तिर्वारिता । अतएव गुरोरनृत इत्यस्यापि नियमनमेनेन । नियाम-
कत्वस्य सूत्रस्य प्राचीनाचार्याणां मतेन शेखरकृतां मते तु विधायकत्वमेव ।
अत्राभिनवचन्द्रिकाकारा इत्थं व्याचक्षते—

“न च गुरोरनृत इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं ह्यमानार्थबोधकं वाक्यघटकयत्पदं
तत्सम्बन्धिऋद्भिन्नान्त्यगुरुत्वम्, तत्सम्बन्ध्यन्त्यागुरुत्वं च । है हे—इत्यस्योद्देश्यता-
ऽवच्छेदकं ह्यमानार्थबोधकवाक्यघटकं यद् है हे पदं तत्सम्बन्धित्वम् । तथा चानयोः
सामानाधिकरण्यस्यैत्राभावाद् व्याप्यव्यापकभावस्य दूरापास्तत्वेन नियम्यत्वाभिमत-
शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यरूपाऽवच्छिन्नोद्देश्यताकत्वे सति नियम्यत्वाभिमत-
शास्त्रीयविधेयताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्वं नियामकत्वमिति लक्षणस्य प्रकृते-
ऽभावादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्, आह्वानविषयकवाक्यघटकरूद्भिन्नान्त्यगुरुत्वं
तत्सम्बन्धित्वं च गुरोरनृत—इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकमिति स्वीकारेण “है हे”
इत्यस्य नियमकत्वसम्भवात् ।

अयं भावः—हूयमानार्थबोधकं वाक्यघटकं यत्पदमित्यत्र हूयमानेत्यस्य पदे-
ज्वयः, “है हे” इत्यत्र तु तस्य वाक्येज्वयः । एवं च “राम हे”, इत्यत्राऽपि “है हे”
इत्यस्य प्राप्तिः गुरोरनृत इत्यस्य तु तत्र न प्राप्तिः, यत्र संबोधनोत्तरं तयोः है हे—
इत्यनयोः प्रयोगः तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयोरपि तयोः
प्लुतार्थमिति शेखरोक्तरीत्या तत्र “हे” शब्दस्यानर्थकत्वात् ।

एवं च—हूयमानार्थबोधकवाक्यघटकं यद् है हे पदं तत्सम्बन्धित्वं व्याप्यम् ।
आह्वानविषयकवाक्यघटककृद्भिन्नानन्त्यगुरुत्वं तत्सम्बन्धित्वं च, व्यापकमिति
नियामकत्वं सम्भवति ।

अत्र वरवर्णिनीकाराणामयमभिप्रायः—है हे प्रयोगे—वाक्यघटकहूयमानार्थक-
पदावयवो यो गुरुस्तस्य प्लुत इति गुरोरनृत इत्यस्यार्थः । एवं च हे राम इत्यादावेकार-
स्याऽपि हूयमानार्थकपदघटकतया गुरोरनृत इत्यनेनैव सिद्धौ इदं नियमार्थमिति
तात्पर्यम् ।

ननु है हे, इत्यस्य वाक्यविशेषणतया तदन्तविधौ है हे शब्दान्तवाक्यघटक है हे
शब्दयोरित्यर्थाद्, हे रामेत्यादौ प्लुतो न स्यादित्यत आह—“है हेज्जे” इति । अयं—
भावः—है हे शब्दान्तवाक्यावयवयोः प्रत्यासत्त्या हैहयोरित्यर्थक—है हेज्जे इत्येव
सिद्धे प्रयोगग्रहणसामर्थ्यात्तदन्तविध्यभावेन वाक्यावयवहैहयोरित्यर्थेन हे रामेत्यत्राऽपि
प्लुतसिद्धिरिति । न च हैहेज्जे इत्यनुचितम्, हैहयोरित्युक्तेऽपि तदन्तविधिनोक्तार्थ-
लाभसंभवादिति वाच्यम्, निर्दिश्यमानपरिभाषाऽप्रवृत्तये हैहेज्जे इत्यस्यौचित्यात् ।
अन्यथा निर्दिश्यमानपरिभाषया हे राम—कृष्ण हे इत्यत्र वाक्यादेर्हे इत्यस्य न
स्यात् । ननु गुरोरनृत इत्यत्र दूराद्धूते इत्यस्यानुवृत्त्या तस्य पदविशेषणत्वेन
हूयमानपदार्थवाचकपदान्तवाक्यावयववहूयमानार्थकपदावयवगुरोरित्यर्थात् प्रत्यासत्त्या
यादृशहूयमानार्थकपदान्तं वाक्यं तादृशपदावयवगुरोरित्यर्थेन हे—रामेत्यत्राप्राप्त-
प्लुतविध्यर्थत्वेनास्य नियमार्थत्वालाभ इति चेदुच्यते—वाक्यघटकप्रयुज्यमानयोर्हे
हयोरित्यर्थको है हे प्रयोगे इत्येको योगो हे राम इत्यत्र विध्यर्थः । ततो है हयोरिति
द्वितीयो योगः, स च नियमार्थ इत्याशयात् । है हे घटितवाक्य—घटकगुरोश्चेत्—
प्लुतस्तर्हि है हे घटकगुरोरेवेति नियमसूत्रार्थः । इत्थं च—गुरोरनृत इत्यत्र
हैहेघटितवाक्यातिरिक्तत्वेन संकोच इति शेखरग्रन्थाशयं श्रीशिवकुमारशास्त्रिचरणा-
व्यावर्णयामासुरिति शेषावतारा अस्मद्गुरवः श्रीत्रिपाठिचरणाव्याचक्षते स्म ।

मूलकारस्य श्रीभट्टोजिदीक्षितस्याशयं वर्णयतः शेखरकारस्याशयो वर्णितोऽत्र
वरवर्णिन्याम् । अत्र शेखरकृता गुरोरनृत इत्यस्यैव नियम्यत्वं स्वीकृतम्, न तु
सूत्रद्वयस्य ।

केचित्तु—इत्यादिना यत् स्वमतं वर्णितं शेखरकृता, तत्र तु अस्य सूत्रस्य विधित्व-
मेव प्रमाणितम् । तत्रापि हैहेप्रयोगे इत्यंशस्य वाक्यादित्वात् अप्राप्ते विध्यर्थत्वम्
“हे राम” इत्यत्र । प्रयोगग्रहणेनानर्थकयोरपि “राम है” इत्यादौ प्लुतसिद्धिः हैहयोरिति

द्वितीयोऽंशस्तु हूयानार्थपदत्वाभावे “एहि हे” इत्यादौ अप्राप्तप्लुतविध्यर्थम् । द्रष्टव्या चिदस्थिमाला—सदाशिवभट्टी च ।

(६) कृतद्वितसमासाश्च—अत्र सूत्रे—अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति सूत्रतोऽर्थवत्पदं प्रातिपदिकमिति चानुवर्तते । अतः “कृतद्वितान्तं चैवार्थवत्, न केवलाः कृतस्तद्विता वा” इति भाष्योक्त्या संज्ञाविधित्वेऽपि तदन्तविधिना अर्थवद् यत्कृदन्तं तदादि, तद्वितान्तं च तदादि, अर्थवांश्च यः समासस्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवतु— इति सूत्रार्थः सम्पन्नः । तत्र लिट्, धुक् इत्यादिषु धातुपर्युदासेन, औपगव इत्यादिषु प्रत्ययान्तपर्युदासेन च पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाः सिद्धयभावे कृतद्वितग्रहणं विध्यर्थम् । राज्ञः पुरुषः, राजपुरुष इत्यत्र तु धातुभिन्नतया प्रत्ययभिन्नतया प्रत्ययान्त-तदादिभिन्नतया चार्थवत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञायाः सिद्धौ समासग्रहणं व्यर्थं सन्निय-मार्थं जातम् ।

तत्रार्थवत्समासत्वमस्योद्देश्यतावच्छेदकरूपम्, तद्व्यापकरूपं च—पूर्वभाग-पदघटितसमुदायत्वम्, इदमेव चार्थवत्सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपस्यार्थवत्त्वस्य व्याप्य-मपि, इति कृत्वा मध्यपातिरूपपूर्वभागपदघटितसमुदायत्वाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अर्थवत्त्वावच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

पूर्वभागपदघटितसमुदायस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैव, इति नियमस्वरूपसम्पत्तौ “हरिर्गच्छति” इत्यादिवाक्यस्य पूर्वसूत्रेण प्राप्ता प्रातिपदिकसंज्ञा व्यावृत्ता ।

ननु पूर्वभागपदघटितसमुदायः समाससजातीयः समुदायो नास्ति, यतो हि ‘वृषणवसुः’ ‘वृषणश्च’ इत्यत्र “वृषन् वस्वश्चयोरिति” वातिकेन पूर्वभागस्य वृषन्नित्यस्य न लोपाभावाय भसंज्ञा भवति, तत्रास्ति पदत्वाभाव इति पूर्वभागस्य पदत्वा-भावे पूर्वभागपदघटितसमुदायत्वाभावस्तत्र समुदाये समासत्वं त्वस्येवेति समास-सजातीयत्वमोदृशे समुदाये न घटते, तर्हि कथमिदं मध्यपातिरूपमिति चेत्, उच्यते— अस्मादेव कारणाद् मनोरमायां श्रीभट्टोजिदीक्षितेन प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसमुदायत्वं मध्यपातिरूपतया विवक्षितम् । किन्तु तत्राऽपि अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वे प्रकृतिप्रत्ययभावापन्नत्वज्ञानम् पूर्वमपेक्षितं भविष्यति, तच्च परिष्कारमुद्रया एव वक्तुं शक्यमिति भूयान् क्लेशः । अतश्च—स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्पूर्वोत्तरावयवकसमुदायः समाससाजात्येन ग्रहीतव्यः । तदगतं समुदायत्वमेव मध्यवर्तिरूपमिति तद्भाष्यवच्छिन्ना-तिरिक्तत्वेनार्थवत्त्वाऽवच्छिन्ने संकोचः कर्तव्य इति भाष्यानुमोदितः पन्था एव श्रेयानिति विभाव्यताम् । भाष्यकृता हि अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ-मित्युक्तम् (प्रकृतसूत्रे एव) तत्रार्थवत्समुदायशब्दे तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्म-धारयश्च ।

अर्थवतां समुदाय इति षष्ठीतत्पुरुषे किं मानमिति चेत् ? श्रूयताम्—प्रकृतसूत्रे तद्वितग्रहणमेव तत्र मानम्, ‘औपगवः’ इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वेन समास-ग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकसंज्ञाया वारणे तद्वितग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतस्त-

त्सामर्थ्यात् षष्ठीतत्पुरुषः स्वीकार्यः। ततश्चार्थवतां समुदायोऽयं नास्ति, यतो हि अर्थवति अवयवे स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वमपि विशेषणतया एतत्सामर्थ्यादपेक्ष्यते। अर्थवांश्चासौ समुदायरचेति कर्मधारये किं प्रमाणम्? तदपि श्रूयताम्—अर्थवत्सूत्रेऽर्थवत्पदस्य व्यावर्त्यतया ‘दशदाडिमानि, षड्पूपाः, पललपिण्डः’ इत्यादिकोऽनर्थकः पदसमुदाय उक्तो भगवता भाष्यकृता, यदि षष्ठीतत्पुरुष एव तत्र स्यात्तदाऽर्थवत्पदसमुदायतया समासग्रहणकृतनियमेनैवास्याऽपि वारणसम्भवात् अर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्, भाष्यकारीयं तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनं हासास्पदं स्यादतश्च तत्र कर्मधारयोऽपि मन्तव्यः। तेन तस्यार्थवतां पदानां समुदायत्वेऽपि स्वस्मिन्नर्थवत्त्वाभावान्न समासग्रहणनियमेन व्यावृत्तिः सम्भवति—इति भाष्यस्यानुकूल्यमवाप्तम्। सरूपाणामिति सूत्रे सुबन्तानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं भाष्यकृता, तत्रोक्तं श्रीकैयटेन—‘सुबन्तानामित्यनेन भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त उपलक्ष्यन्ते’ इति। तस्य तात्पर्यं लघुशब्देन्दुशेखरे इत्थं वर्णितमस्ति ‘शक्त्योर्भेदे सति संसर्गद्वारकार्थवन्त’ इति। तेन “नीलो घट” इत्यत्राभेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वेन भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वाभावेऽपि ‘शक्त्योर्भेदे सति’ इत्यर्थकरणेन नास्ति दोषः, नीलघटपदयोः शक्तिभेदस्त्वस्येव, तत्र संसर्गस्तु प्राचीनाचार्यमतेऽभेदः, नव्यानां शेखरकृतां मते विशेषणविशेष्यभाव एवेत्यन्यत्।

अतः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हः अर्थवान् यः पूर्वोत्तरावयवः तद्वधटितः समुदायः समाससजातीयः इत्यागतम्। तत्र स्वातन्त्र्यं चेतरेषामभिव्याहारानपेक्षत्वम्, यथा—राज्ञः पुरुष इत्यत्र “राज्ञ इति पूर्वावयवः, पुरुष इत्युत्तरावयवः” उभयोरपि लोके इतरसमभिव्याहारानपेक्षार्थबोधकत्वरूपं स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वमर्थवत्त्वं चास्त्येव। इदमर्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलभूतेत्यादिकं शेखरकृदुक्तं नास्ति, अपि तु पदनिष्ठं तत्समुदायनिष्ठं च शक्तिमत्त्वरूपमर्थवत्त्वमस्ति, यच्च राजपुरुष इत्यादौ प्रत्येकं पदे समुदाये चास्ति। ‘दश दाडिमानि, षड्पूपाः’, इत्यत्र तु प्रत्येकं पदस्य स्वातन्त्र्येण प्रायोगार्हत्वमर्थवत्त्वं चास्ति, किन्तु पदार्थानां परस्परं संसर्गो नास्ति, आकाङ्क्षाद्यभावात्। अतः समासग्रहणकृतव्यावृत्त्यभावस्तस्य समुदायस्य।

अत्र समुदाये पूर्वोऽवयव उत्तरावयवश्चोभावपि गृहीतौ स्तः। तत्र पूर्वावयवग्रहणेन ‘ईषदूनाः पटवः’ बहुपटव इत्यस्य पूर्वसूत्रेण प्रातिपादिकसंज्ञा सिध्यत्येव, पूर्वावयवस्य बहुचप्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन नियमानाक्रान्तत्वात्। यदि पूर्वावयवग्रहणं न स्यात्तदा उत्तरावयवस्य पटव इत्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वान्नियमाक्रान्त्या पूर्वसूत्रं न प्रवर्तेत। ननु ‘गवित्ययमाह’ इति समुदायस्य कथं नियमेन व्यावृत्तिः, पूर्वभागस्य गवित्यस्यानुकरणस्येतिपदसमभिव्याहारापेक्षत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावादिति तु न शङ्क्यम्। अनुकरणं चानिति परमिति सूत्रेऽनितिपरग्रहणेन इतिपदनिरपेक्षस्यापि अनुकरणस्य प्रयोगसिद्धौ दोषाभावात्।

“पुत्रकाम्या” इत्यादौ नियमक्रान्तिर्माभूदिति सजातीयसमुदाये तादृशोत्तरावयवोऽपि घटकतया गृहीतः। तत्र स्त्रीत्वविशिष्टे भावे क्लिन्नपवादभूते “अ प्रत्ययात्” इत्यनेन अप्रत्यये कृते सति अजाद्यतष्टावित्यनेन टापि सति साधुत्वम्। यदि तादृशो-

त्तरावयवो घटकतया तत्र समुदाये न निवेशितः स्यात्तदा सुबन्तात् काम्यजुत्पत्त्या पूर्वभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाहार्थवत्त्वेन नियमप्रवृत्त्या प्रातिपादिकसंज्ञा तस्य न स्यात् ।

यद्यपि समासग्रहणस्य विधायकतापक्षोऽपि चर्चितोऽस्ति, तथाऽपि भाष्याननुमोदितत्वात् सः नादृतः सिद्धान्तपक्षे इत्युपेक्षितः ।

ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वे—उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वं नियमेन विधेये-भासते इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत, यतो हि धातुभिन्नत्वविशिष्ट—प्रत्ययभिन्नत्व-विशिष्ट-प्रत्ययान्ततदादिभिन्नत्वविशिष्टमर्थवत्त्वं 'हरिर्गच्छति' इत्यादिवाक्येषु वर्तते, प्रातिपादिकसंज्ञारूपं विधेयं तत्र नास्ति इति व्यापकत्वाभावः इति चेत् ? उच्यते—तादृशे नियमेऽसतिबाधके इति आदौ योजनीयम् । अत्र तु भाष्यकृत्सिद्धान्तितस्य समासनियमार्थत्वस्य बाधकत्वमस्ति—इति मुधियो विभावयन्तु । अत्र नियमाकारस्य बहवः प्रकारा अभिनवचन्द्रिकादिटीकाग्रन्थेषु दर्शिताः सन्ति, विस्तरभियाऽऽत्र नोपन्यस्ताः ।

(७) डिच्च—सि० कौ० परिभाषाप्रकरणे इदं सूत्रमस्ति । अत्रालोऽन्त्य-स्येत्यस्यानुवृत्त्या डिदादेशोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । अनेकाल-शित्सर्वस्येत्यनेनानेकालत्वात्प्राप्तस्य सर्वदिशस्यापवादोऽयम् । ननु अलोऽन्त्यस्येत्येव सिद्धे “अनेकालादेशोऽन्त्यस्यालः स्थाने चेत्तर्हि डिदेव” इति नियमार्थमिदमस्तु—ततश्च डिद्भिन्नः सर्वोऽप्यनेकालादेशः सर्वस्यैव स्थानिनः स्थाने भविष्यति, अनेकालिशित्सर्व-स्येति सूत्रे अनेकालग्रहणं व्यर्थमिति चेत् ? उच्यते—अतो भिस् ऐसित्यादौ आदेः परस्य इत्यस्य परत्वाद् बाधनार्थमनेकालग्रहणस्य चारितार्थमिति बोध्यम् । अयं भावः—शसो न इत्यत्रादेः परस्येति प्रवर्तते, युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नः स्यादित्यर्थः । ‘इदं किमोरीश्वरी’ इत्यत्र किमः स्थाने ‘की’ इत्यनेकालादेशस्य सर्वदिशार्थमनेकालग्रहणं चरितार्थम् । ‘अतोभिस् ऐस्’ इत्यादौ अनयोर्द्वयोः प्राप्तौ विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परत्वात्सर्वदिश एव भवति, न तु आदेरलः स्थाने ।

अथ चात्रेदं विचार्यते—यत्पूर्वपक्षे डिच्चेत्यस्य नियामकतामुक्तत्वाऽनेकाल-ग्रहणस्य वैयर्थ्यमाशङ्कितम् । तत्र नियमाकारः कीदृशः सम्भवति ? अत्रोच्यते—नियमसूत्रं डिच्चेति, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकम्—डिदादेशत्वम् । यतो हि डिदादेशो-ऽन्त्यस्यालः स्थाने भवतु—इति डिदादेशमुद्दिश्य अन्त्यालः स्थानित्वं विधीयते । तद् व्यापकं रूपम्—अनेकालादेशत्वम् । नियम्यसूत्रम् अलोऽन्त्यस्येति—तदीयोद्देश्यता-ऽवच्छेदकम्—सामान्यत आदेशत्वम्, तद्व्याप्यं रूपम् आनेकालादेशत्वम् । एवं चाने-कालादेशत्वाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनादेशत्वाल्वच्छिन्ने संकोचे कृते सति—अनेकालादेशः षष्ठ्यन्तपदबोध्यसमुदायघटकान्त्यालः स्थाने चेत्तर्हि डिदात्मकोऽनेकालादेश एव । तेन डिद्भिन्ना अनेकालादेशा अन्त्यस्यालः स्थाने न भवन्ति, अपितु सर्वस्य समुदायस्य स्थाने भवन्ति ।

(८) पतिः समास एव—अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणे पतिशब्दविषये इदं सूत्रमस्ति । अत्र 'शेषो ध्यसखि' इति सूत्रतो "धि" इति संज्ञापदमनुवर्तते । एवं च "पतिशब्दस्य समासे एव धि संज्ञा भवति इति सूत्रार्थो भवति । परन्तु अयमर्थः—शेषो ध्यसखि इत्यत्र "तदन्तस्य" इकारोकारान्तस्य अनदीसंज्ञकस्य सखिशब्दभिन्नस्य घिसंज्ञा" इत्यर्थः तदन्तसंज्ञापक्षे बोध्यः । वर्णसंज्ञापक्षे तु तत्रासखि इत्यस्य सखिशब्दावयवभिन्ने लक्षणा कार्या, यत्र समुदायः पर्युदस्तः, अवयवश्च कार्यभाक् तत्र समुदायः स्वावयवे लाक्षणिको भवति—इति नियमात् । शेष इत्यनेनानदीसंज्ञक इत्यस्य लाभः, उपयुक्तादन्यः शेषः पूर्वत्र नदीसंज्ञकयोरीदूतोरुपयोगात् । ङिति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्वपदानुवृत्त्या ह्रस्वौ अनदीसंज्ञौ यौ इदुतौ सख्यवयवभिन्नौ तौ घिसंज्ञौ भवत इति शेषो ध्यसखि इत्यस्यार्थः । तदनुरोधेन-प्रकृतसूत्रे पतिशब्दावयवकारे लक्षणा कर्तव्या भविष्यति । अथवा—शेषो ध्यसखि इत्यत्रानुवर्तमानं यू इति पदं ह्रस्वपदसम्बद्धमत्राप्यनुवर्तते, योग्यताबलाद् ह्रस्वेकारे एव पतिशब्दस्य भेदेनान्वयं विधाय "पतिशब्दावयवस्येकारस्य घिसंज्ञा स्यात्तर्हि समासघटकपतिशब्दावयवस्यैव न तु समासाघटकपतिशब्दावयवस्य" इत्यर्थः सम्पद्यते । एवं च श्रीपतिना, भूपतिना इत्यादीनां साधुता, "पतिना" इत्यस्यासाधुता, "पत्या" इत्यस्यैव च साधुता बोध्या ।

अथात्र व्यर्थीभूतं (नियामकं) शात्रं "पतिः समासे एव" इति सम्पन्नम्, शेषो ध्यसखि, इत्यनेनैव घिसंज्ञायाः सिद्धत्वात् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—समासघटकपतिशब्दावयवकारत्वम्, तद्व्यापकश्च धर्मः पतिशब्दावयवकारत्वम् । वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्रम् (नियम्यशास्त्रम्) 'शेषो ध्यसखि' इति, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः वर्णसंज्ञापक्षे—सखिशब्दावयवभिन्नह्रस्वेकारोकारत्वम्, तद्व्याप्योः धर्मः पतिशब्दावयवकारत्वम्, तद्धर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सख्यवयवभिन्नह्रस्वेकारोकारत्वाऽवच्छिन्ने संकोचेन श्रीपति-भूपतिप्रभृतिसमाससंज्ञकघटके प्रवृत्तिः, केवलपतिशब्दघटके व्यावृत्तिश्च सिध्यति ।

ननु नियामकत्वसामर्थ्येनैव एवकारलाभे पुनः सूत्रे एव शब्दः किमर्थं गृहीत—इति चेत् ? श्रूयताम्—विपरीतनियमवारणायेष्टनियमलाभाय तद्ग्रहणम् । अन्यथा—समासघटकपदघटकेकारस्य घिसंज्ञा स्यात्तर्हि, तादृशपतिशब्दघटकेकारस्यैव—इति विपरीतनियमः स्यात् । ततश्च श्रीहरि-नरहरि इत्यादिसमासस्थले इष्टा घिसंज्ञा व्यावृत्ता भवेत् । यदि तु—सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यत्रासम्बुद्धाविति निर्देशेन विपरीतनियमाभावो ज्ञाप्यते, तदा एवकारग्रहणमत्र स्पष्टार्थमेव मन्तव्यम् ।

तदन्तसंज्ञापक्षे तु—सखिशब्दभिन्नस्यानदीसंज्ञकस्य ह्रस्वेकारोकारान्तस्य शब्दस्य घिसंज्ञा भवति, इति शेषो ध्यसखि इत्यस्यार्थः । अतस्तदुद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—सखिशब्दभिन्नानदीसंज्ञकह्रस्वेकारोकारान्तशब्दत्वम्, तद्व्याप्यो धर्मः समस्तासमस्तेकारान्तपतिशब्दत्वम् । "पतिः समासे एव" इत्यस्याधुनाऽऽर्थः समासघटकस्यैव इकारान्तपतिशब्दस्य घिसंज्ञा स्यादिति । तदुद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—समासघटकत्वविशिष्टमिकारान्तपतिशब्दत्वम् । तद्व्यापको धर्मः समस्तासमस्तेकारान्त-

पतिशब्दत्वम्, तद्धर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सखिशब्दभिन्नानदीसंज्ञकह्रस्वेकारोकारान्त-
शब्दत्वाऽवच्छिन्ने संकोचः कर्तव्यः । अतश्च—समस्तासमस्तेकारान्तपतिशब्दस्य चेद्
घिसंज्ञा, तर्हि समासघटकेकारान्तपतिशब्दस्यैवेत्यर्थः प्रतिफलितो भवति । तेनोक्तमिष्टं
सिध्यत्येव । घिसंज्ञासूत्रे वर्णसंज्ञापक्षः, तदन्तसंज्ञापक्षश्चोभावपि पक्षौ भाष्यानुमोदि-
तावेव ।

अत्रेदमप्यालोचनाहंमस्ति—यत् पर्याप्त्या यो नियामकशास्त्रस्योद्देश्यताऽव-
च्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नेनैव एवकारो योजनीय—इत्याग्रहो नास्ति । अत एव सूत्रकृता
“समासे एव” इत्युच्यते एवं च पतिशब्दस्य घित्वं चेत्तर्हि समासघटकपतिशब्दस्यै-
वेत्यनुक्त्वा समासघटकस्यैव, इत्युक्तावपि इष्टं सिध्यति इति उद्देश्यविशेषणे एव
एवकारार्थाऽन्वयः सूचितः “समासे एव” इत्युक्त्या ।

अतश्चेष्टानुरोधेन क्वचनोद्देश्यताऽवच्छेदकतात्पर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नेन,
क्वचन तद्विशेषणेन, अपर्याप्तोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नेन वा साकमेवकारार्थाऽन्वयः
कर्तव्य इति फलति ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यावायेऽपि—इति सूत्रे द्वितीय एव प्रकारः शेखरकृदभिमतः
इति सुधीर्भिर्विभाव्यताम् ।

(९) न लोपः सुप्स्वरसंज्ञा तुग्विधिषु कृति—हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणे राजन्शब्दे
इदं सूत्रमस्ति । पूर्वत्रासिद्धमित्येवासिद्धत्वविधानसिद्धौ नियमार्थमिदं सूत्रम् । विधिशब्द-
स्तन्त्रेण कर्मसाधनो भावसाधनश्च । सुपा सह कर्मसाधनस्यान्वयः, स्वरादिभिः सह
भावसाधनस्य । सुप्च स्वरश्च संज्ञा च तुक् चेति सुप्स्वरसंज्ञातुकः विधिश्च विधयश्चेति
विधयः, तेषां विधयः, तेषु सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु इति । कृति—इत्यस्य तु तुक्येवान्वयो-
नाऽन्यत्र असम्भवात् । तत्र सुबंशे शेषषष्ठी, स्वराद्यंशे कर्मणि षष्ठी । सम्बन्धसामान्ये
षष्ठीतत्पुरुषः । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुवृत्तिर्भवति । सुबंशे शेषषष्ठीत्वाद् व्याख्यानाच्च
सुप्त्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताको विधिर्ग्राह्यः । स्वराद्यंशे स्वरादिकर्मके
विधौ इत्यर्थः कार्यः । एवं च—सुप्त्वतद्व्याप्यान्यतरधर्माऽवच्छिन्ने विधौ स्वरादि-
कर्मके च विधौ कर्तव्ये परत्वविशिष्टं नलोपविधायकं शास्त्रमसिद्धं स्यात्—इत्यर्थः
सम्पन्नो भवति । अत्र सुबादिविधयः सापादिकविधयः सन्ति, न लोपविधिस्तु
त्रैपादिकोऽस्ति । एवं च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वं सिद्धमेवेत्यस्ति अस्य नियामकता ।
तत्रोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपं विचार्यते । तच्च—सुबिबिध-स्वरविधि-संज्ञाविधि-कृत्रिमित्तक-
तुग्विधिरूपपूर्वत्वविशिष्टसापादिकशास्त्रावधिक-त्रैपादिकरूपपरत्वविशिष्टनलोपविधायक-
शास्त्रत्वम्, अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं मन्तव्यम् । तद्व्यापकं च रूपम्—
सापादिकशास्त्रावधिकपरत्वविशिष्टनलोपविधायकशास्त्रत्वम् ।

पूर्वत्रासिद्धमिति नियम्यशास्त्रस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—सापादिकशास्त्रा-
वधिकपरत्वविशिष्टत्रैपादिकशास्त्रत्व, त्रैपादिकशास्त्रान्तर्गतपूर्वशास्त्रावधिकपरत्वविशिष्ट-
शास्त्रत्वेत्यन्यतरत् ।

तद्व्याप्यं च रूपम्—सापादिकशास्त्रावधिकपरत्वविशिष्टनलोपविधायक-
शास्त्रत्वम् । एतदेव मध्यवर्तिरूपम्, एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्य-
ताऽवच्छेदकावच्छिन्ने संकोचः कार्यः । अतश्च—सापादिकशास्त्रावधिकपरत्वविशिष्टन-
लोपविधायकशास्त्रस्यासिद्धत्वं चेत्तर्हि मुबिधि-स्वरविधि-संज्ञाविधि-कृत्रिमित्तकतुग्विधि-
रूपपूर्वत्वविशिष्टसापादिकशास्त्रावधिकपरत्वविशिष्टनलोपविधायकशास्त्रस्यैवेति नियम-
स्वरूपं सम्पन्नम् । तेन राजभ्यां, राजभ्यः, राजभिरित्यादौ नलोपशास्त्रस्या-
सिद्धतया तत्कार्यस्य नलोपस्यापि असिद्धत्वेन आत्वमेत्वमैस्त्वं चोत्तलक्ष्येषु न भवन्ति ।
राजाभ्यः, दामोदर इत्यादौ सवर्णदीर्घ-गुणविधायकशास्त्रं प्रति नलोपशास्त्रस्यासिद्धत्वा-
भावेन दीर्घगुणादिकं भवत्येव ।

राजभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घः प्राप्तः, तत्र सुप्ताऽवच्छिन्नोद्देश्यताऽऽस्ति ।
राजभिरित्यत्र अतो भिसऐसित्यनेन भिसऐसादेशः प्राप्तः, तत्र सुप्त्वव्याप्यभिस्त्वाऽव-
च्छिन्नोद्देश्यताऽऽस्ति । अत्र संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणम्, दण्डिनित्यत्र नलोपे
कृतेऽपि दण्डित्तौ इत्यत्र घित्वप्रयुक्तः पूर्वनिपातो न भवति । अत एव भाष्यकृता
दण्डित्तौ, दत्तदण्डिनौ इत्युभयं प्रयुक्तम् । कृत्रिमित्तकतुग्विधेरुदाहरणम्—वृत्रहन्-
शब्दाद् भ्यामि नलोपे वृत्रहभ्यामिति । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रत्ययलक्षणेन
किञ्चिन्मित्तकः तुगागमो न भवति ।

(१०) इन् हन्पूषार्यम्णां शौ—हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणे वृत्रहन् शब्दे इदं
सूत्रमस्ति । इदमपि सूत्रं नियमार्थम्, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यनेन सिद्धत्वात् ।
तथा हि—इन्हनितिसूत्रेऽङ्गस्याधिकारः, नोपधाया इत्यतः उपधायाः दूलोपे इत्यतो दीर्घ
इति चानुवर्तते । एवं च—इन्नाद्यन्तस्याङ्गस्योपधाया दीर्घः स्यात् शौ परतः । तत्र शि
इत्यस्य सर्वनामस्थानतया सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावितिसूत्रेण दीर्घः सिद्ध एव ।
यतश्च—सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति सूत्रेऽङ्गस्येत्यनुवृत्तिरायाति, 'नान्तस्याङ्गस्यो-
पधाभूतस्याचोदीर्घः स्यात् सम्बुद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परे सति' इति सूत्रार्थः
सम्पद्यते । शार्ङ्गिन् यशस्विन्नित्यादीनि इन्नन्तादीनि अङ्गानि, तत्र शार्ङ्गिन् शब्दस्य
नित्यपुल्लिङ्गतया शिविभक्तिपरत्वाभावेन दीर्घाभाव एव । केवले सौ परतः 'सौ च,
इत्यनेन भविष्यति दीर्घः, इत्यन्यत् । यशस्विन् शब्दस्य नपुंसकेऽपि वर्तमानतया
जशशसोः श्यादेशे सति भवत्येव दीर्घः, अन्यत्र पुल्लिङ्गे सर्वनामस्थानपरत्वेऽपि अनेन
नियमेन व्यावृत्तिः सिध्यति । अत्र नियामकसूत्रस्य परिष्कृतं स्वरूपं विचार्यते—तत्र
“इन्हन्पूषार्यम्णां शौ” इत्यस्योद्देश्योऽस्ति शिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेन्नाद्यन्ताङ्ग-
घटकोपधाभूतोऽच्, तद्वृत्तिधर्मोऽस्ति शिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेन्नाद्यन्ताङ्गो-
पधाभूताच्च्वम्, इदमेवोक्तसूत्रीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकम्; तद्व्यापकं रूपमस्ति
शिविभक्त्यव्यवहितपूर्वनान्ताङ्गोपधाभूताच्च्वम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावितिसूत्रं
नियम्यसूत्रमस्ति, तदीयोद्देश्यताऽऽवच्छेदकमस्ति—सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानविभक्त्य-
व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टनान्ताङ्गोपधाभूताच्च्वम्, तद्व्याप्यं रूपमस्ति—शिविभक्त्य-
व्यवहितपूर्वं नान्तोङ्गोपधाभूताच्च्वम्, एतदेव मध्यपातिरूपमस्ति, एतद्रूपाऽवच्छिन्ना-

तिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकोक्तरूपाऽवच्छिन्ने सङ्कोचेन 'शिविभक्त्य-
व्यवहितपूर्वनान्तोङ्गोपधाभूतस्याचो दीर्घः स्यात्तर्हि शिविभक्त्यव्यवहितपूर्वेनाद्यन्ताङ्गो-
पधाभूतस्याच एव' इति नियमाकारः सम्पन्नो भवति । तेन वृत्रहन्-पूषन्-अर्यमन्
इत्येतेषु त्रिषु शब्देषु नित्यं पुल्लिङ्गतया व्यावृत्तिरेव दीर्घस्य, यशस्वन्तित्यादिषु
नपुंसकेऽपि वृत्त्या शौ दीर्घस्य प्रवृत्तिश्च सिद्धा भवति ।

(११) "हन्तेरत्पूर्वस्य"—हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणे वृत्रहन् शब्दे सूत्रमस्ति । अत्र
योगो विभज्यते, हन्तेरिति, अत्पूर्वस्येति च । तत्राद्ये योगे "रषाभ्यां नो णः समानपदे",
इत्यतः समानपदे इति वर्जयित्वा "रषाभ्यां नोणः इति पदत्रयम्, "उपसर्गादिसमासेऽपि
णोपदेशस्य" इत्यतः उपसर्गादिति पदं चानुवर्तते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति नियमेन उप-
सर्गादित्यनेनोपसर्गस्थादिति लभ्यते, तच्च रषयोः प्रत्येकमन्वेति, मूलवृत्तौ निमित्तपदेन
रेफषकारयोर्ग्रहणम् । अतश्च—उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णः स्यादित्यर्थः
सञ्जातः, तेन प्रहण्यादित्यत्र णत्वं सिद्धम् । द्वितीयो योगः—अत्पूर्वस्येति, तत्राऽपि
पूर्वसूत्रवत् सर्वमनुवर्तते । तत्र उपसर्गस्थरेफषकारान्यतरस्मात् परस्यात्पूर्वस्य हन्धातु
घटकनकारस्य णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः सञ्जायते । पूर्वयोगेन सिद्धे नियमार्थमिदम्—
उक्तरूपस्य हन्तेर्नकारस्य णत्वं चेत्तर्हि अत्पूर्वस्यैवेति, तेन "प्रधन्ति" इत्यत्रात्पूर्व-
कत्वाभावात् णत्वम् । ननु वृत्रघ्नः, सुघ्नः, प्रघ्न—इत्यादिषु लक्ष्येषु कुमति चेति णत्वं
स्यात्तस्यानेन नियमनाभावादिति चेत्, उच्यते—योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधि-
र्भवति प्रतिषेधो वा" इति न्यायं बाधित्वा कुमति चेति प्राप्तं णत्वमपि अनेन नियमेन
व्यावर्त्यते, तेनोक्तलक्ष्येषु णत्वाभावः सिद्धः ।

ननु पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षे अचः परस्मिन् पूर्वविधा-
विति स्थानिवद्भावेनातिदेशिकाकारपूर्वकत्वमस्त्येवोक्तलक्ष्येषु इति कृत्वा णत्वं स्या-
देवेति चेत्, पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदितिनिषेधात् ।

न च तावताऽपि असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषयाऽऽन्तरङ्गे णत्वे
बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वेन णत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्, अन्तरङ्गपरिभाषायां
यथोद्देशपक्षाश्रयणेन सापादिकपरिभाषां प्रति त्रैपादिकणत्वस्यासिद्धतयाऽऽन्तरङ्गा-
भावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । ननु तावताऽपि "बहुवृत्रहाणि इत्यत्रोक्तपरिभाषया
दीर्घस्यासिद्धतया अत्पूर्वत्वेन णत्वमिष्टम्, तच्च यथोद्देशपक्षाश्रयणे तु न स्यादिति चेन्न,
एतस्य सिद्धये कार्यकालपक्षाश्रयणात् । एकतरेण पक्षेण लक्ष्यसिद्धौ पक्षान्तरेण दोष-
दानस्यानौचित्यात् ।]

न च "तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" इति वार्तिकेन णत्वविधौ पूर्वत्रा-
सिद्धीये न स्थानिवदित्यस्य न प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, अत्पूर्वस्येत्यत्रात् इति पञ्चम्यन्त-
तयैवेष्टसिद्धौ पूर्वग्रहणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणात्पूर्वस्यैव हन्तेर्णत्वमित्यर्थेनादोषात् ।

अत्र प्रातिपदिकान्तनुभिर्भक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे णः, कुमति च, हन्तेरत्पूर्व-
स्येति पाठक्रमे अनन्तरन्यायबाधे णत्वप्रकरणमात्रस्यायं नियमो बोध्यः, योगविभाग-
सामर्थ्यात् । अतो णत्वप्रकरणीयं सर्वं निमित्तं तत्रानुवृत्त्या ग्राह्यम् । अन्यथा यदि

“हन्तेरित्यस्यैवार्यं नियमः स्यात्तर्हि—“हन्तेरत्पूर्वस्य” इत्येक एव योगः कर्तव्यः स्यात्, तावतैवेष्टसिद्धिः स्यात् ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपादिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्यैकाजुत्तरपदे विद्यमानस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वमित्यर्थेन तत्तत्सूत्रैः सिद्धस्यैव अनेन विधानान्नियमार्थता सिद्धा ।

अथ च—अरिहननमित्यादौ अप्राप्तणत्वविधानार्थतयाऽस्य नियमत्वं न स्यात् । मम तु अरिहननमित्यत्र वृत्रहननमित्यत्र च न दोषः, उपसर्गादित्यादीनामनुवृत्त्या ।

एवं च वृत्रघ्न इत्यादौ कुमति चेत्यनेन णत्वप्राप्तिर्दिशिता, मूले कौमुद्याम् । सा तु एकाजुत्तरपदे ण इत्यनेन बोध्या, तद्दृष्ट्या कुमति चेत्यस्यासिद्धत्वात् । श्रूयमाणात्पूर्वस्येत्यर्थे कृते तु साऽपि निरस्ता ।

अथोपस्थितत्वात् प्राधानि, बहुवृत्रहाणि, प्रघनाघनः, एतेषु णत्वविषयको विचारः क्रियते । तत्र प्रपूर्वकादन्तेः कर्मणि लुङि तादेशे च्लेश्विणि, वृद्धौ कुत्वेऽडागमे, त प्रत्ययस्य लुकि दीर्घे “प्राधानि” इति साधु । तत्रान्तरङ्गपरिभाषया बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वादत्पूर्वकत्वेन णत्वं स्यादिति चेत्, तन्न, यथोद्देशपक्षेऽन्तरङ्गपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः । एकतरेण पक्षेण लक्ष्यसिद्धौ पक्षान्तरेण दोषदानस्यानौचित्यात् कार्यकालपक्षस्यास्वीकारात् । न च “बहुवृत्रहाणि” इत्यत्र कथं णत्वम् ? तादृशात्पूर्वकत्वाभावादिति वाच्यम्, कार्यकालपक्षमादायान्तरङ्गपरिभाषया इन्हन्तित्युपधादीर्घस्यासिद्धत्वेनेष्टसिद्धेः । ननु (भक्षितेऽपि लघुने न शान्तो व्याधिः” इति रीत्या “प्राधानि” इत्येतदर्थं यथोद्देशपक्षस्य बहुवृत्रहाणि इत्यत्र कार्यकालपक्षस्य च पार्थक्येनाभ्युपगमेऽपि “प्रघनाघनः” इत्यस्य का गतिः ? तत्र तु श्रूयमाणात्पूर्वकत्वेन णत्वं दुर्वारमेवेति चेत्, उच्यते—

अस्यां परिस्थितौ “हादेशेषु कुव्यवाये णत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः” इति भाष्यवार्तिकमेव शरणम्, तेनैव तत्र निषेधात् । एवं च—“प्राधानि” इत्यत्राऽपि एषैव गतिः । एतद्वार्तिकमेवाभ्युपेत्य “अत्पूर्वस्य” इति योगस्तु भाष्यकृता प्रत्याख्यात एव । अस्तु “फलैक्ये प्रत्याख्यानं न तु फलभेदे” इति सिद्धान्ते जागरूके सूत्रसत्त्वे कथं निर्वाहः ? इति चेत्, श्रूयताम्—अत्पूर्वस्येत्यत्र हन्तिपदं हादेशकवर्गाभाववद्वन्तिपरमिति बोध्यम्, तेन “तत्तन्निमित्तात् परस्य हादेशकवर्गाभाववद्वन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्तर्हि श्रूयमाणात्पूर्वस्यैव” इत्यर्थः सम्पद्यते । अतश्च “प्राधानि” “प्रघनाघनः” इत्यादिषु सर्वत्र हादेशकवर्गवत्त्वाणत्वाभावः सिध्यति ।

अथेदानीम्—“अत्पूर्वस्य” इति नियमसूत्रस्योद्देश्यताऽऽवच्छेदकं रूपं—विमृश्यते, तत्र णत्वप्रकरणीय यावत्पदस्य प्रवेशोऽनुचितः । हन्तेरिति सूत्रे प्रातिपादिकान्तनुम्बिभक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे णः, कुमति च, उपसर्गादिसमासे, इति सूत्रचतुष्टयीयनिमित्तान्यतमावधिकेति, तादृशसूत्रचतुष्टयीयविशेषणान्यतमविशिष्टनत्वमिति वक्तव्यम् । यावन्निमित्तान्यतमावधिकपरत्वविशिष्टहादेशकवर्गाभाववद्वन्त्यवयवश्रूयमाणाकारपूर्वकनत्वम्, तद्व्यापकं रूपम्—तादृशाऽन्यतमावधिकपरत्वविशिष्टहन्त्यवयव-

श्रूयमाणत्कारपूर्वकनत्वम् । नियम्यशास्त्रमत्र णत्वप्रकरणीयं णत्वविधायकं सर्वम् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपम्—णत्वप्रकरणीयावन्निमित्तान्यतमावधिकपरत्वविशिष्ट-यावद्विशेषणान्यतमविशिष्टनत्वम्, तद्व्याप्यं च रूपं तदेव, यच्च अत्पूर्वस्येत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकरूपव्यापकतया गृहीतम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन णत्वप्रकरणीयणत्वविधायकयावत्सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपाऽवच्छिन्ने संकोचेन वृत्रघ्नः, सुघ्नः, प्रघ्नः प्राधानि—इत्यादिषु व्यावृत्तिः, प्रहण्यादित्यादौ च प्रवृत्तिः सिध्यति । न ननु “प्रहन्ति” इति परित्यज्य प्रहण्यादित्यत्र कथं प्रवृत्तिः प्रदर्शिता मूलग्रन्थे इति चेत्, श्रूयताम्—“प्रहन्ति, इत्यत्र नकारस्यानुस्वारे णत्वे च प्राप्ते सति अनुस्वारं प्रति णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनुस्वारे ततः परसवर्णे सति अयं प्रयोगः सिध्यति, तत्र परसवर्णस्य परत्रिपादोस्थत्वेनासिद्धत्वात् णत्वाप्रवृत्तिर्बोद्ध्या ।

अत्र णत्वप्रकरणेऽट्कुप्वाङ्नुम्वयवाये इत्यस्यानुवृत्तिर्भवत्येव, अतः उद्देश्यकोटौ तस्यापि निवेशः सर्वत्र स्वीकार्य एव, अतिविस्तरभिया तत्र तत्र नोल्लिखितः ।

निषेधमुखेन प्रवृत्त्यैवात्रेष्टसिद्धिः कर्तुं शक्या—इति वदन्ति केचन मान्या विद्वद्बराः । परन्तु गुरुवर-श्रीत्रिपाठिचरणपरिपाठ्या तु विधिमुखेन प्रवृत्तिपक्षेऽपि दोषजातनिरासः कृत एव ।

अथ णत्वप्रकरणीययावन्निमित्तपदेन तत्प्रकरणीययावद्विशेषणपदेन च किं गृह्यते ? इति विश्लिष्यते । तत्र यद्यपि णत्वप्रकरणीयानि निमित्तानि तु बहूनि सन्ति, तानि सर्वाणि अत्र नोपयुज्यन्ते, अपितु कानिचिदेव, यथा “प्रातिपादिकान्तनुम्विभक्तिषु च” इति सूत्रीयं निमित्तम्, तच्च पूर्वपदस्थं निमित्तं रेफषकारान्यतरत्, पूर्वपदात्संज्ञायाम् इत्यतः पूर्वपदात् इत्यस्य, रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यतः रषाभ्यां नोण इत्येतेषां चानुवृत्तेः । यावन्ति विशेषणानि—अत्र प्रातिपादिकान्तेति, नुमिति, विभक्ति—इति च त्रीणि विशेषणानि नकारस्य । एवम् एकाजुत्तरपदे ण इति सूत्रीयं निमित्तम् पूर्ववदेव सर्वम्, तत्र पूर्वपदे एकाजुत्तरपदे इति विशेषणं देयम्, एकोऽच् यस्मिन्, तादृश-मुत्तरपदं यस्मिन् समासे, तादृशसमासघटकं पूर्वपदं, तत्रत्यं निमित्तं रेफषकारान्यतरत् । नकारस्य विशेषणं सर्वं पूर्ववदेव पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनात् । कुमति चेत्यत्र एकाजुत्तरपदे ण इत्यत एकदेशभूतमुत्तरपदे इत्यनुवर्तते, प्रातिपादिकान्त—इति सम्पूर्णं सूत्रं चानुवर्तते, ततश्च कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासघटकपूर्वपदघटकं निमित्तम्, नकारविशेषणं च सर्वं पूर्ववदेव । पुनश्च ‘हन्तेः’ इति सूत्रीयं निमित्तम्, उपसर्गघटकरेफषकारान्यतरत्, नकारविशेषणं “हन्ति” इति । सर्वाण्येतानि निमित्तानि विशेषणानि-चात्रोपयुक्तानि सन्ति । एतानि अन्यतमत्वेन गृहीत्वाऽऽत्रत्यनियम्यशास्त्राणामुद्देश्यताऽवच्छेदकरूपस्य व्यवस्था ज्ञातव्या । ईदृशी सर्वा क्लिष्टकल्पना अत्पूर्वस्येत्यंशस्य सत्त्वे ।

वस्तुतः प्रत्याख्यानमेव शरणम्, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । सूत्रांशस्तु अदृष्टमात्रफलक एव । अत एव ‘बहुवृत्रहाणि’ इत्यत्रैकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं सुलभम् । अन्यथा—अयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्—इति विसर्जनोय-

सूत्रीयभाष्यरीत्या कार्यकालपक्षेऽपि अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या उक्तप्रयोगे णत्वं दुर्लभं स्यात् ।

वस्तुतस्तु—हन्तेरिति प्रथमे योगे प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च, एकाजुत्तर-पदे णः, कुमति च, उपसर्गादिति पदम्, रषाभ्यां नो ण इति चानुवर्तते । एवं च पूर्वपदस्थान्निमित्ताद् उपसर्गस्थान्निमित्ताद्वा रेफषकारान्यतरस्मात् परस्य प्रातिपदिकान्त-एकाजुत्तरपदकसमसान्त-कवर्गवदुत्तरपदान्तरूपस्य नकारस्य हन्त्यवयवनकारस्यच णत्वं भवतु—इति पूर्वयोगस्यार्थः । ततश्च अत्पूर्वस्येति द्वितीययोगेऽपि हन्तेरित्येतत्सहितं सर्वमनुवृत्तमनुवर्त्य महावाक्यार्थो भवति—पूर्वपदस्थादुपसर्गस्थान्निमित्ताद्वा रेफषका-रान्यतरस्मात् । परस्येत्यादिः पूर्ववद् बोध्यः । अहिरननमित्यादौ तावताऽपि दोषः । अतः अग्रिमं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(१२) रात्सस्य—अजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे क्रोष्टुशब्दे इदं सूत्रमस्ति । अत्र सूत्रे ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते, पदस्य चाधिकारोऽस्ति । अतश्च रेफात् परस्य संयोगान्तपदावयवस्यान्त्यस्यालः सस्य लोपः स्यात् इत्यर्थः संजायते । तत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इत्येव सलोपे सिद्धे इदं सूत्रं नियामकम् । अदसीयो-द्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः रेफाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसंयोगान्तपदावयवान्तत्वविशिष्ट-सत्वम्, तस्य व्यापको धर्मः “रेफाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसंयोगान्तपदान्त्यालत्वम् । नियम्यशास्त्रं “संयोगान्तस्य लोपः” इति, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्म संयोगान्तपद-घटकान्त्यालत्वम्, तद्व्याप्यो धर्मः—रेफाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसंयोगान्तपदघट-कान्त्यालत्वम् । एतद्धर्माऽवच्चिन्नातिरिक्तत्वेन संयोगान्तपदघटकान्त्यालत्वाऽवच्छिन्ने सङ्कोचे सति—“रेफाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसंयोगान्तपदघटकान्त्यस्यालो लोपश्चेत्तर्हि रेफाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसंयोगान्तपदघटकान्त्यस्य सस्यैव” इति नियमाकारः सम्पन्नः । ततश्च मातुर्स्, पितुर्स् इत्यादौ रेफात्परस्य सकारस्य लोपः, ऊर्क्-ऊर्क् इत्यादौ रेफात्परस्य ककारस्य गकारस्य वा लोपाभावः सिद्धः ।

ननु सस्य संयोगान्तस्य लोपश्चेत्तर्हि रादेवेति विपरीतो नियमः, अर्थात् ‘संयोगान्तपदावयवस्यान्त्याल्सकारस्य लोपश्चेत्तर्हि रेफाव्यवहितोत्तरसंयोगान्तपदघट-कान्त्यालरूपस्यैव’ इत्येवं रूपो नियमः कुतो न क्रियते । इति चेत् ? उच्यते—अस्मिन् नियमे ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषविधायकसूत्रे पुमानितिनिर्देशो बाधकोऽस्ति इति ज्ञातव्यम् । तस्मिन् नियमे पुमानित्यत्र संयोगान्तस्य सस्य लोपो न भविष्यति । यतश्चायं संयोगान्तपदघटकान्त्यालरूपः सकारो नकारात् परोऽस्ति, न तु रेफात् । दाश्वान् साह्वान् मीदवांश्चेति सूत्रे दाश्वानित्यादिनिर्देशा अपि अत्र मानमित्यपि ज्ञेयम् ।

(१३) विप्रतिषेधे परं कार्यम्—तुल्यबलविरोधे परशास्त्रविहितं कार्यं स्यात् । अन्यत्रान्यत्र लब्धावकाशयोः शास्त्रयोरेकत्र युगपत्प्राप्तिः, तुल्यबलविरोधः । यथा—‘ष्वुलूतृचौ’ इत्यत्र स्वस्वविधानसामर्थ्याद् सर्वधातुभ्यो द्वयोरपि प्रवृत्तिर्भवति, तद्वत् पूर्वपरशास्त्रयोरपि एकलक्ष्ये प्राप्तौ स्वस्वप्रामाण्यमहिम्ना द्वयोरपि प्रवृत्तिसम्भवे—इदं शास्त्रं नियमार्थं भवति—परमेव = परशास्त्रविहितमेव कार्यं स्यादिति । अत्र नियामकता

न परिसंख्यारूपा, अपि तु पाक्षिकप्राप्तिमूलिका, ब्रीहीनवह्न्यादितिवत् । अतश्चैवकार-
स्यात्र विधेयसंगतत्वादयोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा शङ्खः पाण्डुर एव भवति इत्यत्र । तत्र
यथा पाण्डुरत्वस्य यः अयोगो योगाभावः प्राप्तः, तस्य व्यवच्छेदोऽभावो बोध्यते एव-
शब्देन, तथैवाऽत्रापि तुल्यबलविरोधे परशास्त्रविहितमेव कार्यं न तु पूर्वशास्त्रविहित-
मपि । एवं च परशास्त्रविहितकार्यस्य योऽयोगो योगाभावः प्राप्तस्तस्य व्यवच्छेदो-
ऽभावो बोध्यते । ब्रीहीनवह्न्यादित्यत्र यथा नखविदलनादेर्व्यावृत्तिर्भवति, तथैवात्राऽपि
पूर्वशास्त्रविहितकार्यस्य व्यावृत्तिर्भवति । एतन्नियममूलिकैव परिभाषाऽऽस्ति—सकृद्गतौ
विप्रतिषेधे यद् बाधितम्, तद्बाधितमेव । यथा भिन्तादित्यत्र परत्वात्तातडादेशेन बाधितो-
धिरादेशः पक्षे आशीर्द्योतकतया न भवति ।

महाभाष्ये तु पक्षेऽस्य सूत्रस्य विधायकताऽऽपि स्वीकृताऽस्ति । तथाहि—द्वयोः
स्वामिनोर्यदा एकः प्रेष्यः (सेवकः) भवति, स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति, यदा तमुभौ
युगपत् प्रेषयतः, नानादिक्षु च कार्यं भवति, तदा स प्रेष्यो द्वयोरपि कार्यं न करोति—
इति लोके प्रसिद्धो विषयः । तथैवान्यत्रान्यत्र लक्ष्ये चारितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोर्यदा
एकस्मिँल्लक्ष्ये युगपत्प्राप्तिर्जायते, तदा विरोधः सुतरामायाति । अस्यां स्थितौ तेन
लक्ष्येण द्वयोरपि निवृत्तिर्विधीयते, यद् मह्यं विरोधो न रोचते, भवद्भ्यां मम संस्काराय
कृपा विधेया इति । तदा द्वयोरपि निवृत्तौ सत्यामिदं विप्रतिषेधे—इति सूत्रं परशास्त्र-
मुत्थापयति, त्वयाऽऽत्र प्रवर्तितव्यमिति । अतश्चास्य विधायकता संपद्यते । तस्मिन्
परशास्त्रे प्रवृत्ते सति यदि पूर्वस्य प्रवृत्तिः सम्भवति, तदा पूर्वशास्त्रमपि तत्र प्रवर्तत
एव । एतन्मूलिकैव पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति परिभाषाऽऽस्ति । यथा—“राजन् सु”
इत्यत्र हलङ्यादिलोपात्परत्वात् सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्युपधादीर्घे कृते पश्चादपि
प्राप्तस्य हलङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तिर्भवत्येव । एवं ण्वलृत्तृचाविति शास्त्रीयदृष्टान्तोऽस्य
नियमार्थत्वपोषकः, प्रेष्यदृष्टान्तस्तु विधायकत्वपोषकः । पक्षद्वये परिभाषाद्वयस्योद्-
गमश्च ।

कैयटेन तु—जातिपक्षे उद्देश्यताऽऽवच्छेदकावच्छिन्ने सकललक्ष्ये शास्त्रं
प्राप्नोति—इति एकत्र लक्ष्ये द्वयोरपि प्राप्तौ सम्भावितायामस्य नियमार्थता । व्यक्ति-
पक्षे तु प्रतिलक्ष्ये लक्षणोपप्लवो भवति, अर्थात् प्रतिलक्ष्यं लक्षणं पृथक्-पृथक् भवति ।
इति कृत्वा विधायकताऽऽस्यायाति, इत्येषा रीतिर्दर्शिता । सा तु परिभाषेन्दुशेखरकृता
श्रीनागेशेन न समाद्रियते । तेनोच्यते—यज्जातिपक्षे एव सर्वं लक्ष्यं लक्षणं व्याप्नोति,
न व्यक्तिपक्षे इत्यत्र किमपि मानं नास्ति—इत्यादि प्रसङ्गान्तरमत्र न विस्तार्यते ।

परश्च—“प्रत्ययः परो भवति” इति सूत्रार्थः प्रसिद्ध एव—प्रत्यय इत्यस्या-
धिकारात् । ननु—तस्मादित्युत्तरस्येत्यनया परिभाषया प्रत्ययविधौ पञ्चमीश्रुत्या
“अव्यवहितस्योत्तरस्य च लाभे इदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत्, तन्न—“प्रत्ययः पर एव भवतु”
इति नियमार्थतयाऽऽस्य स्थापनात् । न च विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्—इति
विहितो बहुच्प्रत्यय ईषदूनः पटुर्बहुपटुरित्यादौ प्रकृतेः पूर्वो भवति, न तु परः । एवमेव—
“अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्रावटेः” इति विहितोऽकच् प्रत्ययः टेः प्राग् भवति न तु पर

इति कथमस्य नियमार्थतासंगतिरिति वाच्यम्, तत्तच्छास्त्रप्रामाण्यादसतिविशेषा-
नुशासने इति पूर्वं संयोज्य प्रत्ययः प्रकृतेः परो भवत्येव, इति नियमार्थत्वेनास्य
साफल्यत् । तत्र प्रत्ययः पर एव भवति इत्येवमेवशब्दस्य योजना न विधेया,
तस्मादित्युत्तरस्येत्येवायोगव्यवच्छेदसिद्धौ पुनरपि तस्य वैयर्थ्यात् । अतः क्रियासंगत
एवकारोऽत्र करणीयः, तेन प्रत्ययः प्रकृतेः परो भवति न वा इति भ्रमो निवार्यते ।
यदि तु तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषायां जागरूकायां तस्य भ्रमस्यापि सत्ता न
स्थास्यति, तदा असति विशेषानुशासने प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव प्रयोक्तव्यः, प्रकृतिश्च
प्रत्ययपरिकैव प्रयोक्तव्या—इति द्विविधनियमार्थमस्य चारितार्थ्यमन्तव्यम् । इदमेव
च भगवता भाष्यकृताऽऽनुमोदितम् । अतएव “पच-पत्” इत्यादीनां न साधुत्वम् ।
अतएव च—अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यताऽवच्छेदकानाक्रान्तत्वं परिनिष्ठितत्वमिति परि-
निष्ठितलक्षणमुक्तम् । तत्राप्रवृत्तपदाभावे “तिङ्ङितिङः” इत्यनेन ‘देवः पचतीत्यादौ
पचतीत्यस्यानुदात्तत्वे कृतेऽपि उक्तसूत्रस्य नित्यविधित्वेन तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदक-
धर्मस्यातिङन्ताव्यवहितपरत्वविशिष्टतिङन्ततदादित्वस्य तदानीमपि वर्तमानतया
परिनिष्ठितत्वं न स्यात् । एवं नित्यग्रहणाभावे “सेद्धा” इत्यादौ इङ्विकल्पविधे-
रुद्देश्यताऽवच्छेदकस्योदित्वस्य सत्त्वेन परिनिष्ठितत्वाभावः स्यात् । इदं चादसीयं
नियमार्थत्वं परिसंख्यानात्मकं पाक्षिकप्राप्तिमूलकमेवेति प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः साधु-
त्वस्य व्यावृत्तिः क्रियते ।

(१४) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्—प्रत्ययो लक्षणं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं भवति—इति सूत्रार्थः । तत्र च स्थानिवत्
सूत्रेणैव स्थानिवद्भावेन कार्यनिर्वाहे नियमार्थमिदं सूत्रमिति भाष्यकृदभिमतः । अथ
चास्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं प्रत्ययलोपत्वम्, तदव्यापकं रूपं लोपत्वम् । नियम्य-
सूत्रस्य स्थानिवदित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपमादेशत्वम्, तदव्याप्यं च रूपम्—
लोपत्वम् । एवं च लोपत्वाऽच्छिन्नातिरिक्तत्वेनादेशत्वाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति,
“लोपे सति प्रत्ययलक्षणं चेत्तर्हि प्रत्ययलोपे एव, इति नियमस्वरूपं फलति । अस्यां-
च स्थितौ दामाचष्टे इति दामयति, दामयतीति दाम्, तस्य समीपमुपदाममित्यत्रा-
व्ययीभावेऽनश्चेति टच्प्रत्ययो न स्यात्, अनित्यस्य लोपस्तु तत्र जात एव, परन्तु तस्य
प्रत्ययत्वं नास्ति, अतः प्रत्ययलोपोऽत्र न वर्तते । इष्यते च टच् स्यादिति । अतश्च
द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन यदिदं लब्धम्—प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र कार्यं आश्रीयते, तदेव
प्रत्ययलक्षणम् । अन्यथा प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव ब्रूयाद् भगवान् सूत्रकारः । एवं
च प्रत्ययत्वव्याप्यधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यताकार्यप्रयोजकीभूते प्रत्ययलोपे एवेदं प्रत्यय-
लक्षणं भवति, न तु प्रत्ययस्य साधारणासाधारणरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकार्यप्रयोजके
प्रत्ययलोपे । अत एवोक्तं भगवता भाष्यकारेण—प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते—तदेव
प्रत्ययलक्षणम्, शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तन्न प्रत्ययलक्षणमिति ।

एवं चास्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपमधुना इदमागतम्—प्रत्ययत्वव्याप्यं यद्रूपं
तद्रूपावच्छिन्नोद्देश्यताकार्यप्रयोजकीभूतप्रत्ययलोपत्वमिति, तदव्यापकं च रूपम्”

सामान्यतः प्रत्ययलोपत्वमिति । नियम्यस्य स्थानिवत्सूत्रस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं तु आदेशत्वमेव । तद्व्याप्यं च रूपं प्रत्ययलोपत्वमिति । तद्रूपमेव मध्यवर्तिरूपतया ग्राह्यम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनादेशत्वाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं चेत्तर्हि प्रत्ययत्वव्याप्यधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यताकार्यप्रयोजकीभूते एव प्रत्ययलोपे—इति नियमाकारः सुसम्पन्नो भवति । ततश्च नास्ति उपदाममित्यादौ टजनापत्तिशङ्का, अनित्यस्य प्रत्ययत्वाभावेन तत्र प्रत्ययलोपत्वाभावात् । “राजा” इत्यादौ, सुप्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या पदत्वान्नलोपः सिध्यति । सुदृष्टप्रासाद इत्यत्रासन्तत्वस्य प्रत्ययासाधारणधर्मत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणाभावः । शोभना दृषदो यस्मिन् प्रासादे स सुदृष्टप्रासादः, अत्र जस्पत्ययस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेनासन्तत्वं नागच्छति अनेहस् वेधस् इत्यादिप्रातिपादिकेषु, असुक्षेपेण, जसुमोक्षणे, पयस् प्रसृतौ—इत्यादि धातुषु चासन्तत्वस्य विद्यमानत्वेन प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मत्वाभावात् ।

वार्तिककृता तु—अल्विध्यर्थमिदमित्युक्त्वा अतृणेट्, मित्रशीः इत्याद्यर्थं विधित्वमस्याभ्युपेतम् । तथाहि—तृह्, धातोर्लङि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, रुधादित्वात् शनमि, तृणह्, त् इति जाते तकारस्य हलङ्ग्यादिलोपे तृणह् इमिति इमागमे, अटि, हो ढ इति ढत्वे, जश्त्वे, चत्वे च—अतृणेडिति । अत्र हलादिपित्परत्वाभावादिमागमो न स्यात्तदर्थं प्रत्ययलक्षणं स्वीकृतं वार्तिककृता । अन्यथा हलाद्यंशोऽल्विधित्वात् स्थानिवद्भावाभावे इमागमो न स्यात् । एवमेव—मित्रशीरित्यत्राऽपि शास इदङ्हलोरितिसूत्रेण इत्वं न स्यात्—क्विब्लोपे कित्त्वस्यातिदेशेऽपि हलादित्वस्यानतिदेशात् ।

भगवता भाष्यकारेण तु—उक्तप्रयोगद्वयस्यान्यथासिद्धिं विधाय सूत्रमिदं नियमार्थतया व्यवस्थापितम् । तथाहि—तृणह् इमिति सूत्रे उतो वृद्धिलुकि हलीत्यतो हलीत्यननुवर्त्य “नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके, इत्यतः अभ्यस्तस्येति वर्जयित्वा सम्पूर्णसूत्रमनुवर्त्य “अजादौ पिति सार्वधातुके न इमागमः, इति वाक्यभेदेन व्याख्याय निर्वाहः कृतः अत्र कल्पे हलादित्वातिदेशस्य प्रयोजनमेव समाप्तम् । एवमेव—मित्राणि शास्तीति “मित्रशीः” इत्यस्य सिद्धयर्थमपि शास इदङ्हलोरित्यर्थं “शास इत्” एको योगः, “अङि” इति च द्वितीयो योगः, इति विभज्य “अजादौ क्वडिति चेत्तर्हि अङ्येव, इति च अङीत्यस्य नियमार्थत्वभ्युपगम्य व्यवस्था कृता । अत्र कल्पेऽत्राऽपि क्विब्लोपे हलादित्वस्यावश्यकतैव नास्ति । इमागमविधायकेऽचिपितिसार्वधातुके न इत्युक्त्या तृणहानि इत्यत्र न इमागमः । शास इदित्यत्राङीत्यस्य नियमार्थत्वेन शासदित्यत्र शत्रन्ते न इत्वमिति बोध्यम् । यद्यपि विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्, तथाऽपि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भाष्योक्त एव नियमार्थतासिद्धान्तो वरीयान् इति मन्तव्यम् ।

(१५) पद्दोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकञ्चुदघ्नासञ्छस्प्रभृतिषु—शसादौ विभक्तौ परतः पाद, दन्त, मास्, हृदय, निशा, असृक्, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य—एषां स्थाने पद, दत्, मास्, हृद्, निश्, असन्, यूषन्, दोषन्, यकन्, शकन्, उदन्, आसन् एते आदेशाः स्युः” इति सूत्रार्थः । अत्र स्थानिनिर्देशाभावेऽपि “येन विना यदनुपपन्नं

तत्तेनाक्षिप्यते, इति नियमेन स्थानेऽन्तरतमे, इति सप्तम्यन्तपदघटितपाठे—अन्तरतमे स्थानिनि सति आदेशो भवतु इत्यर्थेन च पदाद्यादेशैः स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते । अनुरूप्यं च “स्वार्थबोधकत्वे सति स्वाद्यवर्णद्वयघटितत्वेन, ग्राह्यम् । अतएव—पादादीनां स्थानिनां पदाद्यादेशैराक्षेपेण उक्तोऽर्थः सम्पन्नः । परन्तु अयं पक्षो न सिद्धान्तपक्षः, स्थानेऽन्तरतमे इति पाठस्य भाष्ये दूषितत्वात्, यतो हि अत्र पक्षे इको यणचितीत्यत्रान्तरतमे स्थानिनि यण् स्यादित्यर्थे यणादेशस्यान्तरतमा इको न सन्ति यणः प्रत्येकमर्धमात्रा, इकां चैका द्वे तिस्त्रो मात्राः, इति कृत्वा शास्त्रप्रामाण्यात् मात्राद्वयन्यूनकालिकत्वेन सादृश्यं गृहीत्वा एकमात्राकालिक इको गृहीता भविष्यन्ति । तेषां यणादेशे कृते मुन्युपास्यः, दध्यानय, इत्यादीनां सिद्धावपि द्विमात्रिकाणामिकां यणादेशो न स्यादिति मुद्ध्युपास्य इत्यादिषु यणभावे साधुत्वं कथं स्यात् ?

“स्थानेऽन्तरतमः” इति प्रथमान्तपाठे तु “अन्तरतम आदेशो भवतु, इत्यर्थेन सकलेष्टसिद्धिः, यतो हि स्थानितया ह्रस्वदीर्घादयः सर्वेऽपि इको निर्णीता एव, इदानीमन्तरतम आदेशः कर्तव्योऽस्ति, अस्यां स्थितौ कालकृतं (प्रमाणकृतम्) सादृश्यमगृही वा तात्वादिस्थानघटितधर्मप्रयोज्यसादृश्यग्रहणेनेष्टसिद्धिर्निराबाधा भवति । एवं च प्रकृते पददन्निति सूत्रेऽपि स्थान्याक्षेपपक्षं विहाय प्रयोगनियमार्थत्वपक्षः समादृतो भाष्यकृता । अयं भावः—लोके पादादिवत् पदादीनामपि काव्यकोशानुरोधेन सर्वविधयोग्यप्रत्ययपरत्वे प्रयोगः प्राप्त एव, तत्रानेन सूत्रेण नियमनं विधीयते—यत् सुब्विभक्तौ परतः पदादयः प्रयोक्तव्याश्चेत्तर्हि शसादावेव इति ।

अस्य नियामकसूत्रस्योददेश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—शसादिविभक्त्यव्यवहितपूर्व-पदादिशब्दत्वम्, तद्व्यापकं रूपम्—सुब्विभक्त्यव्यवहितपूर्व-पदादिशब्दत्वम् । नियम्यस्य अनुमानरूपलोकाख्यप्रमाणस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं सर्वविधयोग्यप्रत्ययाव्यवहितपूर्व-पदादि शब्दत्वम्, तद्व्याप्यं रूपं सुप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टपदादिशब्दत्वम् तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन योग्यप्रत्ययमात्राव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टपदादिशब्दत्वावच्छिन्ने संकोचकरणेन सुब्विभक्त्यव्यवहितपूर्व-पदादिशब्दानां प्रयोगश्चेत्तर्हि शसाद्यव्यवहितपूर्वपदादिशब्दानामेव, तेन शसादिषु “पदः, पदा” इत्यादिसिद्धिः, सर्वनामस्थाने परतः “पदौ, पदः, पदम्-पदौ—इत्यादीनां व्यावृत्तिश्च सिद्धा भवति ।

अत्र शसादिपरकपदादीनाममुद्देश्यता तत्प्रयोगस्य विधेयता बोध्या । शस्प्रभृतिषु इत्यत्र प्रभृतिशब्दः प्रकारार्थकः, प्रकारश्च सादृश्यम्, तेन “शस्सदृशे प्रत्यये परतः, इत्यर्थो लभ्यते । सादृश्यं च शब्दत्वेनेति प्राचीनाचार्याः, “मांसपचनी” इति भाष्यप्रयोगात् । तत्र मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः, इति वार्तिकेन पचनीशब्दे परतः “मांस” इत्यादेशः कृतो वर्तते । न च षष्ठीतत्पुरुषे षष्ठ्याः प्रत्ययलक्षणेन शसादिपरत्वमेवेति वाच्यम्, न लुमताङ्गस्येत्यनेनाङ्गोद्देश्यकार्यस्य प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुप्त्वेन सादृश्यं ग्राह्यमिति नव्यानां श्रीनागेशभट्टानामभिमतम् । उक्तस्थले न लुमतेत्यस्यानित्यत्वेन षष्ठीविभक्तिपरतयेष्टसिद्धिः । प्रभृतिशब्दस्य प्रकारार्थत्वे मानं तु “ककुद्दोषणी”, इति भाष्यप्रयोगः, तत्र औ विभक्तौ परतो दोषन्नादेशः

कृतोऽस्ति । “स्वान्तं हनुमानसं मनः” पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामिति कोशः, आसन्य-
प्राणमूचुरित्यादि शिष्टोक्तिश्चाऽपि तत्र मानम् ।

एवं चेष्टप्रयोगानुरोधेन सादृश्यं गृहीत्वा व्यवस्था कार्या इति न काऽऽप्यनु-
पपत्तिः ।

(१६) तृज्वत्क्रोष्टुः, विभाषा तृतीयादिष्वचि, स्त्रियां च—

इयं त्रिसूत्री प्रयोगनियमार्था—इति सिद्धान्तः । तत्र वस्तुतः विभाषा तृतीया-
दिष्वचि, इत्यस्यैव पारसंख्यारूपा प्रयोगनियामकता, आद्यन्तयोर्द्वयोस्तु पाक्षिकप्राप्ति
मूलिका सा । तथाहि—विभाषा तृतीयादिष्वचि, इति सूत्रे “तृज्वत्क्रोष्टुः” इति सम्पूर्ण
सूत्रमनुवर्तते, अङ्गस्य चाधिकारः । अतश्च—“क्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दस्य
स्थाने क्रोष्टु” इति तृज्वानादेशो विकल्पेन स्यादजादौ तृतीयादौ विभक्तौ परतः”
इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । तत्र शृगालवाची क्रोष्टुशब्दः क्रोष्टुशब्दश्चोभावपि लोके
प्रयुज्यमानत्वेन प्रसिद्धावेव स्तः, अतश्चेदं सूत्रं प्रयोगनियामकम् । अस्योद्देश्यताऽव-
च्छेदकं—च—अजादितृतीयादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वक्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दत्वम्,
तद्व्यापकं च रूपम्—सुबिभक्त्यव्यवहितपूर्वक्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दत्वम् ।
नियम्यं प्रमाणम् अनुमानं लोकहेतुकम् । तदीयोद्देश्यं प्रयोगविधेयकप्रत्ययपरकसाधु-
शब्दजातम् । उद्देश्यताऽवच्छेदकं च प्रत्ययाव्यवहितपूर्वसाधुशब्दत्वम्, तद्व्याप्यं रूपम्
सुबिभक्त्यव्यवहितपूर्वक्रोष्टु शब्दत्वम् । इदमेव मध्यपाति रूपम्, एतदुपावच्छिन्ना-
तिरिक्तत्वेन प्रत्ययाव्यवहितपूर्वसाधुशब्दत्वाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

सुबिभक्त्यव्यवहितपूर्वक्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दस्य स्थाने वैकल्पिक-
क्रोष्टुशब्दस्तृज्वानादेशश्चेत्तर्हि अजादितृतीयादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वक्रोष्टुशब्दान्ता-
ङ्गावयवक्रोष्टुशब्दस्यैव । इति नियमाकारः सम्पन्नो भवति । अतश्चाजादितृतीयादि-
विभक्त्यव्यवहितपूर्वक्रोष्टुशब्दं विहायान्यविभक्तिविषये वैकल्पिकः उभयोः प्रयोगो-
व्यावृत्तः । अत्र शेखरकृता शाब्दिकचक्रचूडामणिना श्रीनागेशेनोच्यते—तृतीयादा-
वच्येवोभयमिति, ततश्च—क्रोष्टुभ्यामित्यत्र तृतीयादिपरत्वसत्त्वेऽपि अजादित्वविशेषण-
स्याभावेन नोभयप्रयोगस्य साधुता, क्रोष्टून्तित्यत्र विशेषणांशसत्त्वेऽपि तृतीयादिरूप-
विशेष्याभावेन न तृजन्तस्य तत्र साधुता, क्रोष्टुपुत्र इत्यत्र षष्ठ्या लुकि सति अजादि-
तृतीयादि विभक्त्यभावेनोभयो विशेषणविशेष्ययोरभावे न तृजन्तस्य प्रयोगः । अयमेव
विशिष्टाभावस्त्रिधा उच्यते विद्वत्समाजे । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशेष्याभावप्रयुक्तः
उभयाभावप्रयुक्तश्च । उक्तस्थलेऽचि इत्यस्याजादिरूपोऽर्थस्तस्य विशेषणता, तृतीयादि-
विभक्तेविशेष्यता बोध्या ।

अस्यां पद्धतौ “निष्कर्षोऽयमायाति, यद् नियामकनियम्यशास्त्रीयोद्देश्यता-
ऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूत एव धर्मस्तत्त्वेन ग्राह्य इत्याग्रहो न विधेयः । यतश्चास्य
शेखरग्रन्थस्य पर्यालोचनेनेदं निःसरति—यत् अस्य नियामकशास्त्रम्योद्देश्यताऽव-
च्छेदकम्—अजादित्वविशिष्टतृतीयादित्वम्, तद्व्यापकं रूपम् सुबिभक्तित्वम्

सुप्तिङ्कृत्तद्धिताद्यन्यतमत्वं वा, तद्व्याप्यं च रूपम्—सुबिभक्तित्वम्, तदुपाज्व-
च्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्यतः प्रत्ययत्वाज्वच्छिन्ने संकोचेन सकलेष्टं सिध्यति ।
इयमेव सरणिः शाब्दिकमूर्धन्येन शेखरकारेण “अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, इत्यत्र
योगविभागपूर्वकद्वितीयसूत्रस्याट्कुप्वाङ्नुमित्यस्य नियामकत्वे बोध्या । अतएव
अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः इति लाघवप्रियाणां शाब्दिकानां
निकाये इयमेव पद्धतिः समादृता ।

अस्तु—अस्यां परिस्थितौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यस्य का गतिः ? इति चेत्, उच्यते—
अत्र सूत्रे सर्वनामस्थाने इति सप्तम्यन्तं पदं पूर्वसूत्रतोऽनुवर्तते, अङ्गस्य चाधिकारः ।
तज्ज्वदिति मतुबन्तं प्रथमान्तम्, क्रोष्टुरिति च षष्ठ्यन्तं पदम्, एवं च सर्वनामस्थाना-
व्यवहितपूर्वक्रोष्टुशब्दन्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तृज्वान् क्रोष्टुशब्द आदेशो
भवतु—इति सूत्रार्थः । मनोरमाकृता श्रीभट्टोजिदीक्षितेन यद् व्याख्यातम्—तृज्वदिति-
वतिप्रत्ययान्तमव्ययम्, क्रोष्टुरिति च प्रथमान्तम्, तन्न रोचते विद्वद्भ्यः, यतश्च क्रोष्टु-
शब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते—इत्यर्थे पक्तृ-भर्तृ-हर्तृ इत्यादीनां तृजन्तानां रूपवैषम्याद्वारणेऽपि
क्रोष्टुशब्दस्तु न वारयितुं शक्यते, तस्य क्रुशधातुप्रकृतिकस्य रूपवैषम्याभावात्,
किन्तु क्रोष्टुशब्दो द्विविधो वर्तते—शृगालवाची, ऋषिवाची च, तत्र “स्थानेऽन्तरतमः”
इति सूत्रं विना काचन गतिर्नास्ति, तेन हि अर्थकृतसादृश्यव्यवस्थापनेन ऋषिवाचिक्रोष्टु-
शब्दस्यादेशताव्यावृत्तिर्भवति, यदि क्रोष्टुरिति पदमत्रसूत्रे षष्ठ्यन्तं न स्यात्तदा
स्थानेऽन्तरतम इत्यस्य प्रवृत्तिः कथं स्यात् ? तत्र षष्ठी स्थाने योगा इत्यस्यानुवृत्तेः ।
अतः प्रातः स्मरणीय परमगुरुवर श्रीशिवकुमारशास्त्रिचरणानुप्राणिततत्तद्विषमस्थलीय-
रहस्यप्रकाशकानां वैयाकरणकेसरिगुरुवर्यश्रीत्रिपाठिपादानां श्रीतिवारीजी इत्युपनाम्ना-
विश्वख्यातानामियं शैली या मया तच्चरणसेवयाऽऽधिगता, सा विद्वत्समक्षं
प्रकाशिता ।

भवतु नाम—यद्यत्र सुबव्यवहितपूर्वक्रोष्टुशब्दन्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दस्य चेत्,
क्रोष्टु आदेशस्तर्हि सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वतादृशक्रोष्टुशब्दस्यैवेति नियमः स्यात्तदा-
‘विभाषा तृतीयादिष्वचि’ इति व्यर्थं स्यात् अजादौ तृतीयादौ तृजन्तादेशाभावेन
विकल्पासम्भवात् । स्त्रियां चेत्यपि व्यर्थं स्यात्, सर्वनामस्थानभिन्नविभक्तौ तस्य
व्यावृत्तेः । अतश्च सर्वनाम स्थाने परतःतृजन्तस्यैव प्रयोगो विधेय इत्यनया रीत्या विधेयांशे
सङ्कोचेन तत्र क्रोष्टु इति तुन्नन्तप्रयोगो वारितो भवति । अयं तु परिसंख्यानात्मको-
नियमः पाक्षिकप्राप्तिमूलकः । एवमेव स्त्रियां चेति सूत्रेऽपि स्त्रियां क्रोष्टु इति
तृजन्तस्यैव प्रयोगो न तु तुन्नतस्येति व्याख्या कार्या । विभाषा तृतीयादिष्वचि
इत्यत्र तु परिसंख्यारूपो नियमः, अजादौ तृतीयादौ अन्यत्र च विभाषितप्रयोगस्य
प्राप्तत्वात् ।

अस्य वैषम्यस्य सत्त्वेऽपि प्रयोगनियमार्थता । फलतः त्रिसूत्र्यामस्त्येव किन्त्वदं-
सर्वं न शोभनम्, शसादौ एकस्यैव प्रयोगे प्राप्ते तुन्नन्तस्येव तृजन्तस्याऽपि केवलस्य
प्रयोगापत्तेः । अतः तृज्वत्क्रोष्टुः, स्त्रियां च इत्यनयोर्मिलितयोरुद्देश्यताज्वच्छेदकम्

सर्वनामस्थान-डीब्रूपस्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्वविशिष्टक्रोष्टुशब्दान्ताङ्गाव्यवहितक्रोष्टुशब्द-
त्वम्, तद्व्यापकं रूपम् सुब्विभक्ति-स्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्वविशिष्टक्रोष्टुशब्दान्ताङ्गा-
वयवक्रोष्टुशब्दत्वम् । इदमेव च लोकप्रमाणोयोद्देश्यताऽवच्छेदकस्य सामान्यतः प्रत्यया-
व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टतादृशक्रोष्टुशब्दस्य व्याप्यम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेव तत्र
सङ्कोचे सति सुब्विभक्तिडीब्रूपस्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्ववतः क्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टु-
शब्दस्य चेतृज्वद्भावस्तर्हि सर्वनामस्थानडीब्रूपस्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्वविशिष्टतादृश-
क्रोष्टुशब्दस्यैव । तेन शसादौ तृज्वद्व्यावृत्तिः सिध्यति ।

(१७) मांसपृतनासानूनां मांस-पृतनवो वाच्याः शसादौ वा—वार्तिकमिदं 'शसादौ
परतो विकल्पेन मांसपृतना-सानुशब्दानां क्रमशो मांस-पृत-स्तु इत्यादेशान् विदधाति' ।
तत्र लोकत एव सर्वत्रोभयप्रयोगप्राप्तौ नियमार्थमिदं वार्तिकम्—मांस-पृत-स्नवः
प्रयोक्तव्याश्चेत्तर्हि शब्दादावेव, नाऽन्यत्र । एवं च मांसः, मांसा, मान्भ्यामित्यादिसिद्धिर्न
तु मान्, मांसौ मांसः इति । अतश्च शसादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वमांसादिशब्दान्ताङ्गा-
वयवमांसादिशब्दत्वम्, तद्व्यापकं रूपम् सुब्विभक्त्यव्यवहितपूर्वमांसादिशब्दान्ताङ्गा-
वयवमांसादिशब्दत्वम् । नियम्यं प्रमाणं तु लोकहेतुकमनुमानाख्यम्—तदीयोद्-
देश्यताऽवच्छेदकम्—सुमिङ्गान्यतमप्रत्ययाव्यवहितपूर्वसाधुशब्दत्वम्, तद्व्याप्यं रूपम्
सुब्व्यव्यवहितपूर्वमांसादिशब्दान्ताङ्गावयवमांसादिशब्दत्वम्, इदमेव च मध्यपाति-
रूपम्, तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्यतया प्रत्ययाव्यवहितपूर्वसाधुशब्दत्वा-
वच्छिन्ने सङ्कोचेन सुब्व्यव्यवहितपूर्वमांसशब्दस्य चेन् मांसादयो विकल्पिता आदेशास्तर्हि
शसादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वमांसादिशब्दस्यैवेति नियमाकारः फलति । अत्राऽपि शसादि,
इत्यत्रादिशब्दः प्रकारे, प्रकारश्च सादृश्यम्, तच्च शब्दत्वेनेति प्राचीनाचार्याः, सुप्त्वेनेति
श्रीनागेशभट्टाः । प्रकारार्थत्वे मानं तु 'मांस्पचनी' इति भाष्यप्रयोग एवेति पूर्वमुक्तमेव ।
अत्रापि आदेशविधायकता पूर्ववत्तिरस्कार्या, प्रयोगनियामकतायामेव सिद्धान्तपर्यवसानं
बोध्यम् ।

(१८) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स गौ—गतिश्च
बुद्धिश्च प्रत्यवसानं च गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि, तानि अर्था येषान्ते गतिबुद्धिप्रत्य-
वसानार्थाः, शब्दः कर्म येषान्ते शब्दकर्मणिः, न विद्यते कर्म येषु ते अकर्मणिः, त एवा-
कर्मकाः, एषां द्वन्द्वे षष्ठ्यन्तता, अणिकर्तेति षष्ठोत्तरुषः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं
प्रत्येकं सम्बध्यते इति नियमेनार्थशब्दस्य प्रत्येकं योगे गत्यर्थ-बुद्ध्यर्थ-प्रत्यवसानार्थ
इति लभ्यते । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । शब्दः कर्म येषामित्यत्र कर्म शब्दः कारकपरो-
न तु क्रियापरः । तथात्वे तु गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकाणामित्येव वदेत्
सूत्रकारः । अणिकर्तेत्यत्र णिपदं हेत्वर्थकणिच्परं न तु स्वार्थिकणिच्परम्, अत्र मानं
तु 'भक्षेरहिंसार्थस्यन' इति वार्तिकम् । तत्र भक्षधातोर्नित्यस्वार्थिकण्यन्ततया
णिजभावस्यासम्भवान् । हेत्वर्थकस्य णिचो ग्रहणे तु तद्रहिताऽवस्था स्वार्थे णिचि वर्तते
एवेति समन्वयो बोध्यः । एवं च गत्यर्थक-बुद्ध्यर्थक-प्रत्यवसानार्थक-शब्दकर्मक-
अकर्मकधातूनामण्यन्तावस्थायां यः कर्ता स णिजुत्पत्यनन्तरावस्थायां कर्मसंज्ञः स्यादिति

सूत्रार्थः सम्पद्यते । तेन शत्रुनगमयत्स्वर्गमित्यादौ अप्यन्तावस्थायां यः कर्ता शत्रुपदार्थः, तस्यानेन कर्मसंज्ञा कृता । अत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यनेनैव कर्मसंज्ञायां सिद्धायामस्य नियामकता इति भाष्यकृतस्तदनुयायिनः शाब्दिकचक्रचूडामणयः श्रोनागेशभट्टाः ।

नन्वत्र शत्रुपदार्थस्य आप्तं कर्मत्वं परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञया बाधितमस्ति इति कथं कर्मत्वसिद्धावस्य नियामकता इति चेत् ? उच्यते—हेत्वर्थकणि-जन्तस्थले धातोर्व्यापारद्वयार्थकता भवति, प्रयोज्यव्यापारः, प्रयोजकव्यापारश्च, तत्र कर्तरि तिङ्प्रत्यये व्यापारमुख्यविशेष्यक एव बोधः सिद्धान्तितोऽस्ति, सर्वेषां मते । भावप्रधानमाख्यातम् इति निरुक्तम्, क्रियाप्रधानमाख्यातमिति भूवादिसूत्रस्थं भाष्यं चात्र मानम् । एवं च प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रथमव्यापाररूपफलाश्रयत्वेनोक्तस्थले कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यं बोध्यम्, प्रधानानुरोधित्वात्, प्रधानं च सर्वतो बलवदिति सिद्धान्तात् ।

परन्तु प्राञ्चः श्रीभट्टोजिदीक्षितप्रभृतयोऽस्य विधायकतामभ्युपगम्य नियामकतां न सहन्ते, तथा हि—कर्मणि तिङ्प्रत्यये नव्यमते फलस्य मुख्यविशेष्यतया बोधात् तदाश्रितं कर्तृत्वमेव प्राधानानुरोधि भवति इति परत्वान्तङ्गत्वोपजीव्यत्वरूपत्रिविध-बलेन बलवती प्रधानानुरोधिनी च कर्तृसंज्ञा कर्मसंज्ञां बाधिष्यते, अतश्च कर्मत्वासिद्धौ विधायकतैव । विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति चोद्घोषयन्ति । किन्त्विदं मतं न युक्तिसहम्, यतश्च कर्तरि कर्मणि च तिङ्प्रत्यये पर्यायेणोभयमतसिद्धौ शाब्दप्राधान्यस्य समानत्वेऽपि अन्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य प्रयोजकव्यापारे एव सत्त्वेन तस्योभ-यथा प्राधान्येन बलवत्त्वे तदनुरोधिकर्मत्वस्य पुनरपि बलवत्त्वात् । न चोद्देश्यकोटौ प्रथम एव व्यापारः प्रविष्टः, प्रयोज्यव्यापारमुद्दिश्यैव प्रयोजकव्यापारः प्रवर्तते, यदि शिष्यो नाधीयीत, तदा गुरुः (प्रयोजकः) स्वीयं व्यापारमध्यापनं कथं सम्पादयेत्—इति उद्देश्यत्वरूपस्यार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारेऽपि सत्त्वेन समानताऽऽगता, अथ च परत्वमन्तरङ्गत्वमुपजीव्यत्वं चेति बलत्रयेण बलवती च कर्तृसंज्ञा कर्मसंज्ञां बाधिष्यते एवेति वाच्यम् । एतावतोभयविधप्राधान्यस्योभयोः सत्त्वेऽपि प्रयोजकव्यापारः प्रयोज्य-व्यापारस्य जनकोऽस्ति - इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिलेशोऽपि । अतो जनकत्वलक्षणस्यार्थ-प्राधान्यस्यापि द्वितीये व्यापारे सत्त्वेन प्राधान्यत्रयेण बलवत्त्वमेव द्वितीयव्यापारस्य, तदनुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाश्च प्राबल्यं निराबाधमभूदिति नियामकतापक्षपातिनो भाष्य-कारानुगामिनः सैद्धान्तिका नव्याः ।

अथात्र नियमस्वरूपं पर्यालोच्यते । तथा हि-गतिबुद्धि—इति सूत्रेऽकर्मकमंशं परित्यज्य णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतगत्याद्यर्थकधातुत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकमस्ति, तद्व्यापक-रूपं णिच्प्रकृतिभूत सकर्मकधातुत्वमस्ति । नियम्यसूत्रं “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” तदोयो-द्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं सामान्येन सकर्मकधातुत्वमस्ति, तद्व्याप्यं च रूपमुक्तणिच्प्रत्यय-प्रकृतित्वविशिष्टसकर्मकधातुत्वमस्ति, तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्येन सकर्मक-धातुत्वाऽवच्छिन्ने संकोच इति कृत्वा सूत्रार्थो भवति—णिच्प्रकृतिभूतसकर्मकधातू-नामप्यन्तावस्थायां यः कर्ता, स प्यन्ताऽवस्थायां कर्मसंज्ञश्चेत्तर्हि गत्याद्यर्थानामेव ।

अतश्च—‘पाचयत्योदनं देवदत्तेन’ इत्यत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वम्, गत्याद्यर्थकर्तृत्वाभावात् ।

शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयाच्चाभृतं देवान्, वेदमध्यापयद् विधिम्,
आसयत् सलिले पृथिवीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

इति पद्योक्तमुदाहरणं च संगच्छते । अत्र नियम्यसूत्रे कर्तुरित्यत्र सकर्मकधातुत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकतया यद् गृहीतम्, तत्तु अपर्याप्तमेवेति ध्येयम् । अत्र सूत्रेऽकर्मकपदेनासम्भवत्कर्मका एवाकर्मका गृह्यन्ते, न त्वविवक्षितकर्मका अपि, उक्तं—च भगवता भाष्यकारेण—न च कालाध्वभिः केचिदकर्मकाः । अतश्च येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति, ते एवात्राकर्मकपदेन गृह्यन्ते इति प्राचीनाचार्यमतम् । एतद्विषये प्राङ्मन्ययोराचार्ययोर्मतमेदो वर्तते । प्राञ्चस्तु एतस्मिन् सूत्रे असम्भवत्कर्मका एवाकर्मका, अन्यत्र त्वविवक्षितकर्मका अपि ग्राह्याः । नव्याः श्रीनागेशभट्टास्तु अत्र चान्यत्र च सर्वत्र शास्त्रेऽकर्मकपदेन द्विविधा अपि धातवो गृह्यन्ते, असम्भवत्कर्मकाः, अविवक्षितकर्मकाश्चेति प्रासङ्गिकम् ।

(१९) उभयप्राप्तौ कर्मणि—अत्र षष्ठी शेषे इत्यतः षष्ठीपदम्, ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्यतः ‘कृति’ इति पदं चानुवर्तते । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति, स उभयप्राप्तिः कृत्—इति बहुव्रीहिसमासः । अतश्च सूत्रार्थो भवति—उभयोः कर्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति अस्ति, तद्योगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी स्यात् । कर्तृकर्मणोरित्येव सिद्धे नियामकमिदं सूत्रम्, उक्तविषये कर्मण्येव षष्ठी भवतु इति । एवं चोभयप्राप्तिप्रयोजककृदन्ततदादिघटककृतप्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थापितक्रियानिरूपितानुक्तकर्मत्वविशिष्टार्थबोधकप्रातिपदिकमुद्दिश्य षष्ठीविभक्तिविधीयतेऽनेन सूत्रेण । कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृति इति वैषयिकसप्तमी, अत एव कृद्योगे इत्युक्तं मूले कौमुद्याम् । कृद्विषयता च स्वप्रकृतिभूतधातूपस्थापितक्रियानिरूपितत्वेन ग्राह्या भवति, किं वा कर्तृकर्मणोरित्येव धातूपस्थापितक्रियानिरूपितत्वे लब्धे, तिङ्विषये न लोकाव्यय—इति निषेधेन षष्ठीव्यावृत्तिसिद्धौ कृद्विषये एवास्य प्रवृत्त्याऽत्र कृद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति तत्सामर्थ्येन-कृदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्यधातूपस्थापितक्रियानिरूपितानुक्तकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरविशिष्टार्थबोधकात्प्रातिपदिकात् षष्ठी साध्वी भवतु इत्यर्थो लब्धः । अयमाशयः—कृति-इत्यस्याभावेऽपि कर्तृकर्मणोः कारकत्वेन क्रियाजनकत्वात् क्रियायाश्च धातुवाच्यत्वात्, येन विना यदनुपपन्नमिति न्यायेन धातुघटितपदाक्षेपे सति तिङन्तयोगस्य न लोकेत्यनेन व्यावृत्तौ कृदन्तयोगे एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति इति कृतीति व्यर्थं सत् कृदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्येत्याद्यर्थं प्रापयिष्यति ।

तत एव सिद्धौ अस्य सूत्रस्य नियमत्वं सुतरामायाति । तत्रास्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम् “कर्तृकर्मोभयप्राप्तिप्रयोजककृदन्ततदादिघटककृतप्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थापिता या कृदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्या क्रिया, तन्निरूपिताऽनुक्तकर्मत्वविशिष्टबोधकप्रातिपदिकत्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—तादृशोभयप्राप्तिप्रयोजककृदन्त-

तदादिपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्यकृतप्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थापितक्रियानिरूपितानुक्तकर्तृत्व-
कर्मत्वान्यतरविशिष्टार्थबोधकप्रातिपदिकत्वम् । एतदेव च—कर्तृकर्मणोः कृती-
त्यस्य यदुद्देश्यतावच्छेदकरूपम्—कृदन्ततदादिपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्यकृतप्रत्ययप्रकृति-
भूतधातूपस्थापितक्रियानिरूपितानुक्तकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरविशिष्टार्थबोधकप्रातिपदिकत्वम्,
तद्व्याप्यमप्यस्ति । अतस्तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन कर्तृकर्मणोः कृति सति कर्तृकर्मन्य-
तरस्मिन् षष्ठी स्यात्तर्हि कर्मण्येवेति नियमस्वरूपं सम्पद्यते । तेन 'आश्चर्यो गवां
दोहोऽगोपेन' इत्यत्रागोपे कर्तरि षष्ठी न, गवामिति कर्मण्येव । दोह इति तु भावे घञ्
उभयप्राप्तावित्यत्र प्राप्तिग्रहणेनोभयोः प्रयोगे एवास्य प्रवृत्तिर्न तु कर्ममात्रवाचकपद-
प्रयोगे । अत एव "अथ शब्दानुशासनम्" इत्यत्र षष्ठीसमासः सिद्धः । तत्र कर्तृ-
कर्मणोः कृति इति, न तु उभयप्राप्तौ कर्मणि इति । अन्यथा अस्यां षष्ठ्यां तु कर्मणि
चेत्यनेन षष्ठीसमासनिषेधः स्यात् । यतस्तत्र निपातश्चशब्द इतिशब्दार्थकः, एवं च
कर्मणि इत्येवमुच्चार्य विहिता या षष्ठी सा न समस्यते इति तत्सूत्रार्थः सम्पद्यते । अत एव
आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र गवां दोह इति, न षष्ठीसमासप्रवृत्तिः । यद्यपि शब्दानुशा-
सनमित्यत्राचार्यस्य कर्तुः सत्त्वमस्त्येव, तथाऽपि तस्य प्रयोगाभावे न निषेधप्रवृत्तिः ।
यदि तु शेषषष्ठी तत्र विवक्षिता स्यात्तदा तु समासनिषेधशङ्कैव दूरापास्ता भवति । ननु
चैत्रेण ओदनस्य स्तोत्रं पाक इत्यत्र स्तोत्रे कर्मण्यपि षष्ठी स्यादिति चेत् । उच्यते—कर्तृ-
साहचर्याद् भेदेनाऽन्वयिकर्मण्येव षष्ठ्याः प्रवृत्तिर्न तु अभेदेनाऽन्वयिनि क्रियाविशेषणरूपे
कर्मणि । यद्यपि इदं साहचर्यं पूर्वसूत्रे, तथापि अस्य तन्नियामकत्वाद्वाऽपि
तत्स्वीकारः ।

(२०) दिक्संख्ये संज्ञायाम्—(२-१-५०)

अत्र 'प्राक्कडारात् समासः' इति सूत्रतः प्राक् समासः, इति पदद्वयस्याधिकारो
भवति ।

समर्थः पदविधिरिति परिभाषासूत्रतः समर्थ इति पदस्योपस्थितिर्भवति ।
'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति सूत्रतः समानाधिकरणे-
नेति पदमनुवर्तते । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे इत्यतः सुबिति पदम्, 'सह सुपा' इत्यतः
सुपा इति पदं चानुवर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इत्यतो बहुलपदरहितं संपूर्णं
सूत्रमनुवर्तते । 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इत्यस्यापि सम्बन्धः । संज्ञायाः
कार्यकालपक्षमादाय 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति संज्ञासूत्रस्यापि अत्रैक-
वाक्यता कार्या, ततश्च 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यस्यापि सम्बन्धो मन्तव्यः ।

एवं च विशेषणात्मकदिकसंख्यान्यतरवाचिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्ततदादेः
समर्थसमानाधिकरणविशेष्यवाचिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तेन तदादिना सह विकल्पेन
समासो भवतु, स च समासः कर्मधारयाख्यतत्पुरुषो मन्तव्यः समस्यमानपदं संज्ञारूपं
चेत् । एतत्समासविधायकसूत्रघटकप्रथमान्तपदनिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्, तस्य च
पूर्वं प्रयोगः स्यात्, इति सूत्रार्थः सम्पन्नः ।

पूर्वा चासौ इषुकामशमी चेति 'पूर्वेषुकामशमी' सप्त च ते ऋषयश्च—
'सप्तर्षयः' इत्युदाहरणद्वयम्, प्रथमं ग्रामविशेषस्य संज्ञा, द्वितीयं तु सप्तानामृषिविशेषाणां
संज्ञा ।

'उत्तरा वृक्षाः', 'पञ्च ब्राह्मणाः', इत्यादिषु न भवति अयं समासः, असंज्ञात्वात् ।
ननु उक्तोदाहरणद्वये विशेषणं विशेष्येणेत्येव समासे सिद्धे पुनरिदं सूत्रं किमर्थमिति
चेदुच्यते—संज्ञायामेवायं समासो भवतु—इति नियमार्थमिदम् । नियमश्चायं पाक्षिक-
सिद्धविधेयकत्वविशिष्टः, न तु परिसंख्यारूपः । यथा 'ब्रीहीनवहन्ति' इत्यनया श्रुत्या
पाक्षिकप्राप्तस्यावघातस्य नियमः क्रियते—अवघातेनैव तण्डुलानां वितुषीकरणं भवतु
न तु नखविदलनादिना । तथैवात्रापि संज्ञात्वविशिष्टस्यैव समासस्यानेन साधुत्वं
बोधनीयम्, न तु तदन्यस्य । यथा व्याकरणशास्त्रेऽपि—कर्मणि द्वितीययैव साधुत्वं
बोध्यताम्, न तु तदन्यविभक्त्या-इति ।

एष च नियमः कर्मधारयतत्पुरुषस्यैव । तेन पञ्च गावो यस्यासौ 'पञ्चगुः'
इत्यादौ बहुब्रीहिर्भवत्येव । त्रिलोकनाथ इत्यत्रापि त्रयो लोका यस्यासौ त्रिलोक इति
बहुब्रीहिः, ततः स चासौ नाथश्चेति त्रिलोकनाथ इति कर्मधारयतत्पुरुषः । तत्त्व-
बोधिनीकृता तु "लोकशब्दस्य लोकसमुदाये लक्षणा व्यवयवश्चासौ लोकश्चेति
त्रिलोकः, मध्यमपदलोपिसमासः शाकपार्थिवादित्वात् कर्तव्यः, ततः षष्ठीतत्पुरुषो
विधेयः" इत्येवं सिद्धान्तितं प्रकृतसूत्रे ।

तत्तु क्लिष्टकल्पनागर्भमुपायान्तरपरं विभाव्यताम् ।

(२१) 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकैवलाः समानाधिकरणेन

अत्र सूत्रेऽपि पूर्ववत् 'समास-समर्थ-सुप्-सुपा' इत्यादिकं सर्वं संबध्यते ।

अतश्च—विशेषणात्मकपूर्वकालाद्यर्थवाचकमेकादि च यत् प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकं
सुबन्तं तदादि विशेष्यात्मकसमर्थसमानाधिकरणप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तेन तदादिना
सह विकल्पेन समासभावापन्नं भवतु स च समासः कर्मधारयाभिधतत्पुरुषः स्यात्,
एतत्समासविधायकसूत्रघटकप्रथमान्तपदनिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतु, तस्य च पूर्वं
प्रयोगो विधेय इति सूत्रार्थः सम्पद्यते ।

उदाहरणं च—'पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः' इति 'स्नातानुलिप्तः' 'पुराणमोमांसकः'
इत्यादि ।

ननु विशेषणं विशेष्येण—इत्यनेनैवात्र समाससिद्धौ एतत्सूत्रं किमर्थमिति चेत्—
उच्यते, पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातस्य नियमार्थमिदम् । अयमपि नियमः पाक्षिकप्राप्तौ
विधेयविषयक एव, न तु परिसंख्यारूपः । तथाहि—संज्ञाविषयककार्यकालपक्षेण 'प्रथमा-
निर्दिष्टमित्यस्यैकवाक्यतया प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञायाम्, उपसर्जनं पूर्वमिति
उपसर्जनस्य पूर्वं प्रयोगो विधीयते । तत्र 'विशेषणं विशेष्येण' इत्यनेन समासकरणे
स्नातानुलिप्त इतिवत् अनुलिप्तस्नात इत्यपि प्रसज्येत ।

यतश्च गुणशब्दयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावे कामचारो भवति । यथा 'खञ्जकुञ्जः' इति कुञ्जखञ्ज इति च । यस्य यदा विशेषणत्वविवक्षा, तस्य तदा पूर्वप्रयोगः । एवमेव क्रियाशब्दयोरपि स्थितिः, 'पाचकपाठकः' 'पाठकपाचकः' इति च । तथा गुण-क्रियाशब्दयोरपि इयमेव व्यवस्था । यथा 'खञ्जपाचकः' 'पाचकखञ्जः' इति वा । एवमेव प्रकृते स्नातानुलिप्तशब्दयोः क्रियाशब्दत्वात् विधा द्वयी प्रसक्ता, सा पूर्व-निपातनियमेन वार्यते, पूर्वकालादीनामेव प्रथमानिर्दिष्टतया पूर्वनिपातस्य विधानं न तु तत्समर्थसमानाधिकरणस्यान्यस्य ।

स च पूर्वनिपात एतेषां पूर्वकालादीनां विशेषणत्वविवक्षायां पूर्वतो विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन सिद्ध एव । अतश्च विशेष्यत्वविवक्षायामपि पूर्वमेव प्रयोगो भवतु—इति विशेषः प्रतिपादितोऽनेन नियमेन ।

अतश्च सूत्रार्थकरणे विशेषणविशेष्यान्यतरात्मकपूर्वकालादीनां तदन्यतरात्मक-समर्थसमानाधिकरणेन सह समासविधानव्यवस्था बोद्धव्या ।

इदमपि अत्र बोध्यम्—विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकतया अन्यतरोपादान-मात्रेणेतराक्षेपसम्भवे उभयोरुपादानं स्पष्टार्थमिति प्रदीपकृतः श्रीकैयटस्याभिमतः । एतच्च 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यत्रापि तुल्यम् ।

पदमञ्जरीकृता श्रीहरदत्तमिश्रेण तु—“समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयो-विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थ-मुभयोपादानम् । तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति, न तु तक्षकः सर्प इत्यादौ, न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरति” इत्युक्तम् ।

तत्तु न रोचयामहे—“कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरण-शास्त्रम्, भोजराजः इत्यादौ तादृशव्यभिचाराभावे साधुत्वानापत्तेः ।

ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् 'पाचकपाठकः' इत्यादिवत् नीलोत्पला-दावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेदत्राहुः—जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दानां समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव, तेन नीलोत्पलम्, पाचकब्राह्मणः, इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । अत्रोपसर्जनमिति महासंज्ञा मूलम् । अप्रधानं ह्यपसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति तत्त्वबोधिनी द्रष्टव्या ।^१ एवं च—पूर्वकालादीनामेव पूर्वनिपातेन 'स्नातानुलिप्तः' इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं बोधनीयमिति नियमनिष्कर्षो ज्ञातव्यः ।

यदि पूर्वं तैलादिना अनुलेपः क्रियते, पश्चात् स्नानं क्रियते, तदा अनुलिप्तस्नात इत्यपि प्रयोगो भवत्येव, अनुलेपस्य पूर्वकालिकत्वात् ।

यदि पूर्वं स्नानं पश्चाच्चन्दनादिना अनुलेपः, तदा स्नातपदस्य विशेष्यवाचकत्व-विवक्षायामपि 'स्नातानुलिप्तः' इत्येव भवति—इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२२) पापाणके कुत्सितैः^१

अनयोः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात् । तस्मात् पूर्वनिपातस्य नियमायेदं सूत्रम् । अतएवोक्तं मूले कौमुद्याम्—पूर्वसूत्रापवाद इति तत्त्वबोधिनी ।

वस्तुतस्तु—अत्र विशेषणं विशेष्येण समासे नापितकुलालयोर्जातिवाचकत्वात् पापाणकयोरेव पूर्वनिपातः प्राप्तः । किन्तु 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यनेन विशेषसूत्रेण तस्य बाधे सति कुत्सितवाचकयोर्नापितकुलालयोरेव पूर्वप्रयोगे प्राप्ते तयोः परप्रयोगार्थं वचनं क्रियते—पापाणके कुत्सितैः, इति । एवं च पूर्वनिपातस्य प्रतिप्रसवोऽयम् इति कृत्वा तन्नियमनं फलितं भवतीति मन्तव्यम् ।

(२३) 'उपमानानि सामान्यवचनैः'^२

अत्रापि पूर्ववदनुवृत्त्यादिकं विधाय—उपमानवाचिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्त-तदादि—समर्थसमानाधिकरणसामान्य (साधारणधर्म) वाचकप्रातिपदिकप्रकृतिक-सुबन्तेन तदादिना सह विकल्पेन समासभावापन्नं भवतु—स च समासः कर्मधारय-तत्पुरुष इति कथ्यते । एतत्समासविधायकसूत्रघटकप्रथमान्तपदजन्यबोधविषय उपसर्जन-संज्ञो भवतु, तस्य च पूर्वं प्रयोगो भवतु—इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । उदाहरणं च—'घन इव श्यामः' घनश्याम इति ।

विशेषणं विशेष्येण—इत्येव सिद्धे इदमपि पूर्वनिपातनियमार्थम् । उपमानवाच-कस्योपसर्जनसंज्ञायां तस्यैव पूर्वनिपातेन साधुत्वं स्यान्न तु कामचारः ।

अत एव तत्त्वबोधिण्यामपि उक्तम्—अन्यथाऽनियमः स्यात्, खञ्जकुब्जादिव-दिति भावः ।

किं च—तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति सूत्रे प्रति-पदोक्तस्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपि इदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्यसकादित्वात् समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तते—इति सिद्धान्तः इति ।

एवं च पाक्षिके सति विकल्पितविधेयक एव अयमपि नियमः, न तु परिसंख्या-रूपः । विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन पययिणोभयोः पूर्वनिपातस्य साधुत्वं प्राप्तमनेन नियम्यते—उपमानवाचकस्यैव पूर्वनिपातेन साधुत्वं मन्तव्यम्, न तु सामान्यवाच-कस्यापि । तेन घनश्याम इत्यस्यैव साधुत्वम्, न तु श्यामघन इत्यस्यापि ।

यदि तु श्यामश्चासौ घनश्चेति विग्रहविवक्षा, तदा तु श्यामघन इति भवत्येव । प्रकृतोदाहरणे तु पूर्वपदं स्वसदृशे लाक्षणिकमत एवेवशब्दस्य प्रयोगेण लौकिकविग्रहः

१. पा० सू० २।१।५४ ।

२. पा० सू० २।१।५५

कृतः । एवं च सामानाधिकरण्येन 'मृगीव चपला' इति विग्रहे मृगचपला इत्यादौ पुंवद्भावः सिध्यति । उत्तरपदोपस्थापितश्यामत्व-चपलत्वादिद्वारकमेव सादृश्यं गृह्यते—सन्निधानात्, उपमानता तु भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय बोध्या ।

(२४) 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'

उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह विकल्पेन समस्येत, साधारणधर्मवाचकस्याप्रयोगे सति, स च समासः कर्मधारयतत्पुरुषो भवतु, तत्समासविधायकशास्त्रघटकप्रथमानिर्दिष्ट-मुपसर्जनं स्यात्, तस्य च पूर्वनिपातः स्यादिति संक्षिप्तः सूत्रार्थः । उदाहरणं च 'पुरुषो व्याघ्र इव' 'पुरुषव्याघ्रः' इति । अत्रापि विशेषणं विशेष्येण—इत्येव सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थत्वं बोध्यम् ।

अयं भावः—विशेषणं विशेष्येणेत्युभयपदप्रयोगमहिम्ना यत्रोभयोरपि विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च संभवति, तत्रैवायं समास इति कल्पनया पर्यायेणोभयोः पूर्वनिपातः प्राप्तः, स चानेन नियम्यते—उपमितस्यैव, न तुपमानस्य ।

वस्तुतस्तु पदमञ्जरीकृन्मतस्य पूर्वं खण्डितत्वात्नेदं कल्पनं युज्यते । अतश्च विशेष्यवाचकस्य पूर्वनिपातविधायकत्वमस्य न तु नियामकत्वमिति बोध्यम् ।

(२५) "पूर्वापरचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमेवोराश्च"

अस्यापि अर्थः पूर्ववदेव बोध्यः । पूर्वनिपातनियमार्थतापि पूर्ववदेव बोध्या । तथाहि—पूर्ववैयाकरण इत्यादौ गुणक्रियाशब्दयोः सहप्रयोगे पर्यायेण उभयोः पूर्वनिपाते सिद्धेऽनेन नियमः क्रियते—यत् प्रथमानिर्दिष्टानां पूर्वादीनामेव पूर्वनिपातेन साधुत्वं मन्तव्यम्, न तु तदन्यस्य तत्समानाधिकरणस्य ।

(२६) 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः'

अत्रापि गुणक्रियादिशब्दैः सह तादृशशब्दानां समासे सदादीनां पूर्वनिपात-नियमार्थता बोध्या । एवं च 'सद्वैद्यः' इत्युदाहरणे "सँश्चासौ वैद्यश्च" इति विग्रहे सद्वैद्यशब्दयोरुभयोरपि क्रियाशब्दत्वात् पूर्वनिपातस्य कामचारे प्राप्ते सदादिशब्दानामेव पूर्वनिपातेन प्रयोगसाधुत्वं विधीयते—इत्येवं विकल्पिते सत्येव नियमो न तु परिसंख्यारूपः ।

(२७) 'प्रशंसावचनैश्च'

अत्र 'पोटायुवतिस्तोकः' इत्यादि सूत्रतो जातिरित्यनुवर्तते । अतश्च जातिवाचकसुबन्तं तदादिसमर्थसमानाधिकरणप्रशंसावाचकसुबन्तेन तदादिना सह विकल्पेन समस्यते, स च समासः कर्मधारयतत्पुरुषो बोध्यः ।

अत्र सूत्रे वचनग्रहणं रूढिशक्त्या ये प्रशंसार्थकाः, तेषां ग्रहणार्थम् । अतश्च यौगिकानां प्रशस्त-शोभनरमणीयादिशब्दानाम्, विशेषवचनानां शुचि-मृदादीनाम्,

गौण्यावृत्त्या तद्बोधकानां 'सिंहो माणवकः इत्यादिवाक्यघटकसिंहादीनां च निरासो भवति । एवं च गौश्चासौ मतल्लिका चेति गोमतल्लिका, इत्याद्युदाहरणे विशेष्यवाचकस्य गोशब्दस्य पूर्वप्रयोगः सिध्यति । विशेषणं विशेष्येण—इत्यनेन तु मतल्लिकाशब्दस्यैव पूर्वप्रयोगः स्यात् । जातिवाचकस्य गुणक्रियादिशब्दापेक्षया सर्वथा प्राधान्ये एव तात्पर्यात् । एवं च पूर्वनिपातविधायकत्वमेवास्य न तु नियामकत्वमिति निष्कर्षः ।

(२८) “युवाखलतिपलितबलिनजरतीभिः”

युवन् प्रातिपदिकप्रकृतिकं यत् सुबन्तं तदादि, तत् समर्थसमानाधिकरणखलत्यादिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तेन तदादिना सह विकल्पेन समासभावापन्नं भवतु, स च कर्मधारयतत्पुरुषः, तत्समासविधायकसूत्रघटकप्रथमान्तपदजन्यबोधविषयस्योपसर्जनसंज्ञा भवतु तस्य च पूर्वं प्रयोगो भवतु—इति सूत्रार्थः ।

अत्र सूत्रे जरतीग्रहणेन 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति' परिभाषा ज्ञाप्यते, तेन युवादिशब्दैः स्त्रीत्वविशिष्टबोधकस्यापि युवत्यादेर्ग्रहणं भवति । अतश्च 'युवा चासौ खलतिश्च' 'युवखलतिः' इतिवत् 'युवतिश्चासौ खलती च' 'युवखलती' इत्यपि प्रयोगो भवति । तत्र विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन समासे तु द्वयोः पर्यायेण पूर्वनिपाते प्राप्ते सति एतत्सूत्रेण समासे तु प्रथमानिर्दिष्टतया युवन्शब्दस्यैव पूर्वनिपातो भवति, न तु खलत्यादीनाम् ।

'युवजरती' इत्यत्र तु युवत्यामेव जरतीधर्मोपालम्भेन तद्रूपारोपात् सामानाधिकरण्यं बोध्यम्, न तु जरत्यां युवतिधर्मारोपेण । अयमाशयः—यदि युवत्यां जरतीधर्मारोपस्तदा जरतीशब्दस्य विशेषणताप्रयोजकत्वम्, युवतिशब्दस्य विशेष्यताप्रयोजकता, अस्यां स्थितौ जरतीशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः, किन्तु एनेन सूत्रेण विशेष्यवाचकस्य युवतिशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातो भवति ।

जरत्यां युवतिधर्मारोपे तु युवतिशब्दस्यारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकतया विशेषणतासमर्पकता स्यात्, ततश्च तस्य पूर्वनिपातः विशेषणं विशेष्येणेत्येव सिद्ध—एवेति विशेष्यस्य पूर्वनिपातविधायकत्वमेवास्यपि सूत्रस्य, न तु नियामकत्वम् ।

यदीदं सूत्रं न स्यात्तदा युवजरती इत्युदाहरणस्य स्थाने विशेषणसमासे 'जरद्युवतिः' इति स्यात् । जरत्यां युवतिधर्मारोपे सति युवजरती स्यात्, अस्मिन् सूत्रे सति तु द्वयोरपि अवस्थयोः 'युवजरती' इति प्रयोगो भविष्यति, प्रकरणानुरोधेनार्थस्य बोधः करणीयः ।

पोटा युवति स्तोकः.....इत्यस्यापि पूर्वनिपातविधायकतैव, यतश्चात्र जातिवाचकस्य प्रथमानिर्दिष्टतयोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपातो भवति, तस्य च पोटाद्यपेक्षया प्राधान्यमेव, जातिवाचकत्वात् । एवं च विशेष्यस्य पूर्वनिपातः क्रियते एतत्सूत्रेण ।

एवमेव—'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने', 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्', 'किं क्षेपे', 'वर्णो वर्णेन', 'कुमारः श्रमणादिभिः', 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या', इत्यादिसूत्रविषयेऽपि यथायोग्यं नियामकत्वव्यवस्था ज्ञातव्या ।

(२९) 'अमेवाऽऽव्ययेन'

अत्र नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यतो नित्यमित्यनुवर्तते, उपपदमतिङित्यत उपपदमिति चानुवर्तते । एवं च—अमेव तुल्यविधानं यदुपपदम्, तदेवाव्ययेन समर्थेन सह नित्यं समस्यते—इति सूत्रार्थः सम्पन्नः ।

उपपदमतिङिति नित्यसमासे सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकम्—अव्ययप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टम् अमेव तुल्यविधानं यदुपपदम्, तदगतमुपपदत्वम् । तद्व्यापकं च रूपम्—अव्ययप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टोपपदत्वम् । उपपदमतिङितिसूत्रोऽमुद्देश्यताऽवच्छेदकम्—समर्थप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टमुपपदत्वम्, तद्व्याप्यं च रूपम्—अव्ययप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टोपपदत्वम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन समर्थप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टोपपदत्वाऽवच्छिन्ने अव्ययप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टोपपदत्वावच्छिन्नस्य नित्यतत्पुरुषसमासश्चेत् तर्हि अव्ययप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टम् अमेव तुल्यविधानं यदुपपदम्, तदगतोपपदत्वावच्छिन्नस्यैव । तेन 'स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते' इत्यत्र भवति नित्यसमासः । इह च न भवति—'कालः समयो बेला वा भोक्तुम्', इत्यादौ । अमेवेतिपदसमूहस्य फलम्—अग्रे भोजमित्यादौ समासाभावः, अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । अत्र तत्त्वबोधिनी—

यस्मिन्नपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन सह समस्यते । नियमबललभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः । स्वादुङ्कारमिति—स्वादुमिणमुल्, अव्ययेनेति किम्—कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमेव यत् तुल्यविधानम् तदेव केनचित् समर्थेन सह समस्यते । तथा सति स्वादुङ्कारमित्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्र । अत्र पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत्, तर्हि अमन्त विषयक एव किं न स्यात्, अमन्तेन यः समासः, सोऽमेव तुल्यविधानस्येति । तथा चाग्रे भोजमित्यत्र समासो माभूत्, अग्रे भुक्त्वा, कालो भोक्तुमित्यादौ तु स्यादेवेति भावः ।

तदेवेति किम्—कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम् । अमेवेत्येवकारेण अमा चान्येन च तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेति गृहीतम् ।

अयमाशयः—अमिति खमुञ्जणमुलोः सामान्यग्रहणम्, तेन चोरङ्कारमित्यादिसिद्धिः । येन अमेव विधीयते, तेन यस्योपपदसंज्ञा भवति, तदुपपदमव्ययेन सह समस्यते, नान्येन तुल्यविधानमित्यर्थः । संज्ञायास्तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्संज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तम् ।

(३०) 'अशाला च'

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसके स्यात् । स्त्रीसभम्, स्त्रीसंघात इत्यर्थः ।

अशाला किम्—धर्मसभा धर्मशाला इत्यर्थः । अयमाशयः—सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा इति पूर्वसूत्रे योगविभागः कर्तव्यः । सभा इत्येको योगः, राजाऽमनुष्यपूर्वा,

इति द्वितीयो योगः । एवं च सभाशब्दान्तस्तत्पुरुषो नपुंसके स्यादिति प्रथमयोगस्यार्थः । ततश्च—राजपर्यायपूर्वः अमनुष्यशब्दपूर्वश्च सभाशब्दान्तस्तत्पुरुषो नपुंसके भवतु— इति द्वितीयस्यार्थः । प्रथमेनैव सिद्धे अयं द्वितीयो योगो व्यर्थीभूय प्रथमस्य काचित्कत्वं ज्ञापयति । तेन स्त्रीसभमिति सिध्यत्येव, अशाला चेति सूत्रं किमर्थमिति शङ्काया-मुच्यते—विनिगमनाविरहेण धर्मसभा इत्यत्र नपुंसकवृत्तित्वं स्यात्, स्त्रीसभमित्यत्र च न स्यात्—इत्यपि संभाव्येतेति कृत्वा अशाला चेति सूत्रमावश्यकम् । यद्यपि इदं नियामकं नास्ति, तथापि एतत्साधक्योपपादने उक्तस्य द्वितीययोगस्य व्यर्थतया नियम-सादृश्यगर्भा कथा अत्र समागतेति कृत्वा नियमशास्त्रकोटौ अदसीया चर्चा कृता ।

एषा चर्चा परमगुरुवर्यश्रीत्रिपाठिचरणानां सम्प्रदायतः प्राप्तेति महनीयं महत्त्वमस्याः ।

(३१) “द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्”

एषां समाहार एव स्यादित्यर्थः । स च समाहारः ‘चार्थे द्वन्द्वः’, इत्यनेनैव सिद्धः । अतश्च सिद्धे सत्यस्य नियामकता मन्तव्या । एवं च—प्राण्यङ्ग-तूर्याङ्ग-सेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्वसमासः साधुत्वमनुभवेच्चेत्तर्हि समाहारद्वन्द्व एव, न तु इतरेतर-योगः । अतश्च पाक्षिकप्राप्तौ अयं नियमो न तु परिसंख्यात्मकः । चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारस्येतरेतरयोगस्य च सिद्धत्वात् । एवं च—पाणिपादम्, मार्दङ्गिकपाणविकम्, रथिकाश्चारोहमित्यादीनि च उदाहरणानि समाहारद्वन्द्वेनैव साधूनि भवन्ति ।

न च पाणिपादमित्यादौ जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धौ द्वन्द्वश्च प्राणिः—इति सूत्रे प्राणिग्रहणं किमर्थमिति चेत्, उच्यते—जातिप्राधान्यस्याविवक्षायां द्व्यप्राधान्यविवक्षायां प्राणिग्रहणस्य चारितार्थमवगम्यतामित्येके आचार्या वदन्ति । पाणिपणवौ इति व्यति-करे सा भूदयं नियम इत्येवं बोधयितुं तद्ग्रहणमित्यन्ये आचार्याः ।

एवमेव—‘अनुवादे चरणानाम्’, ‘अध्वर्युकृतुरनपुंसकम्’, ‘अध्ययनतोऽविप्रकृष्टा-ख्यानाम्’, ‘जातिरप्राणिनाम्’, ‘विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः’, ‘क्षुद्रजन्तवः’, ‘येषां च विरोधः शाश्वतिकः’, ‘शस्त्राणामनिरवसितानाम्’, ‘गवाश्चप्रभृतीनि च’, एतानि सूत्राणि पूर्ववदेव पाक्षिकप्राप्तिनिमित्तकनियामकानि द्रष्टव्यानि ।

विभाषा वृक्ष—इति सूत्रं तु विकल्पेन समाहारद्वन्द्वविधायकम् । तत्र येऽप्राणिन-स्तेषां जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते समाहारविकल्पार्थं ग्रहणं कृतमस्ति । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वाद् ‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति’ नित्यं समाहारे प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव, शकुनीनां शकुनिभिरेवोभयविधो द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं ‘मृग शकुनि ग्रहणम्’, एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम्, अन्यथा परत्वात् पूर्ववदश्ववडवौ इति स्यात् ।

(३२) ‘रोः सुपि’

अत्र “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इत्यतः खरिति विसर्जनीय इति च पदद्वय-मनुवर्तते ।

सुप्पदं चात्र न प्रत्याहारपदमपि तु खरा विशेषितत्वात् खरादौ सुपि इत्यर्थेन सप्तमीबहुवचनमेव । अन्यथा प्रत्याहारपक्षे पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतत् स्यात् । एवं च खरादौ सुपि—(सप्तमीबहुवचने सुपि) रोविसर्गः स्यादित्यर्थः सम्पद्यते । तत्र च 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्यनेनैव विसर्गस्य सिद्धौ सत्यामिदं सूत्रं नियमार्थम् । अस्य च उद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—सप्तमीबहुवचनाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं रत्वम् = उकारेत्संज्ञकरत्वम् तद्व्यापकं च रूपम्—सप्तमीबहुवचनाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं रत्वम् । खरवसानयोरित्भस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—खरवसानाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं रत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—सप्तमीबहुवचनाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं रत्वम्, एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन खरवसानयोरित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचेन सुबव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरत्वावच्छिन्नस्य विसर्गश्चेत्तर्हि सुबव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्योकारेत्संज्ञकरत्वावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः सम्पद्यते । तेन चतुर्षु-गीर्षु-पूर्षु इत्यादौ न विसर्गः ।

(३३) 'श्लिष आलिङ्गने'

अत्र योगो विभज्यते । श्लिष इत्येको योगः—श्लिषधातोः परस्यानिटश्चलेः कसः स्यादित्यर्थः । अत्र 'चलेः सिच्' इत्यतः 'चलेः' इत्यनुवर्तते । 'शल इगुपधादनिटः कसः' इत्यतः 'अनिटः कसः' इति च पदद्वयमनुवर्तते । एवं सत्युक्तोर्थः सम्पन्नः । ततश्च द्वितीयो योगः—'आलिङ्गने' इति । तत्र श्लिष इति पूर्वसूत्रम्, च्लेरिति पदम् 'अनिटः कसः' इति च पदद्वयमनुवर्तते । अतश्चार्थः सम्पद्यते आलिङ्गनार्थकश्लिषधातोः परस्यानिटश्चलेः कसादेशः स्यादिति ।

अत्र श्लिष इत्यनेन प्रथमेन योगेनैवेष्टसिद्धौ आलिङ्गने इति द्वितीयो योगो व्यर्थ इति कृत्वा नियमार्थता तस्य भवति । तत्र तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम् आलिङ्गनार्थकश्लिषधात्वव्यवहितपरत्वविशिष्टानिट्च्लिप्रत्ययत्वम् । तद्व्यापकं च रूपम्—श्लिषधात्वव्यवहितपरत्वविशिष्टानिट्च्लिप्रत्ययत्वम् । योगविभागसामर्थ्याद् व्यवहितस्य 'शल इगुपधादि'त्यस्यापि अयं नियमः । अन्यथा श्लिष आलिङ्गने, इत्येकमेव सूत्रं विदध्यात् ।

एवं च—शल इगुपधादित्यस्य श्लिष इत्यस्य चोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—इगुपध-शलन्तधात्वव्यवहितपरत्वविशिष्टानिट्च्लिप्रत्ययत्वम्, श्लिषधात्वव्यवहितपरत्व-विशिष्टानिट्च्लिप्रत्ययत्वत्वेतदन्यतरत् । अथवा—इगुपधकशलन्तधातु-श्लिषधातु इत्येत-दन्यतराव्यवहितपरत्वविशिष्टानिट्च्लिप्रत्ययत्वम्, तद्व्याप्यं च रूपम्—श्लिषधात्व-वधिकाव्यवहितपरत्वविशिष्टानिट्च्लिप्रत्ययत्वम् । इदमेव च—आलिङ्गने इत्यस्यो-द्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकमिति कृत्वा इदं मध्यपातिरूपम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन उक्तसूत्रद्वयोरोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—श्लिषधात्वव्यवहितपरत्व-विशिष्टस्य अनिटश्चलेः कसादेशश्चेत्तर्हि आलिङ्गनार्थकश्लिषधातुविहितानिट्च्लिप्रत्यय-स्यैवेति नियमस्वरूपं सम्पद्यते ।

इदमेव स्वरूपं फलत उक्तम्—श्लिषः परस्यानिर्दृच्छेः कसः स्यात्तर्हि आलिङ्गने एवेति 'आश्लिषत् कन्यां देवदत्तः' । अनालिङ्गने तु 'समाश्लिषज्जतु काष्ठम्' । आलिङ्गनं तु प्राणिकर्तृकमेव भवति, अत्र पुषादित्वादङादेशः च्लेः । एतदुदाहरणे तु पुषाद्यङोऽपवादत्वम् । पुरस्तादपवादन्यायेन पुषाद्यङ एवापवादत्वम् । न तु चिण्भावकर्मणोरिति चिणः ।

यद्यनेन श्लिष इत्यस्यैव नियमनं स्यात्तदा शल इगुपधादित्यस्य नियमनाभावे तेन कसः स्यादेवानालिङ्गनेऽपि । एवं सति योगविभागो व्यर्थः स्यात् । आलिङ्गनानालिङ्गनोभयोरपि कसस्य प्रसङ्गवत् । नियमफलं तु—कर्मणि अनालिङ्गने 'अश्लेषि' इत्यत्र चिण् एकवचने । अन्यत्र सिच्—अश्लिक्षाताम्, अश्लिक्षत ।

(३४) 'तपस्तपः कर्मकस्यैव'—३।१।८८ ।

अत्रास्ति योगद्वयम्, तप इति प्रथमो योगः, तत्र 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । एवं च तपधातोः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यादित्यर्थः सम्पद्यते । कर्मवत् कर्मणा-इत्यनेनैव कर्मवद्भावे सिद्धे इदं नियामकम् । अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—तपधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वम्, तद्व्यापको धर्मः—सकर्मकत्वविशिष्टधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वम् । 'कर्मवत् कर्मणा'—इति च नियम्यसूत्रमस्ति, तस्यार्थः—कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यादिति । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृत्वम् । तद्व्याप्यो धर्मः—सकर्मकत्वविशिष्टधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वम् । यतो हि—कर्मवद्भावाविषये द्विविधाः सकर्मकाः व्यवहृताः सन्ति । सकर्मकत्वविशिष्टाः, तदुपलक्षिताश्च कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां सकर्मका अकर्मका भवन्ति । यथा चैत्रः तण्डुलं पचति—इत्यत्र चैत्रस्य व्यापारो यदा न विवक्ष्यते, अपि तु तण्डुलादिकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षा क्रियते, तदा तण्डुलः स्वयमेव पच्यते इति प्रयोगो भवति, अस्यामवस्थायां पचधातुरकर्मकः सम्पन्नः, स एव सकर्मकत्वोपलक्षित इति व्यवहियते ।

केचन धातव ईदृशाः सन्ति, येषां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि अन्येन कर्मणा सकर्मकत्वं तिष्ठत्येव । यथा 'अजां ग्रामं नयति चैत्रः' इत्यत्र 'चैत्रः अजां ग्रामं किं नयति' अजा स्वयमेव ग्रामं नयति, स्नेहातिशयादजा ग्रामेणात्यन्तं सम्बद्धा अस्ति, अतिशयितस्नेहेन ग्रामं परिचिनोति, अतस्तत्र क्षटिति गन्तुमुत्सहते इति । ग्रामं नीयमानायामजायां यादृशः संयोगानुकूलो व्यापारः, स तु न चैत्रव्यापारजन्यः, अपि तु स्वाभाविकः इति कृत्वा कर्मस्था क्रिया, यस्यामजायामीदृशो व्यापारो नास्ति, तत्र न भवति अयं प्रयोगः ।

एवं चेमे नीप्रभृतिधातवः कर्तुः कर्मवद्भावे कृतेऽपि अन्येन ग्रामादिकर्मणा सकर्मकास्तिष्ठत्येवेति कृत्वा इमे सकर्मकत्वविशिष्टा उच्यन्ते, पच्यादयस्तु सकर्मकत्वोपलक्षिता इति द्विविधा ज्ञेयाः । वस्तुतस्तु—क्रियाकृतविशेषोपलम्भनादुद्देश्यताऽपि कर्मवद्भावे प्रयोजिका । एवं च कर्मवृत्तिक्रिया यदा कर्तुरुद्दिष्टा तदा कर्मस्था क्रिया,

कर्तृवृत्तिक्रिया यदोद्दिष्टा, तदा कर्तृस्था क्रिया । अत एव 'हस्तिपका हस्तिनमारोहन्ति' तानारोहतो हस्तिपकान् महामात्र आरोहयति—इत्यत्र ण्यन्तावस्थायामणौ कर्तृणौ कर्मत्वं दृश्यते, अधिकं तत्त्वबोधिन्यां द्रष्टव्यम्, तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि द्विकर्मकाणां सकर्मकत्वं स्पष्टमुक्तमस्ति । एवं च कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां सकर्मका अपि अकर्मका भवन्ति—ये एककर्मका धातवः सन्ति, द्विकर्मका नीप्रभृतयस्तु एकस्य कर्मणः कर्तृत्वे विवक्षितेऽपि अपरकर्मणा सकर्मका एव । अतश्च कर्मवद्भावविषये द्विविधाः सकर्मकाः, सकर्मकत्वोपलक्षिताः सकर्मकत्वविशिष्टाश्चेत्यायातम् ।

एवं च तप इति विभक्तसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकं रूपम्—सकर्मकत्व-विशिष्टधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वम् । एतदेव नियम्यसूत्रस्य कर्मवत् कर्मणा इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकव्याप्यं रूपम् । यतश्च द्विविधा अपि सकर्मका-स्तत्रोद्देश्यकोटौ प्रविष्टाः सन्ति ।

अतश्च सकर्मकत्वविशिष्टधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वा-ऽवच्छिन्नस्य कर्मवद्भावश्चेत्तर्हि तपधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वाऽवच्छिन्नस्यैवेति नियमाकारः सम्पद्यते ।

अतश्च सकर्मकाणां कर्मवद्भावश्चेत्, तर्हि तपधातोरेवेत्यपि संक्षिप्तं नियम-स्वरूपं प्रतिफलितं भवति, तेन—'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकस्य गतार्थता भवति ।

द्वितीयो योगः—तपः कर्मकस्यैव । तस्यार्थः—तप इत्यस्य, कर्मवत् कर्मणा-इत्यस्य चानुवृत्त्या-तपधातोः कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवति, तर्हि तपः कर्मकस्यैवेति । अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—तपःकर्मकतपधातुसम्बन्धिकर्मस्थ-क्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—तपधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्य-क्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वम् । तप इति योगस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपमुक्तमेव, तस्य व्याप्यमपि इदमेव—तपधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वम् । परन्तु—यदि एत-द्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन 'तपः' इत्येतदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने एव संकोचः क्रियते, तदाऽस्य योगविभागस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्, एकरूपेण विधिसूत्रत्वेनैव सिद्धत्वात् ।

अतश्चानेन द्वितीयेन योगेन कर्मवत् कर्मणा-इत्यस्यापि नियमनं क्रियते ।

एवं च—'तपः' इत्यस्य, कर्मवत् कर्मणा इत्यस्य चान्यतरत्वेनोद्देश्यताऽवच्छेदक-मादाय तद्व्याप्यत्वेन तपधातुसम्बन्धिकर्मस्थक्रियातुल्यक्रियकर्तृवृत्तिकर्तृत्वमेव गृहीत्वा तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तादृशाऽन्यतरावच्छिन्ने संकोचेन व्यवस्था कर्तव्या ।

अतश्च—तपः इत्यनेन, तदभावे कर्मवदित्यनेन च न कर्मवद्भावः, द्वयोरपि नियमनात् । एवं च 'सुवर्णं सुवर्णकार उत्तपति' इत्यत्र कर्मवद्भावो न भवति—इति व्यावृत्तिः फलति, वृत्त्यनुसारणस्तु अस्य सूत्रस्य विधित्वमेवाद्विर्यन्ते, एवकारस्य दृष्टफलकत्वाभावमेव मन्यन्ते ।

तेषामयमाशयः—यदुपवासादितपः तापसं तपति, दुःखाकरोति, एवं च तापसस्य कर्मत्वे तपेर्दुःखजननमर्थः कर्तृत्वे तु 'तापसस्तपः तप्यते'—इत्यत्र 'अर्जयति' इत्यर्थः । एवं च दुःखजननार्जनयोः क्रिययोर्भेदात् कर्मवद्भावस्याप्राप्तौ विधित्वमस्य सूत्रस्येति । किन्तु इदं न सम्यक्तरम्, एवशब्दं गृह्यता सूत्रकृताऽस्य नियामकत्वबोधनात् । तथाहि—तापसस्य कर्मत्वाऽवस्थायां यथा दुःखजननरूपो व्यापारस्तपधातोरर्थः, दुःखीभवनरूपं च तत्फलत्वेनार्थः, तथैव तापसः तपः तप्यते—इत्यत्र तापसस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यार्जनाख्ये व्यापारे दुःखीभवनरूपं फलं बुध्यते एव । दुःखीभवनमन्तरा तपसामर्जनस्याशक्यत्वात् । एवं च यथा तण्डुलः पच्यते इत्यत्र विकल्तिरूपफलात्मककर्मस्यक्रियया तण्डुलरूपकर्तुः विकल्तिरूपा क्रिया तुल्या, तामादाय कर्मवद्भावः, तथैव प्रकृते दुःखीभवनरूपफलात्मकक्रियया तुल्यत्वमादाय कर्मवदित्यनेन कर्मवद्भावे सिद्धेऽस्य नियमार्थता निराबाधा ।

(३५) 'आतः'—३।४।११० ।

अत्र सूत्रे झेर्जुस् इति सूत्रम्, सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यस्यैकदेशः सिजिति चानुवर्तते । तेन सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुस् स्यादित्यर्थ आयाति । तत्र सिचः परत्वं प्रत्ययलक्षणेन सम्भवति सिचो लोपे सति । आकारात् परत्वं तु साक्षाच्छ्रुत्या, एवं च—सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् भवतु—इति फलितोऽर्थो भवति । तत्रापि आत इति वर्णग्रहणे झेरिति प्रत्ययेन तदाद्युपस्थितौ च तस्यात इत्यनेन विशेषणात्तदन्तविधिना आदन्तादित्यर्थो जायते । एवं चाभूवन्नित्यत्र गातिस्थेति सिचो लुकि सति—सिज्लुकि आदन्ताद् झेर्जुस् स्यादित्यर्थः सम्पद्यते ।

तत्र सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अस्योद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—अतिदिश्यमानसिचवदवधिकाव्यवहितपरत्वसमानाधिकरणान्ततदाद्यव्यवहितपरत्वविशिष्टज्ञिप्रत्ययत्वम् । तद्व्यापको धर्मः—अतिदिश्यमानसिचवदवधिकाव्यवहितपरत्वविशिष्टज्ञिप्रत्ययत्वम् । वैयर्थ्यप्रयोजकं नियम्यशास्त्रमस्ति सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति । सिजंशे तदीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—श्रौतातिदिश्यमानान्यतरसिचवदवधिकाव्यवहितपरत्वविशिष्टडिल्लकारसम्बन्धिज्ञिप्रत्ययत्वम् । सिजभ्यस्तेति सूत्रे सन्ति त्रयो भागाः, तत्र प्रथमस्य सिजरूपभागस्यैवात्र वैयर्थ्यप्रयोजकता । तद्व्याप्यो धर्मः—अतिदिश्यमानसिचवदवधिकाव्यवहितपरत्वविशिष्टडिल्लकारसम्बन्धिज्ञिप्रत्ययत्वम् ।

तद्धर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सिजभ्यस्तेति सूत्रीयसिजंशोद्देश्यतावच्छेदकधर्माऽवच्छिन्ने संकोचेन, अतिदिश्यमानसिचवदवधिकाव्यवहितपरत्वविशिष्टतादृशज्ञिप्रत्ययत्वावच्छिन्नस्य जुसादेशश्चेत्तर्हि अतिदिश्यमानसिचवदवधिकाव्यवहितपरत्वविशिष्टान्ततदादित्वावच्छिन्नाव्यवहितपरत्वविशिष्टतादृशज्ञिप्रत्ययत्वावच्छिन्नस्य ज्ञिप्रत्ययस्यैव—इति नियमाकारः सम्पन्नः । कौमुद्यां मूले—अयमेव नियमाकारः—सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् स्यादित्येवं रूपेण लिखितोऽस्ति ।

(३६) “डाबुभ्यामन्यतरस्याम्”—४।१।१३ ।

ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः, सत्त्यम्, अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते, तत्र ‘मनः’, इति निवृत्तम्—अनो बहुव्रीहेः डीब् वा स्यात् । डीपा सह विकल्पार्थमिदम् ।

‘अन उपधालोपिनः’, इति सूत्रं तु नियमार्थम् । अनो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । तथा च सुपर्वा इत्यादौ अनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदम् । ‘बहुराज्ञी’, इत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इत्यनेनैव डीप्, तेन बहुधीवरी इति सिध्यति । ऋन्नेभ्य इति डीपमनूद्य तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तरस्थेन वचनेन डीपि कृते न सिध्येत् ।

ननु ‘वनो र च’ इत्यनेनैव डीब्रौ विधीयेतामिति चेन्न, उभयविधौ गौरवात् । किं चैवं डीपि निषिद्धे रेफादेशोऽपि दुर्लभः स्यात्, सन्नियोगशिष्टत्वात् । भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितम् । तद्यथा—अनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरम्—‘उपधालोपिनो वा’ इति सूत्रमस्तु । अन उपधा इत्यादिप्रदेशान्तरस्थं सूत्रम्, डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं च मास्तु ।

‘ऋन्नेभ्यो डीप्’, ‘अन्यतरस्याम्’ इति सूत्रद्वयस्येदं नियमार्थम् । अस्योद्देश्यता-ऽवच्छेदकं रूपम्—उपधालोप्यनन्तबहुव्रीहित्वम् । नियम्यत्वेनाभिमतस्योक्तसूत्रद्वयस्यो-द्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—नान्तप्रातिपदिकत्व-अनन्तबहुव्रीहित्वेत्येदन्यतरत् तद्व्याप्यं रूपम्—अनन्तबहुव्रीहित्वम् । तदूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनाभयसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेद-काऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति नियमशास्त्रस्वरूपं फलितं भवति ।

(३७) ‘राजश्चसुराद् यत्’—४।१।१३७ ।

‘राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्’ ।

ङ्याप्प्रादिकादित्यस्य, समर्थानां प्रथमाद्वा इत्यस्य, तस्यापत्यमित्यस्य चात्र सम्बन्धेनास्य राजश्चसुराद् यत् इत्यस्यायमर्थः सम्पद्यते—

राजन्-श्चसुर इत्येतदन्यतरप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तसमर्थादपत्येऽर्थे यत्प्रत्ययः साधुर्भवतु इति, ततश्च—राज्ञो जातावेवेति वाच्यमिति वार्तिकस्य—राजन्-रूपप्राति-पदिकसंबन्धिषष्ठ्यन्तात् समर्थात् अपत्येऽर्थे यत्प्रत्ययः साधुर्भवतु, प्रत्ययान्तसमुदायेन जातिर्वाच्या चेत् ।

तत्र ‘राजश्चसुराद् यत्’ इत्यनेनैव यत्प्रत्ययस्य सिद्धत्वात् ‘राज्ञो जातावेवेति वाच्यमिति’ वार्तिकं नियमार्थम् । अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः अपत्यार्थगत-जातिसम्बन्धिराजन्-रूपप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तत्वविशिष्टकृतसन्धिकार्यत्वम्, अथवा लाघवात्—अपत्यार्थगतजातिसम्बन्धिराजन्-रूपप्रातिपदिकत्वम्, सम्बन्धश्च स्ववाचक-घटकत्वरूपः । तद्व्यापको धर्मः—अपत्यार्थसमर्थराजन्-रूपप्रातिपदिकत्वम् । नियम्यं शास्त्रमस्ति—राजश्चसुराद्यत् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—अपत्यार्थसमर्थराजन्-

श्वसुर इत्येतदन्यतरप्रातिपदिकत्वम् । तद्व्याप्यो धर्मः—अपत्यार्थसमर्थराजनुरूपप्रातिपदिकत्वम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन राजश्वसुराद् यदिति सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—अपत्यार्थसमर्थराजनुरूपप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात् यत्प्रत्ययश्चेत्तर्हि अपत्यार्थगतजातिसमर्थराजनुरूपप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादेवेति नियमाकारः फलति । तेन राज्ञोऽपत्यं राजानः, शूद्राद्यादौ उत्पन्नः, अत्र यत्प्रत्ययो न भवति, अपि तु अणैव भवति ।

(३८) एको गोत्रे—४।१।९३ ।

अत्र गोत्रशब्दो जातिपरतया एकवचनान्तः । एकशब्दः संख्यापरः । तस्यापत्यमित्यतोऽपत्यमित्यनुवर्तते । एवं च—गोत्रे बुबोधयिषितेऽपत्यबोधकप्रत्ययः एकः स्यादिति सूत्रार्थः, सम्पद्यते ।

यदि त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्तर्हि एकः स्यादित्युक्तिर्न संगच्छेत, अनेकस्यापि प्रसञ्जनात् । अतः एकस्येव अनेकस्यापि प्राप्तौ सूत्रमिदं नियमार्थम्, एक एव स्यान्न त्वनेक इति, नियमश्चायं पाक्षिकप्राप्तौ सत्याम्, न तु परिसंख्यारूपः । विधेयांशे एवकारस्य सन्निपातात् । अनेकप्रत्ययवारणप्रकारमेव दर्शयितुमुपक्रमते—

गोत्रेस्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ इति ।

अयमाशयः=स्वं गोत्रं तदपेक्षया एका ऊना संख्या येषां तेषां प्रत्ययानां परम्परा, अर्थात् तृतीये द्वयोः, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु च-इत्यादिप्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । तथा हि—उपगोस्तृतीये अणित्रोः परम्परा, चतुर्थे तु अणित्र्फकाम्, पञ्चमे तु अणित्र्फगित्राम्, यद्यप्यत्र यस्येति चेति लोपेनाणादेरसत्त्वात् अणित्रादीनां परम्परा इत्युक्तिर्न संगच्छते, तथापि अणन्तादित्र् उत्पद्यते, इग्रन्तात् फक् इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपरम्परोक्तिर्बोद्ध्या ।

स्वद्वयूनसंख्येभ्य इति—स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्वे ऊने संख्ये येषां तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्याम्, पञ्चमे त्रिभ्यः इत्यादीत्यर्थः ।

अत्र स्वैकोनसंख्यानामित्यत्र स्वपदं गोत्रार्थकप्रत्ययपरम्, अतः स्वपदघटित-बहुव्रीहौ स्वपदेन यद् गृह्यते, तदेवान्यपदार्थोऽपि भवति—इति नियमोऽपि संगच्छते । स्वद्वयूनसंख्येभ्य इत्यत्र स्वपदेन गोत्रप्रत्ययान्तः प्रकृतिभूतः शब्दः (प्रातिपदिकम्) गृह्यते । स एव बहुव्रीहौ अन्यपदार्थतया वर्तते ।

गोत्रपदेन द्विविधमपत्यं गृह्यते, मतभेदात् । प्रथमे मते पितुरेवापत्यमिति सिद्धान्तः । तत्र प्रमाणं तन्मते उपस्थाप्यते—न पतत्यनेनेति व्युत्पत्त्या अपत्यशब्दः सिध्यति एवं च पिण्डदानतर्पणादिना पुत्रः पितरं तर्पयति—इयं व्युत्पत्तिः प्रथमे पक्षे प्रमाणम् ।

अथ च—

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

इत्यमरकोशोक्तिरपि पितुरेवापत्यमिति प्रथमे पक्षे प्रमाणम् । अथ च—
देवदत्तस्य पिता स्वकीयं पौत्रं (देवदत्तस्य पुत्रम्) स्वाङ्गे समादाय लालयति, तस्मिन्न-
वसरे कश्चन जिज्ञासते—कस्येदमपत्यमिति ?, तदा तेनोत्तरं दीयते—देवदत्तस्येति ।
अनेनापि उत्तरदानेन प्रतीयते—यत् पितुरेवापत्यमिति न तु पितामहादेरपि, अन्यथा
पितामहेन ममापत्यमिति वक्तुं शक्येत । एवं चैतानि त्रीणि प्रमाणानि अस्मिन् मते ।

पितामहादेरपि अपत्यमिति द्वितीयमते तु—

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति पाणिनिसूत्रमेव मुख्यं प्रमाणम् । या च न
पतन्त्यनेनेति योगव्युत्पत्तिर्दिशिता, सा तु अत्र द्वितीयपक्षेऽपि अनुकूलैव । पितामहादि-
भ्योऽपि पौत्रादिभिः पिण्डदानादिविधानात् । एतच्च श्रुतिस्मृत्यादिषु प्रसिद्धमेव ।

‘आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी’ इत्यमरोक्तिर्नावधारणपरा,
यदात्मज एवापत्यमिति । अपि तु समुच्चयपरा आत्मजोऽपि अपत्यमिति ।

इदमपत्यं कस्येति प्रश्ने पितुर्नामग्रहणमपि न द्वितीयमते बाधकम् । अस्य जनकः
क इति जिज्ञासया प्रष्टुस्तथाव्यवहारात् । एवं चायं द्वितीय एव पक्षः प्रामाणिकः ।
प्रथमस्तु न प्रामाणिकतां भजते । अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति सूत्रसंगतौ अपत्यमिवा-
पत्यमिति अपत्यपदस्य गौणो वृत्तिराश्रयणीया स्यात् । अर्थात् पौत्रादौ अपत्यत्वारोपः
कर्तव्यो भविष्यति द्वितीयपक्षे तु स्वरसतोऽस्य सूत्रस्यानुगुण्यमस्ति । अस्तु पक्षद्वयेऽपि
दोषः सम्भाव्यते इति कृत्वा तद्वान्यै सूत्रमिदम् प्रथमपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये । द्वितीये-
पक्षे स्वद्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः । अयमाशयः—प्रथमे पक्षे उपगो-
स्तृतीये वाच्ये औपगवादिर्ज्ञ स्यात् । तृतीयस्योपगुं प्रति अयत्यत्वाभावात् । एवं चासति
अस्मिन् सूत्रेऽत्र पक्षे औपगविरित्यनिष्टमेव स्यात् । इष्टमौपगव इति रूपं न स्यात् ।
चतुर्थे वाच्ये तु अजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् स्यात्, जीवज्ज्येष्ठे, जीवद्वंश्ये तु
युवसंज्ञायां सत्यां गोत्रसंज्ञैव नास्ति । इत्थं फगिग्रोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे
एकोनशतं प्रत्यया भविष्यन्ति । ते च सर्वेऽनिष्टा एवेत्यनिष्टप्रत्ययमाला प्राप्तिरस्मिन्
पक्षे ।

पितामहादीनामपि अपत्यमिति सिद्धान्तपक्षेऽपि उपगोस्तृतीये वाच्ये उपगोरण-
प्रत्ययेनेष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादित्रयि स्यात् । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरपि
अपत्यमिति सिद्धान्तपक्षेऽपि उपगोर्यदा प्रत्ययस्तदा औपगव इति इष्टं रूपं यद्यपि
सिध्यति, तथापि औपगविरित्यनिष्टं प्राप्नोत्येव । चतुर्थे वाच्ये तु यजिग्रोश्चेति फक्
स्यात् । इत्थं फगिग्रोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे विवक्षितेऽष्टनवतिः प्रकृतयः
प्रत्ययाश्चानिष्टाः सम्भाव्येरन् ।

अतः पक्षद्वयोयदोषोन्मूलनाय एतत्सूत्रं नियमार्थम् । तथोत्तरसूत्रं गोत्रादयून्य-
स्त्रियामित्यपि । नियमश्चायं न परिसंख्यारूपः, अपि तु पाक्षिकप्राप्तौ सत्यामयं नियमः,
विधेयांशे सङ्कोचकरणात् । एक इत्यंशोऽपत्यप्रत्ययात्मकविधेयस्य विशेषणम् ।

नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो न तु मूलभूतात् स्यात् । अनन्तरापत्ये
मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गौणसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात् । तथा चौपगवापत्येन
उपगोमुख्यसंबन्धाभावात्तत्राप्राप्ते विध्यर्थमेव इदं सूत्रमस्तु, न तु नियमार्थमिति औपग-
वादपि प्रत्ययो दुर्वार इति चेत्, अत्राहुः—गोत्रे बोधनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक
एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थं कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात् पुनरपत्यप्रत्य-
यस्ततो नोत्पत्तुमर्हति—इत्यगत्या परम्परासम्बन्धाभ्युपगमेन उपगौरैव तदुत्पत्तिः, न
त्वौपगवशब्दादिति सिध्यति इष्टम् ।

न च प्रथमपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम्—‘एको गोत्रे, इत्यनेन एकः प्रत्ययो
विधीयते, तत्रैको नामैकजातीय इत्यर्थकरणान् मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययस्तज्जातीय एव
गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद् भवति अणन्तादण्, इज्जन्तादिज्, यज्जन्ताद् यज् इति ।
एवं चाणित्रोः परम्परायां निर्वर्तितायां नास्ति कश्चन दोषोऽतश्च विध्यर्थमेवास्तु इदं
सूत्रमिति वाच्यम् । फगन्तात् फकि नाडायन इत्यादौ महतोऽनिष्टस्य प्रसङ्गात् ।

एवमेव गोत्रादयून्यस्त्रियामित्युत्तरसूत्रमपि नियामकम् । अन्यथा तदभावे मुख्य-
पक्षे पञ्चमादौ यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययोत्पत्तौ इष्टे सिद्धेऽपि मूल-
प्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिकानिष्टप्राप्तौ नियमार्थमिदम् । अतः सूत्रार्थं उक्तः—
यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यादिति । एवेन मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः प्रत्यय-
व्यवच्छेदः । अत्र गोत्रप्रत्ययान्तादित्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिक एवेत्यर्थः । अयमंशो
विधेयांशे विशेषणम् ।

(३९) अनुदात्तङित आत्मनेपदम्—१।३।१२ ।

अनुदात्तश्च ङश्चेति अनुदात्तङौ, तावितौ यस्य सोऽनुदात्तङित् । द्वन्द्वान्ते
श्रूयमाणेच्छब्दस्य प्रत्येकं संबन्धे अनुदात्तेत् ङित् इत्येवं सम्पद्यते । ‘उपदेशोऽजनुनासिक
इत्’ इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तमानं ङिदंशेनैव संबध्यते, न तु अनुदात्तेदित्यंशेनापि, अव्य-
भिचारात् ।

अत्र धातोर्लस्य चाधिकाराभावेऽपि विधेयभूतात्मनेपदेन उभयोरनयोर्लाभ
आक्षेपादिना, ‘येन विना यदनुपपन्नं तत्तेन आक्षिप्यते’ इति नियमात् । एतेन—‘भूवादयो
धातवः, इत्यतो मण्डूकप्लुत्या धातव इत्यनुवर्त्य पञ्चम्येकवचनान्तेन विपरिणम्य
धातोर्लित्यस्य लाभो भवितुमर्हति इति केनचिदुक्तम्, परास्तम् । मण्डूकानुवृत्तौ गौर-
वात् । तथा रीत्या धातोर्लित्यस्य लाभेऽपि लस्येत्यस्यालाभात् । धातोर्लित्यनेन सह
ङिदंशस्य विशेषणत्वेन तदन्तविधिः । अनुदात्तेदित्यंशेन सह तु न तदन्तविधिः, फला-
भावात् । उपदेशे इत्यनुवृत्तिफलं तु कुटितुमिच्छति ‘चुकुटिषति’ इत्यत्रात्मनेपदाभावः ।
उपदेशे ङित्वाभावात् ।

पुनश्च डिदंशे धातुना सह तदन्तविधेः फलम्—‘अदुदुवत्’, ‘अवोचत्’ इत्यादौ चङङोर्दित्त्वेऽपि आत्मनेपदाभावः । तदन्तस्याधातुत्वात् ।

एवं च—अनुदात्तेत उपदेशे यो डित् तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यादिति सूत्रार्थः सम्पन्नः । अथ च—धातुमात्राल्लस्य स्थाने तिबादीनां तित्तस्झि-इत्यादिसूत्रेण सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेदुच्यते—अनुदात्तेत उपदेशे यो डित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने तिबादयः स्युस्तिहि आत्मनेपदसंज्ञका एवेति नियमपरत्वेनादोषात् । नियमश्चायं विकल्पात्मक एव, न तु परिसंख्यारूपः । विधेयस्यात्मनेपदस्य तित्तस्झि इत्यनेन पक्षे सिद्धत्वात् ।

अतश्च यदि अनुदात्तेत उपदेशे यो डित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने तिबाद्यादेशेन साधुत्वं स्यात्तिहि आत्मनेपदादेशेनैव, न तु परस्मैपदादेशेन—इत्येवंरीत्या नियमः पाक्षिके सति, इत्यस्य लक्षणस्य समन्वयो बोध्यः । एवं चेदृशधातोर्लस्य स्थाने परस्मैपदादेशेन साधुत्वाभाव एव लभ्यते । यथा अवघातेनैव ब्रीहीणां वितुषीकरणम्, न तु नखविदलनादिना ।

ननु लस्य स्थाने तिबाद्यादेशेषु कृतेषु तङानावात्मनेपदमिति सूत्रेण आत्मनेपदसंज्ञा भविष्यति । ताद्यादेशात् पूर्वं तु आदेशानामभावेनात्मनेपदसंज्ञाया एवाभावे कथमस्य नियामकता इति चेत्, उच्यते—सूत्रशाटकन्यायेन भाविन्याः संज्ञायाः समाश्रयणेन अस्य दोषस्य निरास इति ।

यथा—एषां सूत्राणां शाटकं वय—इत्युक्तः कश्चन जनो मनसि विचारयति-यत् ‘शाटको न वातव्यः, यश्च वातव्यः, स तु न शाटकः, एवं च निश्चिनोति—यदेतानि सूत्राणि वय, ऊयमाने सूत्रे शाटक इति संज्ञा चेत् । तथैवात्रापि लस्य स्थाने तिबादयः आदेशाः क्रियेरन्, किन्तु अनुदात्तेतः उपदेशे यो डित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने ये तिबाद्यादेशाः क्रियेरन्, तेषामात्मनेपदसंज्ञा भाविनी स्यात् । अयमेव सूत्रशाटकन्यायेन भाविसंज्ञासमाश्रयणपक्षः ।

अथ च—धातोर्लस्य यत् फलमुक्तम्—‘अदुदुवत्’ अवोचत्—इत्यादिकम् तदपरे न सहन्ते । तथाहि लावस्थायामेव वृतादिधातुभ्यः स्यतासी इत्यादिना स्यप्रत्यये कृते व्यवधानात् आत्मनेपद-परस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात् स्यप्रत्ययात् पूर्वमेव लस्य स्थाने तिबादिषु सत्सु परस्मैपदम्, पक्षे चात्मनेपदं, सिध्यत्येवेति व्यर्थं स्यसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणमिति, तेनैव स्यग्रहणेन-विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञाप्यते । ततश्च अनुदात्तेत्वाद् ‘वर्तिष्यते’ इत्यत्र नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्यस्य ज्ञापनेन चङङोर्न दोषः, विकरणात् प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत्, सत्यम्—स्यग्रहणं विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयति—इति कृत्वा पक्षे चङङोर्दोषः स्यादेव । अयं च पक्षः ‘शदेः शितः’ इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टः ।

किं च तदन्तविधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकम् । तत्फलं तु धातोरेकाच इत्यादिना यङि 'बोभूयते' इत्यत्र, ऋतेरीयङिति ईयङि ऋतीयते इत्यादावात्मनेपद-सिद्धिः । शेते, ह्लते इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्सिद्धिः ।

नमोवरिवश्चित्रङः क्यजिति क्यचि सति 'चित्रीयते' इत्यत्र कथमात्मनेपद-सिद्धिः ? क्यचो ङित्वाभावादिति चेदुच्यते—अवयवेषु अचरितार्थोऽनुबन्धः समुदाय-स्योपकारक इति नियमेन चित्रङो ङित्वस्य क्यजन्तोपकारकत्वात् । एवं च तथापि ङकारस्य समुदायानुबन्धत्वे व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वम् ।

परिसंख्यारूपोऽयं नियमो नास्ति । तथा सति-धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं चेत्तर्हि अनुदात्तेत औपदेशिकङिदन्ताच्चैव, इति स्वरूपं स्यात्, तथा च महदनिष्टं स्यात् । अन्येषां समेषामात्मनेपदविधायकानां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एवं चेषां प्रत्येकमात्मने-पदविधायकस्य परस्मैपदविधायकस्योभयपदविधायकस्य परिसंख्यात्मकनियमपरत्वं न सम्भवति ।

एवमेव भावकर्मणोरित्यादेरपि विकल्पात्मकसिद्धौ सत्यामेव नियमपरत्वम् । अतश्च—धातोर्विहितस्य भावकर्मन्यतरार्थकलकारस्य स्थाने तिबादय आदेशाश्चेत्, तर्हि तादय आत्मनेपदसंज्ञका एव । क्रियाक्रियात्वकारकसंख्याकालाः पञ्चकं धात्वर्थ इति पक्षे अयं नियमविषयो न तु अन्यपक्षे, अत एव भावकर्मवृत्ताद्धातोर्लस्य स्थाने तिबादयः चेत्तर्हि आत्मनेपदसंज्ञका एवेति नियमो भाष्ये संकेतितः ।

एवमेव—'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यस्यापि नियमपरता, तथाहि—धातो-र्विहितस्य कर्त्रर्थकलकारस्य स्थाने तिबाद्यादेशः स्युः, तर्हि आत्मनेपदसंज्ञका एव, क्रियाविनिमये द्योत्ये । एवमेव समेषामात्मनेपदविधायकानां पाक्षिकप्राप्तौ सत्यां नियमपरत्वं बोध्यम् ।

(४०) शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्—१।३।७८ ।

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोर्विहितस्य लस्य स्थाने तिबाद्यादेशाश्चेत्, तर्हि परस्मैपदसंज्ञका एव, इति नियमाकारः । एवमेव—स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले-इत्यस्यापि तादृशनियमपरत्वमेव । तथाहि—स्वरितेतो ञितश्च धातोर्विहितस्य लस्य स्थाने तिबाद्यादेशः स्युः, तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योत्ये आत्मनेपदसंज्ञका एव । परगामिनि क्रियाफले द्योत्ये तु परस्मैपदसंज्ञका एव । एवं चास्योभयपदनियामकता । एवमेवान्येषामपि परस्मैपदविधायकानामुभयपदविधायकानां वा नियमपरत्वं द्रष्टव्यम् ।

यदि तु—समेषामात्मनेपदविधायकसूत्राणामुद्देश्यताऽवच्छेदकधर्ममन्यतमत्वेना-दायेदमुच्येत—

धातोर्लस्य स्थाने स्यादात्मनेपदम्, तर्हि अस्मादन्यतमत्वावच्छिन्नादेव, नान्य-स्मात् । एषा च परिसंख्यात्मकनियमपरता बोध्या । तत्र हि—तत्तद्धातुव्यक्तित्वम्, तस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम्, तद्व्यापकं रूपम् सकलात्मनेपदविधायकसूत्रयोद्देश्यता-

ऽवच्छेदकान्यतमम् । नियम्यं सूत्रम्—तिप्तस्झि””इत्यादि, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपम्—धातुत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—सकलात्मनेपदविधायकसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽन्यतमम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

इदृशाऽन्यतमावच्छिन्नाद् धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं चेत्तर्हि तद्भातुव्यवतेरेव, इत्येवं स्वरूपं प्रसज्येत, ततश्चेष्टव्यावृत्तिप्रसक्त्या महदनिष्टमापतिष्यति ।

इत्येवं बहुशः कृतेऽपि प्रयत्ने परिसंख्यारूपो नियमो न सम्भवति एषु—इति विभाव्यताम् ।

(४१) गोत्राद्यन्यस्त्रियाम्—४।१।९४ ।

परिसंख्यात्मकनियमार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि—अपत्यं पितुरेव स्यादिति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते ‘गोत्राद्यूनि’ इति नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रपत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टत्वान्न नियमेन व्यावर्त्यते । पञ्चमे तु यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते, षष्ठे चतुर्णामित्यादि । ‘ततः प्राचामपि’ इति द्वितीयमुख्यपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसक्ता भवति, पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद् द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः । पञ्चमे तु त्रिभ्यः ।

उपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तु मूलकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः । न त्वनन्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेऽप्यत इति अनिष्टरूपाभावात्—इत्येवं यथासम्भवं बोध्यम् ।

अयमत्र निष्कर्षः—असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययोत्पत्तौ इष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिकानिष्टप्राप्तौ नियमार्थमिदमिति ।

अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं तु गोत्रप्रत्ययान्ततदादित्वम् । तद्व्यापकं रूपं तु मूलप्रकृत्यनन्तरगोत्रयुवप्रत्ययान्ततदादित्वम् । नियम्यानि सूत्राणि तु तस्यापत्यम्, अत इञ्, गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादीनि अपत्याधिकारोक्तानि सर्वाणि, तेषामुद्देश्यताऽवच्छेदकरूपाणि अन्यतमत्वेन पृथक् पृथक् च गृहीत्वा व्यवस्थाप्यानि ।

यथा तस्यापत्यमित्यस्य तु—मूलप्रकृत्यनन्तरगोत्रयुवप्रत्ययान्ततदाद्यन्यतमत्वम् । एवमेव अत इञ्-बाह्यादिभ्यश्च, सुधातुरकङ् च, इत्येतेषामपत्यसामान्ये प्रत्ययविधायकानाम् । ‘गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्ञ्’ इत्यतो गोत्रे इति पदं यावत्सु सूत्रेष्वनुवर्तते, तावतामुद्देश्यताऽवच्छेदकं तु पितुरेवापत्यमिति पक्षे मूलप्रकृत्यनन्तरापत्यान्यतरवृत्तिरूपम् । द्वितीये पक्षे तु—मूलप्रकृतिवृत्तिरूपमेव । शिवादिभ्योऽणित्यतः सूत्राद् गोत्रे इत्यस्य निवृत्तौ तु पुनः अपत्यसामान्येऽर्थे प्रत्ययो विधीयते न तूत्तरसूत्रेण । एवं च तत्तत्सूत्रेभ्यः प्रथमे पक्षेऽनन्तरापत्ये वाच्ये मूलप्रकृतिरेवोद्देश्यतया ग्राह्या, गोत्रापत्ये वाच्ये मूलप्रकृतिर्गोत्रान्तरा-

पत्ये प्रत्ययं विधाय तदन्तं तदादि उद्देश्यतया गृहीत्वा तृतीये गोत्रापत्ये प्रत्ययः कर्तव्यो भविष्यति, चतुर्थे यूनि वाच्ये तु गोत्रप्रत्ययान्तमुद्दिश्य प्रत्ययविधानं भविष्यति । पञ्चमे यूनि पुनः युवप्रत्ययान्तमुद्दिश्य स्यादित्यनिष्टपरम्पराप्रसक्तिः ।

द्वितीये पक्षे तु मूलात् तृतीये इष्टे सिद्धेऽपि मध्येऽनन्तरापत्येऽपि प्रत्ययप्रसङ्गः स्यादेवेति अत्र पक्षेऽपि अनिष्टपरम्परा स्यादेव ।

भवतु नाम—एषां समेषामुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपमेकमनुगमकं भवितुं नार्हति ।

यतो हि कतिपयसूत्राणि अपत्यसामान्ये प्रत्ययविधायकानि । कानिचित्तु गोत्रापत्ये प्रत्ययविधायकानि । अतश्च अपत्यसामान्ये विधायकानां यद्यपि मूल-प्रकृत्यन्तरापत्यगोत्रापत्ययुवापत्यप्रत्ययान्ततदाद्यन्यतमत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकतया वक्तुं शक्यम् । तथापि गोत्रापत्यार्थकप्रत्ययविधायकानां तु तत्र भेद एव । तेषां तु मूल-प्रकृतिवृत्तिधर्मः, तत्सहितानन्तरापत्यप्रत्यान्तवृत्तिश्च धर्मः—इत्युभयमपि तत्त्वेन ग्राह्यं स्यात् । अन्यतमत्वेन ग्रहणे विशेषणविशेष्यभावव्यासे तु गौरवं स्यात्, अतः तत्तत्प्रकृति-भेदेनोद्देश्यभेदमुद्देश्यताऽवच्छेदकभेदं च गृहीत्वा तद्व्याप्यो धर्मः उक्तान्यतमत्वरूपो ग्राह्यः । समुदायवृत्तिधर्मस्य व्यापकोऽवयववृत्तिधर्मो भवत्येवेति ।

(४२) शास इदङ्हलोः—६।४।३४ ।

अत्र सूत्रे 'अनिदितां हल उपधायाः किङिति' इति सूत्रत उपधायाः किङिति इति पदमनुवर्त्य हल्ग्रहणं चाकृत्वा 'शास इत्', 'अङि', इति योगद्वयं विधाय भगवता भाष्यकृता इत्थं व्याख्यातम् ।

शास उपधाया इकारादेशो भवतु किति ङिति च प्रत्यये परे, इति प्रथमयोग-स्यार्थः । ततः 'अङि', इति द्वितीयो योगः । तत्र शास, इत्, उपधाया इति च पदत्रय-मनुवर्त्य शास उपधाया इकारादेशः स्यादङि परे, इत्यर्थः सम्पन्नः । एवं च 'अङि' इति योग इदानीं व्यर्थः संजातः । शास इदिति प्रथमेनैव योगेन सिद्धत्वात् । अतश्चास्य नियामकता सम्पन्ना । नियमाकारस्तत्र विमृश्यते—अङि इति नियामकं शास्त्रम्, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—अङव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टशास्धातुसम्बन्ध्युपधाभूतवर्ण-त्वम् (तादृशाकारत्वम्), तद्व्यापको धर्मः—अजादिकिङदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टशास्-धातुसम्बन्ध्युपधाभूतवर्णत्वम्, (तादृशाकारत्वम्), नियम्यं शास्त्रम्—शास इदिति शास्त्रम्, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—किङित्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टशास्-धातुसम्बन्ध्युपधाभूतवर्णत्वम्, तद्व्याप्यो धर्मः—अजादिकिङदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट-शास्धातुसम्बन्ध्युपधाभूतवर्णत्वम् (तादृशाकारत्वम्), एतद्धर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने—शास इदित्येतदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽव-च्छिन्ने किङत्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टशास्धातुसम्बन्ध्युपधाभूतवर्णत्वाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

अजादिकिङदव्यवहितपूर्वशास्धातुसम्बन्ध्युपधाभूतवर्णत्वाऽवच्छिन्नस्य आकार-स्येकारादेशश्चेत्तर्हि अङव्यवहितपूर्वशास्धातुघटकोपधाभूतवर्णस्यैवेति नियमाकारः

सम्पद्यते । तत्फलं च शास् धातोः कर्तरि शतरि 'शासत्', लटि लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनौ शासति, शासतु इत्यादौ इकारादेशाभावः । एवं च हल्ग्रहणमत्र 'शास इदङ्ग्रहोः', इति सूत्रे प्रत्याख्यातं भगवता भाष्यकृता ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्य व्याख्यावसरे शब्दरत्नकृतोक्तम्—'शास इत्, अङि' अजादौ किङिति चेत्तर्हि अङ्येवेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हल्ग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेवमन्यत्रापि इति भावः । तत्तु फलितार्थकथनपरतया नेयम् ।

अथवा—अङ्त्वमपि अपर्याप्त्या उद्देश्यताञ्जच्छेदकम्, तद्व्यापको धर्मः—अजादिकिङत्प्रत्ययत्वम् । नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताञ्जच्छेदको धर्मः—किङत्प्रत्ययत्वम्, तद्व्याप्यो धर्मः—अजादिकिङत्प्रत्ययत्वम् । अयमेव मध्यपाती धर्मः, एतद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन किङत्प्रत्ययत्वाञ्जच्छिन्ने संकोचेन—अजादौ किङिति चेत्तर्हि अङ्येवेति नियमस्वरूपं फलत्येव लाघवेनेति शम् ।

(४३) तस्मान्नुङ् द्विहलः—७।४।७१ ।

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुङ् स्यात् । आनर्दः, आनर्दतुः, आनर्दुः । इतः पूर्वम्—अत आदेरिति सूत्रं वर्तते तत्सर्वमनुवर्तते । अत्र लोपोऽभ्यासस्येति सूत्रतोऽभ्यासस्येति पदमनुवर्तते । दीर्घ इणः कितीत्यतो दीर्घ इति पदं चानुवर्तते । एवं चाभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्—इत्यर्थः सम्पन्नः । तदनन्तरम्—“तस्मान्नुङ् द्विहलः” इति सूत्रमस्ति । तत्र तस्मादित्यनेन दीर्घीभूतोऽकारः परामृश्यते । एवं च—द्विहल्धातुरूपाङ्गस्य दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुङागमः स्यादित्यर्थः सम्पद्यते ।

तत्रोद्देश्यताञ्जच्छेदको धर्मः—द्विहल्धातुरूपाङ्गघटकदीर्घीभूताकारावधिकपरत्वविशिष्टोत्तरखण्डत्वम् ।

तदनु—अश्नोतेश्चेति सूत्रमस्ति, तत्र पूर्वसूत्रात् तस्मादिति पदमनुवर्तते, नुङिति च । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति पदमप्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकारोऽस्ति । एवं च—अश्धातुरूपाङ्गावयवदीर्घाभ्यासावर्णात् परस्य उत्तरभागस्य नुङ्—इत्यर्थः सम्पद्यते ।

तत्र भगवता भाष्यकृतोच्यते—‘तस्मान्नुङ् द्विहलः’ इत्यत्र द्विहलग्रहणं न कर्तव्यम् । एवं तर्हि—एकहलोऽपि धातोर्दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुङ् भविष्यति—इति चेत्, तन्न, अश्नोतेश्चेति नियमार्थं भविष्यति । एकहलश्चेत् तर्हि अश्नोतेरेवेति । अयमाशयः अश्नोतेश्चेति नियामकम्, पूर्वसूत्रेण नुङः सिद्धत्वात्, एतदीयमुद्देश्यताञ्जच्छेदकम्—अश्धातुरूपाङ्गावयवदीर्घीभूताकारावधिकपरत्वविशिष्टोत्तरखण्डत्वम् ।

अपर्याप्त्या तु अश्धातुत्वमपि—

तद्व्यापको धर्मः—एकहल्धातुत्वम्, भाष्यरीत्या अवर्णोपधत्तं वा । नियम्यं शास्त्रम्—तस्मान्नुङिति । तदुद्देश्यताञ्जच्छेदको धर्मः—धातुरूपाङ्गावयवदीर्घीभूताऽ-

कारावधिकपरत्वविशिष्टोत्तरखण्डत्वम्, अपर्याप्त्या धातुरूपाङ्गत्वमपि, तद्व्याप्यो धर्मः—एकहल्धातुत्वम् । भाष्यरीत्या अवर्णोपधत्वं वा, एवं च—एकहल्श्चेत्, तर्हि अशनोतेरेव, इति नियमाकारः फलति, तत्फलं च—आट, आटतुः इत्यादौ न नुट् ।

(४४) ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्—३।२।८७ ।

अत्र सिद्धान्तकौमुदी—एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेभूते क्विप् स्यात् । ब्रह्महा, भ्रूणहा, वृत्रहा ।

क्विप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव, भूते एव, क्विबेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव, क्विबेति द्विविधो नियम—इति भाष्यम्, इति ।

अयमाशयः—क्विप् चेति सूत्रं नियम्यसूत्रम् । तत्र धातोरित्यस्याधिकारः सुपिस्थ इत्यतः सुपि इत्यस्यानुवृत्तिः, कर्तरि कृदित्यतः कर्तरि इत्यस्य च लाभः ।

एवं च—सुबन्ते तदादौ उपपदे सति तत्तद्धातोः कर्तरि क्विप्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विबिति सूत्रं नियामकम्, क्विप् चेत्यनेन क्विपः सिद्धत्वात् । तथा हि—अत्र सूत्रे ‘कर्मणि हन्ः’ इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते, धातोरित्यस्याधिकारः भूते इत्यस्य च, कर्तरि कृदित्यतः कर्तरि इत्यस्य लाभः । एवं च—कर्मार्थकब्रह्मादिरूप-प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्ततदादौ उपपदे सति भूतकालावच्छिन्नक्रियावाचकहन्धातोः कर्तरि क्विप्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । ब्रह्माणं हतवानिति विग्रहे ब्रह्महा, भ्रूणं हतवान् भ्रूणहा, वृत्रं हतवान् वृत्रहा इति ।

क्विप् चेति सामान्यसूत्रेणैव क्विपः सिद्धत्वात् एतत्सूत्रं व्यर्थं सन्नियामकमित्यु-च्यते । अदसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—कर्मवाचकब्रह्मादिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्त-तदाद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचकहन्धातुत्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—कर्मवाचकसुबन्तो-पपदकभूतकालिकक्रियावाचकहन्धातुत्वम् ।

क्विप् चेति नियम्यसूत्रस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—सुबन्ततदाद्युपपदकधातुत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—कर्मवाचकसुबन्तोपपदकभूतकालिकक्रियावाचकहन्धातुत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन क्विप्चेति सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदका-ऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—कर्मवाचकसुबन्ततदाद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचकहन्-धातोः कर्तरि क्विप्प्रत्ययश्चेत्तर्हि ब्रह्मादिरूपकर्मवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्ततदा-द्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचकाद् हन्धातोरेवेति नियामकसूत्रस्यार्थः सम्पन्नः । अतश्च पितृव्यं हतवानिति विग्रहे हन्तेः क्विप् न भवति, अपि तु णिनरेवेति ‘पितृव्य-धातो’ इत्येव भवति ।

एष च परिसंख्यारूपो नियमः, उद्देश्यदले एवकारान्वयेन विधेयस्य नियमनात् ।

यदि तु कर्मणि हन इत्यनेन णिनेरपि प्राप्तत्वात् क्विपो विकल्पप्राप्तौ नियामक-
त्वमायाति अस्य सूत्रस्य । तदा तु—कर्मवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकभूतकालिकक्रिया-
वाचकहन्धातोः कर्तरि चेत् प्रत्ययस्तिर्हि क्विबेवेति सूत्रार्थः सम्पद्यते । तत्फलं च ब्रह्म
हृतवानिति विग्रहे कर्मणि हन इति णिनिर्न भवति । एवं च कर्मणि द्वितीयेतिवत्
द्विविधो नियमः फलति । एष च द्वितीयो नियमो न परिसंख्यारूपः, अपि तु पाक्षिके
सति नियमः ।

एतच्च भाष्यमतम् ।

काशिकारीत्या तु चतुर्विधो नियमः । तस्या अयमाशयः—परिसंख्यापक्षे मध्य-
पातिरूपं त्रिविधं भवितुमर्हति, तत्रैकं तूक्तमेव । द्वितीयं तु ब्रह्मादिरूपकर्मवाचकसुबन्तो-
पपदकहन्धातुत्वम् । तृतीयं तु—ब्रह्माद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचकधातुत्वम् । तत्र
द्वितीयस्य स्वरूपम्—ब्रह्मादिरूपकर्मवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तोपपदकाद् हन्ते-
श्चेत् क्विप्, तर्हि ब्रह्मादिरूपकर्मवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तोपपदकभूतकालिक-
क्रियावाचकाद् हन्तेरेवेति, तेन ब्रह्म हन्ति, हनिष्यति वा इत्यादौ क्विब् न भवति ।
पुरुषं हतवानिति पुरुषहा इत्यपि न भवति प्रथमनियमेनैव व्यावृत्तत्वात् । तृतीयस्य
स्वरूपं तु—ब्रह्माद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचकाद् धातोश्चेत् क्विप्प्रत्ययस्तिर्हि
ब्रह्मादिप्रकृतिकसुबन्तोपपदकभूतकालिकक्रियावाचकाद् हन्तेरेवेति । तेन ब्रह्म जित-
वानिति विग्रहे क्विबभावे ब्रह्मजिदिति प्रयोगो न भवति । ब्रह्म जयति, जेष्यति वा
ब्रह्मजिदिति तु भवत्येव ।

भगवता भाष्यकारेण तु—धातु-कालबोधकशब्दौ तु प्रकृतसूत्रे न श्रुतौ, किन्तु
प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेन प्राप्तौ, अतस्तयोरेवोपरोधो न्याय्यः, न तूपपदप्रत्यययोः,
श्रुत्या उपस्थापितत्वात् । एवं न्यायोपपद्येन भाष्येण सह विरोधात् काशिकामतमुपेक्ष्य-
मिति कैयटे स्थितम् ।

श्रीहरदत्तमिश्रेण पदमञ्जर्यामुक्तम्—धातूपपदविषयकं नियमद्वयं भाष्ये
प्रदर्शितमिति, तत्र धातुकालविषये इति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमेवेत्यव-
धातव्यम् ।

एवं च भाष्यदृष्ट्या द्विविधनियमस्य यत्फलम्—

पुरुषं हन्ति, हनिष्यति वा पुरुषहा इति भवति, पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति न
भवति । एवमेव 'पितृव्यधातो' इति भवति, ब्रह्मधातो इति न भवति ।

काशिकावृत्तौ—हन्तेरेवेत्यस्य फलं तु वृत्रं जयति, जेष्यति वा वृत्रजिदिति
क्विप्प्रत्ययो भवत्येव, वृत्रं जितवान्, इति विग्रहे तु वृत्रजिदिति न भवति । भूते एव
क्विबित्यस्य फलं तु पुरुषं हतवान् 'पुरुषहा' इत्यस्याभावः । पुरुषं हन्ति, हनिष्यति वा
पुरुषहा इति प्रयोगो भवत्येव क्विबन्तः ।

अत्र तत्त्वबोधिनीकृता इत्थं व्याख्यातम्—

चतुर्विध इति—अयमाशयः—इह सूत्रे श्रुतत्वात् पूर्वं—ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽनन्तरं प्रकृतित्वाद् हन्तिस्ततः परिशेषाद् भूते इति । क्विप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः, विधेयत्वात् । तदेवं वचनव्यक्तिः ।

ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्, इति । एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्ननन्तरे भवति । ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हन्तेस्तदनन्तरं निर्देष्टत्वात् उपपदान्तरनिवृत्तिसम्बन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते—इत्यवधारणे त्वनन्तरत्वाद् विशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमो धात्वन्तरनिवृत्तिफलकः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्विप्—इत्यवधारणे तु क्विब् हन्त्योरानन्तर्येऽविशिष्टेऽपि प्राधान्यात् कालान्तरनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः ।

ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः । सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः ।

अगृह्यमाणविशेषस्तु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूते इत्याश्रयणाद् वर्तमानकाले भविष्यत्काले चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा, 'अरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः' अरीन् हन्ति अरिहा, स चासौ योगश्च अरिहयोगः, तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थं प्रयोगाभावः ।

ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूते इत्याश्रयणाद् वर्तमानभविष्यकालयोर्धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति । उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः ।

भूते एव क्विविति प्रत्ययनियमेऽपि ब्रह्मादिषु इत्युक्तेरुपपदान्तरे वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः क्विब् भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा, अरिहा इति प्राग्वत् । प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महा इति प्रयोगाभावः । भूते क्विबेवेति कालनियमेऽपि ब्रह्मादिषु इत्युक्तेरुपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव । पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती, इह 'कर्मणि हन' इति भूते णिनिर्भवत्येव ।

कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघाती इति प्रयोगाभावः । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते, निष्ठा तु भवत्येव, वृत्रं हतवानिति ।

(४५) सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः—३।२।८९ ।

सौ कर्मादिषु च कृजः क्विप् स्यात् । क्विप् चेत्येव सिद्धे इदमपि सूत्रं नियमार्थम् । तत्र च काशिकाकृन्मतेऽत्र त्रिविधो नियमः । तत्र क्विबेवेति नियमात् मन्त्रं कृतवानिति विग्रहे कर्मणि अण् प्रत्ययो न भवति । अपि तु क्विबेवेति मन्त्रकृतित्वेव, न तु मन्त्रकार इति । एवमेव कृज एवेति नियमाद् मन्त्रमधीतवानिति विग्रहे मन्त्राध्याय इति अणोव भवति, न तु क्विप् ।

भूते एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वा इति विग्रहे क्विप् न भवति । स्वादिष्वेति नियमादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्—शास्त्रकृत्, भाष्यकृत् ।

भाष्यरीत्या तु अत्रापि द्विविध एव नियमः—तथाहि श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयानिति नियमेन स्वादिष्वेव, कृञ् एवेति नियमद्वैविध्यमिति भावः ।

तत्रादसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपम्—

स्वादद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचककृञ्धातुत्वम् । तदव्यापकं रूपम्—यत्किञ्चिदुपपदकभूतकालिकक्रियावाचककृञ्धातुत्वम् । क्विप् चेत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकरूपम्—सुबन्तोपपदकधातुवृत्तिधातुत्वम् । तदव्याप्यं रूपम्—यत्किञ्चिदुपपदकभूतकालिकक्रियावाचककृञ्धातुत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम् ।

एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन क्विप् चेत्येतदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति यत्किञ्चिदुपपदकभूतकालिकक्रियावाचककृञ्धातोश्चेत् किंप्रत्ययस्तर्हि सुकर्माद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचककृञ्धातोरेवेति नियमस्वरूपं फलितं भवति । तेन मन्त्रं कृतवान् मन्त्रकृदिति भवति, शास्त्रं कृतवान् शास्त्रकृदिति न भवति ।

एवमेव—स्वाद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचकधातुत्वमपि मध्यपातिरूपं सम्भाव्यते । ततश्च तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन क्विप् चेत्येतदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे सति—स्वाद्युपपदकभूतकालिकक्रियावाचकधातोश्चेत् क्विप्प्रत्ययस्तर्हि तादृशात् कृञ् एवेति नियमस्वरूपं प्रतिफलति, ततश्च, मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्याय इत्यत्र न किप्, अपि तु अणेव ।

भाष्यमते तु यद्यपि क्विबेवेति नियमो न भवति, अतश्च मन्त्रं कृतवानिति विग्रहेऽपि प्राप्तस्तथा सति पदकार इतिवत् पापकार इत्यादिप्रयोगानामपि आपत्तिरायाति तथापि भाष्यप्रामाण्यात् तेषामनभिधानमेव कल्पनीयम् । यदि कुत्रचित्तादृशः प्रयोगः प्राप्यते, तर्हि इष्टापत्तिः कर्तुं शक्यते ।

काशिकाकृन्मतेऽत्र त्रिविध एव नियमः । क्विबेवेति नियमात् कर्म कृतवानित्यत्र अण् न । कृञ् एवेति नियमात् मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः, अत्र न किप् । भूते एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न किप् ।

स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे किप्, शास्त्रकृत्, भाष्यकृत्—इति ।

भाष्यमते तु स्वादिष्वेवेति नियमो भवत्येव । शास्त्रकृदिति प्रयोगस्तु शास्त्रं करोति इति विग्रहे किपि सति बोध्यम् । भूतकालिकक्रियाविवक्षायां तु वर्तमानत्वस्था-विवक्षा कर्तव्या क्विबेवेति नियमाभावे मन्त्रं कृतवानिति विग्रहेऽण्प्रत्ययस्तु न शङ्क्यः, परत्वात् किपा बाधात् ।

(४६) सोमे सुजः—३।२।१० ।

‘सोमसुत्’ चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका ।

(४७) अग्नौ चेः—३।२।९१ ।

‘अग्निचित्’ अत्र तत्त्वबोधिनी—‘सोमे सुजः’ इहापि चतुर्विधो नियमः इति वृत्तिः । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तत्र भूतकालस्य किपि नियतत्वात् सोमं सुतवान् सोमसावः, अग्निं चितवान् अग्निचायः, इत्यण् न भवति, सुनोतेः सोम एवोपपदे नियतत्वात् । चिनोतेस्तु अग्नावेवोपपदे नियतत्वात् । सुरां सुतवान् सुरासुत्, इष्टकां चितवान् इष्टकाचित् इति न भवति, किन्तु सुरासावः, इष्टकाचाय इत्यण्वेव भवति ।

सोमस्य सुनोतावेव—धातौ नियतत्वात् । अग्नेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात् । सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः, अग्निं भूतवान् अग्निभूत् इति किब् न भवति, किन्तु सोमक्रायः अग्निभार इत्यण्वेव भवति । भूते एव क्विपो नियतत्वात् सोमं सुनोति सोष्यति वा इत्यर्थे किब् न भवति । तथा अग्निं चिनोति, चेप्यति वा इत्यर्थे किबभावः, किन्तु अण्वेव ।

अथ ‘सोमे सुजः’ इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं विचार्यते—तच्च ‘कर्मवाचक-सोमरूपप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्त-पपदकभूतकालिकक्रियावाचकसुज्ञातुत्वम् भवितुमर्हति । कर्मणि, भूते इत्याद्यनुवर्तनात् । तद्व्यापकं रूपम्—यात्कञ्चित्कर्मवाचक-शब्दप्रकृतिकसुबन्तोपपदकसुज्ञातुत्वम् ।

इदमेव च किप् चेति सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपस्य व्याप्यम् । अतश्च एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन किप् चेति सूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

सामान्यतः कर्मवाचकसुबन्तोपपदकभूतकालिकक्रियावाचकसुज्ञातोश्चेत् क्विप्रत्ययस्तिर्हि कर्मवाचकसोमशब्दप्रकृतिकसुबन्तोपपदकभूतकालिकक्रियावाचकसुज्ञातोरेवेति नियमस्वरूपं फलति । ततश्च सुरां सुतवान् सुरासुदिति न भवति, किन्तु सुरासाव इत्यण्वेव भवति ।

एवमेव सोमशब्दोपपदकभूतकालिकक्रियावाचकधातुत्वमपि ‘सोमे सुजः, इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकम्, क्विप् चेत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकव्याप्यं चास्ति ।

तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन क्विप् चेत्येतदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—कर्मवाचक-सोमशब्दोपपदकभूतकालिकक्रियावाचकधातोश्चेत् किप्प्रत्ययस्तिर्हि सोमोपपदकभूतकालिकक्रियावाचकसुज्ञातोरेवेति नियमस्वरूपं सम्पद्यते । ततश्च सोमं क्रीतवानिति सोमक्रीः इति न भवति, किन्तु अण्वेव ।

यद्यपि भाष्यमते क्विबेवेति नियमाभावे सोमं सुतवानिति विग्रहे अणपि प्राप्तस्तथा सति ‘सोमसावः’ इत्यपि स्यादिति । तत् न समीचीनम्, भाष्यप्रामाण्यादेव तस्यानभिधानं कल्पनीयम् । एवमेव भूते एवेति नियमाभावे सोमं सुनोति सोष्यति वेति विग्रहेऽपि किप् प्राप्तः सोऽपि अनभिधानाद् वारणीयः । अथवा इष्टापत्तिविषयतया स्वीकरणीयः । एषैव स्थितिः ‘अग्नौ चेः’ इत्यस्याऽपि बोध्या । इति शम् ।

(४८) कृ-सृ-भृ-वृ-स्तृ-वृ-स्तृ-श्रुवां लिटि—७।२।१३ ।

अत्र सूत्रे 'नेङ् वशि कृति' इति सूत्रतो नेङिति पदद्वयमनुवर्तते । कृ-श्रुवामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठो, लिटोतिषष्ठ्यर्थे सप्तमी । अतश्च 'क्रादिभ्यः परस्य लिट इट् न स्यात्' इति संक्षिप्तोऽर्थः सम्पद्यते ।

तत्र क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम्, प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानि-
ण्निषेधः, स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव, नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भरद्वाज-
नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम्—इति सिद्धान्तकौमुद्याः
संकेतः ।

अयमाशयः—कृ सृ भृ वृ इति सूत्रेऽश्वद्वयमस्ति । तत्राद्यानां चतुर्णां नियामक
एकोऽंशः । तथा हि—कृ सृ भृ—एषां त्रयाणाम् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति लिट्सम्ब-
न्धिनि वलाद्यार्धधातुके इण्निषेधः सिद्ध एव । वृ इत्यस्य तु वृङ् वृजोर्ग्रहणेन वसि मसि
वहिमह्योश्च श्र्युकः कितीति निषेधः सिद्धः । वृत्रस्थलि लोके इङ् भवत्येव 'बभूथाततन्थ-
जगृभभववर्थेति निगमे' इत्यनेन वेदे ववर्थेति इडभावनिपातनात् लोके इङ् भवत्येवेति,
ज्ञापनात् ।

यतश्च-कृ-सृ-भृ-वृ-इति सूत्रेण थत्यपि इण्निषेधे सिद्धे वेदे ववर्थेति इडभाव-
निपातनं व्यर्थं सज्ज्ञापयति—लोके इङ् भवतु इति ।

ततश्च 'कृ सृ भृ वृ'—इत्येषां चतुर्णां थलि वमादिषु चेण्निषेधव्यवस्था
सिद्धा इति कृत्वाऽस्यांशस्य नियमार्थता आगता । तत्रास्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—
लिट्संबन्धिवलाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्वक्रादिधातूनामन्यतमत्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—
लिट्सम्बन्धिवलाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्वपदेशिकैकाजनुदात्तत्वलिट्सम्बन्धिवलाद्यार्धधा-
तुकाव्यवहितपूर्वस्वरतिसूतिसूयतिधूजूदिद्धातूनामन्यतमत्वलिट्सम्बन्धिगित्कद्वलाद्यार्ध-
धातुकाव्यवहितपूर्वश्रिगैकाजुगन्तधातूनामन्यतमत्व इत्येतदन्यतमम् । अत्राद्यं द्वयं
प्रकृत्याश्रयं प्रकृतिविशेषसम्बन्धित्वात् । अन्तिमं तु प्रत्ययाश्रयम्, प्रत्ययविशेष-
सम्बन्धित्वात् । एवं च प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः इत्युक्तिः
संगच्छते ।

यद्यपि सिद्धान्तकौमुदीकृन्मते स्वरत्यादीनाम् उगितां च धातूनां नियमाक्रान्ति
र्नास्ति । तथापि उपदेशेऽन्वत इत्यत्र नित्यानिङिति किम्—आनञ्जित्, इति भाष्योक्त्या
तत्रापि नियमाक्रान्तिरस्त्येव । अन्यथा 'कृ सृ भृ वृ' इति नियमस्य विकल्पयुक्तेऽभावस्य
वारकत्वाभावे भाष्योक्तमिदं प्रयोजनमसंगतं स्यात् । भारद्वाजनियमेन विकल्पाभावेऽपि
स्वरति—इति विकल्पस्यावारितत्वात् ।

एवं च नियम्यं शास्त्रम्—'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' 'स्वरतिसूतिसूयतिधूजू-
दितो वा' 'श्र्युकः किती'—इति सूत्रत्रयम् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम् वलाद्यार्ध-
धातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमौपदेशिकैकाजनुदात्तधातुत्वम्, वलाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्-

वर्तव्यविशिष्टस्वरतिसूतिसूयतिधूत्रुदिदधातूनां धातुत्वम्, गित्कित्प्रत्ययाऽव्यहितपूर्वत्वविशिष्टश्रित्रैकाजुगन्तधातुगतं धातुत्वम्, इत्येतदन्यतमम् । तद्व्याप्यं रूपं तदेव, यच्च कृ सृ भृ वृ इत्यस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकम्, तत्तु पूर्वं लिखितमेव । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन एकाच उपदेशे इत्यादिशास्त्रत्रयीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

लिट्सम्बन्धिवलाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टोपदेशिकैकाजनुदात्तधातुत्वाद्यन्यतमाऽवच्छिन्नानां धातूनामिण्निषेधश्चेत्तर्हि लिट्सम्बन्धिवलाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्वक्रादीनामेव । तेनान्येभ्योऽनित्केभ्योऽपि इङ् भवत्येव । अतश्च 'पचिव', 'चिक्षयिव', 'बभूविव'—इत्यादिप्रयोगा उपपद्यन्ते ।

कौमुदीकृद्भिस्तु—नेङ् वशि-इति प्रक्रमान्नत्रापादितस्यैवेडभावस्य नियमो न तु विभाषाबललभ्यस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायादपि सन्निहितस्यैव नियम उचितः । तेन सिषेधित्, सिषेद्ध, सिषेधिव, सिषिध्व, इत्याद्युभयविधाः प्रयोगा भवन्ति—इत्यभिप्रेयते । परन्तु पूर्वोक्तभाष्यप्रामाण्येन स्वरति—इति विकल्पबललभ्यस्यापि नियमनमनेन क्रियते एव । तेन 'सस्वरित्, जुगोपित्, इत्येकमेव रूपं भाष्यसम्मतमित्यवगम्यताम् ।

नन्वेवं क्रादिनियमेनैव 'नेङ् वशि कृति' इति निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवानित्यादीनां सिद्धौ वस्वेकाजादघसामिति इङ् विधानं किमर्थमिति चेदुच्यते—तस्य नियमत्वेन स्वीकारात् । अत एव बभूवानित्यत्रेडभावः सिद्धः ।

ननु तावताऽपि क्रादिभ्य इण्निषेधश्चेत्तर्हि लिट्येवेति विपरीतनियमः कथं न स्वीक्रियते इति चेदुच्यते 'कर्ता, अकार्षीत्, कृतः, इत्यादिषु इडागमापत्तिभिर्या तादृश-नियमास्वीकारात् । प्रमाणं चात्र—'कृते ग्रन्थे', 'तमधीष्टो भूतः', 'परिवृतो रथः' इत्यादिसौत्रनिर्देशाः । ननु - प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य नियमोऽस्तु, प्रत्ययाश्रयस्य तु न सम्भवति, वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । नह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति, थलोऽकित्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः, वृग्र उदात्तत्वात् । न चैवमपि वृडो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम्, तस्य विशिष्याग्रहणात् यद्यपि वृजोऽपि विशिष्यग्रहणं नास्ति, तथापि अप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वात् वृ इति वृग्र एव ग्रहणं भवेत्, विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायात् । एवं च बभूविवेत्यादौ श्रयुकः कितीति निषेधो दुर्वार इति चेत् । अत्रोच्यते—बभूथाततत्थजगृभमववर्थेतिनिगमे—इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेतिनियमनाद् भाषायां वृग्रस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विषयत्वायोगाद् वमादीनां च कित्त्वेन नियमस्य सुस्थिरत्वादिति बुधियो विभावयन्तु ।

(४९) वस्वेकाजादघसाम्—७।२।६७ ।

'कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च क्वसोरिट् नान्येषाम्, इति सूत्रार्थो लिखितः सिद्धान्तकौमुद्याम् । अयमाशयः—वसु-इति लुप्तषष्ठीकंपदम् । एकाच्च, आच्च, घस् चेति एकाजादघसः, तेषाम्—एकाजादघसामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यन्तम् ।

तत्र नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्चं न सम्भवति, तर्हि कथमिद् स्यादित्यत उक्तम्—
कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्विर्वचने एकाच एव येऽवशिष्यन्ते, तेषामित्यर्थः ।
'नेङ् वशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्येदो नियमनार्थमिदं
सूत्रम् ।

अदसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—क्वमुप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमेकाजाद्य-
न्यतमत्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—क्वमुप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं धातुत्वम् । नियम्यं
सूत्रम्—आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम् वलाद्यार्धधातुका-
व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं धातुमात्रवृत्तिधातुत्वम् । तद्व्याप्यं रूपम्—क्वसुरूपवलाद्यार्ध-
धातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टधातुवृत्तिधातुत्वम् ।

एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वलाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टधातुवृत्ति-
धातुत्वावच्छिन्ने संकोचे सति क्वसुरूपवलाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्वधातुवृत्तिधातुत्वाऽ-
वच्छिन्नस्येत् चेत्तर्हि क्वमुप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टैकाजाद्यन्यतमत्वाऽवच्छिन्नस्यैवेति
नियमस्वरूपं प्रतिफलति । तेन बभूवानित्यादौ इडभावः सिध्यति-इति तत्त्वम् ।

अयं नियमाकारस्तु कौमुदीकृद्गीत्या । प्रकारान्तरन्तु एकाजाद्यन्यतमावधि-
काव्यवहितपरत्वविशिष्टक्वमुप्रत्ययत्वमपि प्रकृतसूत्रोद्देश्यताऽवच्छेदकं वक्तुं शक्यम् ।
तद्व्यापकं रूपम्—धातुमात्राव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टक्वमुप्रत्ययत्वम् । नियम्यस्य आर्ध-
धातुकस्येड्वलादेरित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं धातुमात्रावधिकाव्यवहितपरत्वविशिष्टवला-
द्यार्धधातुकत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—धातुमात्राव्यवहितपरत्वविशिष्टक्वमुप्रत्यय-
त्वम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन धातुमात्राव्यवहितपरत्वविशिष्टवलाद्यार्धधातु-
कत्वाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—धातुमात्राव्यवहितपरत्वविशिष्टक्वमुप्रत्ययस्येत्
चेत्तर्हि एकाजाद्यन्यतमाव्यवहितपरस्य क्वसोरेवेति नियमस्वरूपं मन्तव्यम् । तेन बभूवा-
नित्यादौ भू इत्यादिधातुतः परस्य क्वसोर्नेङागमः ।

(५०) ऋतो भारद्वाजस्य—७।२।६३ ।

तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव ।
अनेन कौमुदीग्रन्थेनोक्तसूत्रस्य नियामकता सुष्ठु प्रतीयते । तथाहि—ऋत इति तपर-
करणात् कृ ग् प्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु ह्रस्वभृतादिषु
अचस्तास्वदित्येव सिद्धम्, वृङ् वृञौ तु यद्यपि सेटौ, तथापि वृङ् थलेव नास्ति, आत्मने-
पदित्वात्, वृञस्तु छन्दसि ववर्थ, इति निपातनाद् ववरिथेति भाषायामिटा भाव्यम् ।
तस्मान्नियमोऽयमित्युक्तम्—ऋदन्तादेवेति । जहर्थ, दधर्थ । अन्यस्य स्यादेवेति । एवं
च भारद्वाजमते स्यादन्यस्य मते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिथ, पपाथ, पेचिथ,
पपक्थ । इयजिथ, इयष्ठ । अचस्तास्वत्थत्यनिटो नित्यमिति नियम्यं सूत्रम् । तत्रोत्तरसू-
त्रादुपदेशे इत्यपकृष्यते । तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह—उपदेशोऽजन्तो यो धातुरित्यादि ।
धातुरिति तु आक्षेपाल्लब्धम्, नह्यधातोस्थल् सम्भवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् ।
क्व च नित्यमनिडित्यपेक्षायां सन्निधानात्तासाविवेति विज्ञायते । तासि च कर्तृप इति

सन्निहितं वाऽनुवर्तते । न वृद्भ्य इत्यतो नेति पदमनुवर्तते, तदाह—तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति । तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद् वतिः । यथा तासौ न भवति तथा थल्यपि इत्यर्थः । इह तासि इति नेति चानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धौ तास्वदिति नातीवोपयुज्यते—इति केचित् । अन्ये तु यस्य तासौ विद्यमानत्वम्, तस्मादेव परस्य थल इन्निषेधः—इत्येतत्लाभार्थं तत् । तेन उवयिथ, जघसिथ-इत्यत्र न निषेधः, वयिघस्योस्तासावभावात् इति व्याचक्षते । अचस्तास्वत्, उपदेशोऽवतः, इति योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः, न तु क्वादिनियमप्रापितस्य । अनन्तरस्येति न्यायात् ।

न चैवम् उपदेशोऽवतः, इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम्, अत्वत्सु धातुषु ऋदन्तत्वादर्शनेन यद्यत्वतः थलि इन्निषेधस्तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । ननु तर्हि अचस्तास्वदित्येवं सूत्रे कृतेऽपि तास्यनिट्थलीत्यादिपदानामिव उपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्य अच इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत् थलि, इत्यादेश्चाकरणादुभयोः योगक्षेमसाम्यमिति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयस्यापि अयं भारद्वाजनियमो निवर्तक इति भावः ।

यदि तु उपदेशोऽवतोऽचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्, इति एको योगः स्वीक्रियेत, तदाऽत्र नास्त्येव संशयलेशोऽपि—इत्यापि बोध्यम् ।

स्यादेतत्—ऋतो भारद्वाजस्येति नियामकं शास्त्रम्, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—भारद्वाजाभिमतं तास्वत् नित्यानिट्को य ऋदन्तो धातुस्तदवधिकाव्यवहित-परत्वविशिष्टं थलप्रत्ययत्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—भारद्वाजाभिमतम्—उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परत्वविशिष्टं थलत्वम् । भारद्वाजाभिमतम्—उपदेशो योऽकारवान् धातुः तासौ नित्यानिट् ततः परत्वविशिष्टं थलत्वम्—एतदन्यतरत् । नियम्यं शास्त्रं च—अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम्, उपदेशोऽवतः, इति च शास्त्रद्वयम् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं चान्यतरत्वेन ग्राह्यम् । तथा हि—तत्राद्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम् उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परत्वविशिष्टं थलत्वम् । उपदेशोऽकारवान् यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परत्वविशिष्टं थलप्रत्ययत्वम्—एतदन्यतरत् पाणिन्यादिसर्वर्षिसम्मतम् । अदसीयं व्याप्यं रूपम्—तदेव यद् ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्योद्देश्यता-वच्छेदकव्यापकम् । तद्रूपाऽर्वाच्छन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रद्वयीयोद्देश्यताऽवच्छेदका-वच्छिन्ने संकोचे कृते सति ।

भारद्वाजमतेन—“तासौ नित्यानिट् उपदेशोऽजन्तोऽकारवान् वा यो धातुस्ततः परस्य थल इन्निषेधश्चेत्तर्हि ऋदन्तादेव परस्य थलः, इति नियमस्वरूपं फलितं भवति । स्तुद्रवादीनां तु अनेन विकल्पो न भवति । अनन्तरस्येतिन्यायेनोक्तयोगद्वयप्रापितस्यैवायं नियमो न तु स्तुद्रवादीनामपि ।

अत्रेदं विशेषतोऽवधेयम्—ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपं भारद्वाजाभिमतम् । तद्व्यापकमपि रूपमुक्तान्यतरद् भारद्वाजाभिमतमेव ग्राह्यम् । अत एव—अचस्तास्वत्, उपदेशोऽवतः इति सूत्रद्वयीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं पाणिन्यादिसर्वर्षि-

सम्मतम्, तस्य व्याप्यं भारद्वाजाभिमतं सूत्रद्वयीयमुक्तान्यतरत्—इत्येवं रीत्या सर्वाऽपि नियमव्यवस्था सुष्ठु विज्ञेया ।

(५१) इन्-हन्-पूषार्यम्णां शौ ६।४।१२ ।

एषां शावेवोपधादीर्घो नान्यत्र ।

अत्र नोपधाया इति सूत्रमनुवर्तते, अङ्गस्येत्यधिकार आयाति, 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतो दीर्घोऽणः, इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, दीर्घश्रुत्या अचश्चेति परिभाषा-सूत्रमुपतिष्ठते । एवं च—नान्तं यदिहन्पूषन्नर्यमन् शब्दान्तमङ्गं तस्योपधाया अचो दीर्घः शौ स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । तत्र शि सर्वनामस्थानमित्यनेन शि, इत्यस्य सर्वनामस्थानसंज्ञकत्वेन सर्वनामस्थानेचासम्बुद्धावित्यनेनैव दीर्घे सिद्धे नियमार्थमिदम् ।

अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—शिविभक्त्यव्यवहितपूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतात्त्वम् । तद्व्यापकं रूपम् सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतात्त्वम् । नियम्यं शास्त्रम् 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति । तस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वनान्ताङ्गघटकोपधाभूतात्त्वम् । तद्व्याप्यं रूपम्—सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतात्त्वम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतस्याचो दीर्घः स्यात्तर्हि—शिविभक्त्यव्यवहितपूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतस्य अच एव—इति नियमस्वरूपं सम्पद्यते ।

ततश्च शिविभक्तिभिन्नसर्वनामस्थानस्य व्यावृत्तिः सिध्यति, तत्र दीर्घो न भवति, यथा 'वृत्रहणौ' इत्यत्र दीर्घाभावः । अत एव 'सौ च' इति सूत्रस्य विधित्वं सम्पद्यते ।

मनोरमाकृता तु उपधादीर्घमात्रस्यायं नियम इति प्रतिज्ञातम् । अतः 'अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः किङिति' इत्यस्यापि नियम्यत्वं स्वीकृतम् । एवं च इन् हन्"" इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकं रूपम्—सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानक्विप्रत्ययजलादिकिङ्प्रत्ययान्यतमाव्यवहितपूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतात्त्वम्, अथ च नियम्यं शास्त्रद्वयम्—सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ, अनुनासिकस्य क्विञ्जलोरिति च, तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्, तत्राद्यस्योक्तमेव, द्वितीयस्य तु क्विप्रत्ययजलादिकिङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वानुनासिकान्ताङ्गघटकोपधाभूतात्त्वम् । एतदुद्देश्यताऽवच्छेदकद्वयमन्यतरत्वेन गृहीत्वा तद्व्याप्यं रूपं च तदेव ग्राह्यम्, यद् इन्हित्येदोयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकमिदानीमुक्तमेव । अतश्च मध्यपातिरूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यसूत्रद्वयीयोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्ने संकोचे कृते सति—संबुद्धिभिन्नसर्वनामस्थान-क्विप्रत्ययजलादिकिङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतस्याचो दीर्घश्चेत्तर्हि शिविभक्त्यव्यवहित-

पूर्वनान्तेनाद्यन्ताङ्गघटकोपधाभूतस्याच एव, इति नियमाकारः सम्पन्नो भवति । तेन 'वृत्रहणी' इत्यत्रानुनासिकस्य विवञ्जलोरिति न दीर्घः । उपधादीर्घमात्रस्यायं नियमः, तेन वृत्रहायते इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरित्यनेन दीर्घो भवत्येव ।

(५२) उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः— ७।१।७० ।

अधातोर्गितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने,—इति सूत्रार्थः ।

अत्राधातुपदाभावे उगिदग्रहणेनैव नलोपिनोऽञ्चतेरपि सर्वनामस्थाने नुम् सिद्धौ अङ्ग्रहणं नियमार्थम्—

‘धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोऽञ्चतेरेव’ इति ।

अत्राजित्यंशस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वनलोप्यञ्च-
त्यन्तं यदङ्गं तद्वृत्त्यङ्गत्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वोर्गिद्धात्वन्तं
यदङ्गम्, तद्वृत्त्यङ्गत्वम् । उगिदंशस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—सर्वनामस्थानाव्यवहित-
पूर्वोर्गिदन्ताङ्गत्वम् । तद्व्याप्यं रूपम्—सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वोर्गिद्धात्वन्ताङ्गवृत्त्यङ्ग-
त्वम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन उगिदंशस्योद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने सङ्कोचे कृते
सति—सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वोर्गिद्धात्वन्ताङ्गस्य चेन्नुमागमस्तर्हि सर्वनामस्थाना-
व्यवहितपूर्वनलोप्यञ्चत्यन्ताङ्गस्यैवेति । तेन सत्-ध्वत् इत्यादौ उगित्वेऽपि न नुम् ।

‘नपुंसकस्य झलच’ इति सूत्रतो झलपदमपकृष्यात्रोर्गिञ्जलन्त एव गृह्यते । तेन
शमी शमिनी इत्यादौ नुमोऽतिप्रसङ्गो न, इति स्पष्टं युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये । इदं
यदुक्तं नियमस्वरूपम्, तत्तु न भाष्यसम्मतम् । उगितश्चेत्यस्य नियम्यत्वानाक्रान्तत्वात् ।
भगवता भाष्यकृता तु उगितश्चेत्यस्यापि नियम्यत्वमभ्युपेत्य सामान्यापेक्षो नियमः
स्वीकृतः । तथा हि—अजित्यंशस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—नलोप्यञ्चतिधातुत्वमेव
स्वीकार्यं न तु सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वत्वविशेषणविशिष्टम्, उगितश्चेत्यस्यापि
नियम्यत्वेन तत्राऽपि अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य आवश्यकत्वात् । तद्व्यापकं
च रूपम्—उगित्वविशिष्टं धातुत्वम् नियम्यं च शास्त्रम्—उगिदचामित्यत्रोर्गिदशरूपम्,
उगितश्चेति ङीव्विधायकं चेत्युभयमपि, भाष्यप्रामाण्यात् ।

तयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वझलन्तोर्गिदन्ताङ्गत्वम्,
स्त्रीत्वबोधकोर्गिदन्तप्रातिपादिकत्वेत्येतदन्यतरत् । तत्र तादृशोर्गित्वविशिष्टधातुत्वाऽव-
च्छिन्नातिरिक्तत्वेन उक्तोभयशास्त्रीयान्यतरावच्छिन्ने सङ्कोचे सति—उगित्वविशिष्टधातु-
त्वाऽवच्छिन्नस्योर्गित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकार्यं स्यात्तर्हि नलोप्यञ्चतिधातोरेवेति नियम-
स्वरूपं सम्पद्यते । तत्फलं च सत्-ध्वत् इत्यादौ विवबन्ते न नुमागमः, उखास्रत्—
पर्णध्वदित्यादौ च स्त्रीत्वविवक्षायां न ङीप ।

यद्यपि अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेत्याकारनियमेनापि अञ्चतिग्रहणं चरितार्थं
स्यात्तथापि भाष्यासम्मतत्वात्तस्य समर्थनं न कृतमिति बोध्यम् ।

(५३) शास इवङ् हलोः—६।४।३४ ।

शास उपधाया इत्वं स्यादङि हलादौ च किङिति ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्य नियमार्थत्वं प्रतिपादयता भाष्यकृता—
शास इदङ् हलोरिति सूत्रे हल्ग्रहणमकृत्वा 'शास इत्' 'अङि' इति योगद्वयमकारि । तत्र
प्रथमे योगे 'अनिदितां हल् उपधायाः किङिति' इति सूत्रतः 'उपधायाः' 'किङिति' इति
पदद्वयमनुवर्तते । एवं च 'शास उपधायाङ्कारादेशः स्यात् किङिति प्रत्यये परे' इत्यर्थः
सम्पद्यते । ततः अङि इति द्वितीये योगे पूर्वयोगस्य उपधाया इत्यस्य चानुवर्तनात्,
'शास उपधाया इत् स्यादङि परे' इत्यर्थः सम्पद्यते । पूर्वयोगत एव इकारादेशस्याङ्यपि
सिद्धत्वात् अस्य द्वितीययोगस्य नियामकता प्राप्ता ।

अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—अङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य शास उपधाया
आकारस्याकारत्वम् । तद्व्यापकं च रूपम्—अजादिकिङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वशासधातू-
पधाभूताकारत्वम् । नियम्यं शास्त्रम् 'शास इत्' इति । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—
किङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वशासधातूपधाभूताकारत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—अजादि-
किङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वशासधातूपधाभूताकारत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम्, एतद्रूपा-
वच्छिन्नातिरिक्तत्वेन किङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वशासधातूपधाभूताकारत्वाऽवच्छिन्ने संकोचे
कृते सति—'अजादिकिङ्प्रत्यये शास उपधाया इत्वं चेत्तर्हि अङ्प्रत्यये एव, इति
नियमाकारः सम्पद्यते ।

तेन 'शासति, शासतु' इत्यादौ नेत्वम् ।

लाभवादयमेव नियमाकारः उचितः । यदि तु अजादिकिङ्—प्रत्ययाव्यवहित-
पूर्वशासधातूपधाभूताकारस्यैकारादेशः स्यात्तर्हि अङ्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वशासधातूपधा-
भूतावर्णस्यैव, इत्येवं नियमाकारः स्यात् ।

तदाऽपि नास्ति कश्चन दोषः, गौरवादृते । यथा पर्वतो वल्लिमान् नीलधूमात्—
इत्यत्र हेतुदले व्यर्थविशेषणघटितत्वं दोषः, तथैव धूमद्रव्यादिति हेतुपक्षेऽपि ।
व्यर्थविशेषणघटितत्वं दोषो भवत्येव, प्रकृतेऽपि एषैव स्थितिरस्ति—इति सुधियो
विचारयन्तु ।

'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, इति सूत्रेऽपि इयमेव स्थितिरिति दिक् ।

(५४) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा—२।३।४६ ।

अत्र मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं—सम्बध्यते इति
नियमात् । एवं च 'प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे च प्रथमा
स्यात्, इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । अत्रापि अनभिहिते इत्यस्याधिकारः, द्वयोः कयोरित्यादि-
सम्बन्धः, प्रातिपदिकादित्यस्याक्षेपेण लाभश्च भवति । तत्रानभिहिते इत्यस्य संख्या-
वाक्योपस्थापितद्वित्वादौ अन्वयः, योग्यत्वात्, न तु प्रातिपदिकार्थेन सह, तस्य तु प्राति-
पदिकेनोक्ततयाऽनभिहितत्वस्यासम्भवात् ।

एवं च 'प्रातिपदिकार्थमात्रगतानुक्तैकत्वादिवोधकात् प्रातिपादिकात् प्रथमैक-
वचनादि भवतु'—इति सूत्रार्थः सम्पन्नः । अस्यां स्थिताविदं सूत्रं नियामकमेव, स्वौज-
समौट्छस्, इत्यनेनैव प्रथमायाः सिद्धत्वात् ।

अथ च—अदसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपं तद्व्यापकं च रूपं विचार्यते ।

तत्र यथा कर्मणि द्वितीया इत्यादौ कर्मणि सत्येव द्वितीया, न तु तदसत्त्वे, इत्येवं
सत्सप्तम्याः स्वीकारे द्व्योकयोरित्याद्युपस्थापितद्वित्वादीनामपि समुच्चयः उद्देश्यकोटौ
सिध्यति, अन्यथा अधिकरणसप्तम्याः स्वीकारे तेषां व्यावृत्तिः स्यात् । एवमेवात्रापि
सत्सप्तम्या एव स्वीकारः । मात्रग्रहणात् कर्मादीनां व्यावृत्तिर्भवति । अथ च पर्युदास-
न्यायेन कर्मादियोग्यार्थकत्वं प्रातिपादिके लभ्यते ।

एवं च—कर्मादिरहितप्रातिपदिकार्थगतानुक्तैकत्वादिवोधकात् कर्मादियोग्यार्थक-
प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचनादि भवतु—इत्यर्थं आयाति । तत्र च कर्मादिरहितप्राति-
पादिकार्थगतानुक्तैकत्वादिवोधककर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकत्वमस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं
रूपम् मन्तव्यम् । तद् व्यापकं च प्रातिपदिकार्थगतानुक्तैकत्वादिवोधककर्मादियोग्यार्थक-
प्रातिपदिकत्वम् ।

स्वौजसमौडिति नियम्यं शास्त्रम् । तदीयोद्देश्यता वच्छेदकं रूपं सामान्यतः
प्रातिपादिकत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—प्रातिपदिकार्थगतानुक्तैकत्वादिवोधककर्माद्यर्थ-
योग्यार्थकप्रातिपदिकत्वम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाऽवच्छिन्नेसंकोचः
कर्तव्यो भवति ।

अतश्च—प्रातिपदिकार्थगतानुक्तैकत्वादिवोधक-कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपादिका-
च्चेत् प्रथमैकवचनादि तर्हि कर्मादिरहितप्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिवोधककर्मादि-
योग्यार्थकप्रातिपदिकादेव, इति नियमाकारः सम्पद्यते । परिसंख्यापक्षेऽयं नियमाकारः ।
प्रत्ययनियमोऽयमुच्यते । यत एवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति नियमात् । विकल्पात्मक-
नियमपक्षे (अर्थनियमपक्षे) तु—कर्मादिरहितप्रातिपदिकार्थगतानुक्तैकत्वादिवोधक-
कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत् साधुत्वार्था सुबिभक्तिस्तर्हि प्रथमैकवचनादेव, न तु
द्वितीयाद्येकवचनादि, इत्येवं स्वरूपं भवति ।

अस्मिन् पक्षे अर्थस्य नियमो न तु प्रत्ययस्य, अतोऽनर्थक निपातेभ्यः प्रथमैक-
वचनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिद् बाधकम् । पूर्वस्मिन् प्रत्ययनियमपक्षेऽपि मात्रग्रहणमहिम्ना—
“कर्मादियोग्यार्थकत्वाभावेनानर्थकनिपातेषु नियमाक्रान्तिर्भवितुं नार्हति, तेषु कर्मादि-
योग्यार्थकत्वाभावात् । अतश्च—स्वौजसमौडिति सामान्यसूत्रेण तेभ्यः प्रथमासिद्धौ न
कश्चनावरोधः । प्रथमायां सत्याम् “सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा” इति सूत्रेण विकल्पे-
नान्वादेशेऽपि वां नावादय आदेशा भवन्ति ।

एषा प्रथमा कारकविभक्तिः, महाभाष्ये तथोक्तेः ।

तथाहि—‘सहयुक्तेऽप्रधाने, इति सूत्रेऽप्रधाने इत्यस्य फलमुक्तम्—पुत्रेण सह
आगतः पिता, इत्यत्र पितृपदात्तृतीयाया अभावः, अग्रे चोपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

बर्लीयसी इति—परिभाषया प्रथमायाः प्राबल्यमुक्तम्, अतश्चाप्रधानेग्रहणं व्यर्थमेवेत्याद्युक्तम् ।

“तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा, इति वार्तिककृताऽप्युक्तम् । एवं च तिङर्थकर्तृ-कर्मन्यतरेण सहाभेदाऽन्वये प्रथमाप्रकृत्यर्थो विशेषणम् भवति, प्रथमा च प्रकृत्यर्थमनुवदति—इति कृत्वोक्तकारकबोधकतया कारकविभक्तित्वं फलति । एतत्सर्वं क्रियायोगे एव भवति । तदभावे तु ‘विस्पष्टं पटुः’, ‘विस्पष्टपटुः’, इत्यादौ भाष्यप्रयोगे विस्पष्टमिति प्रथमान्तम्, तत्र प्रथमा उपपदविभक्तिरिति बोध्यम् ।

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु—इति सूत्रे विस्पष्टकटुकमित्युदाहृतं सुबोधिन्यां टीकायाम् । विस्पष्टस्य प्रवृत्तिनिमित्तविशेषणतायां कर्मधारयसमासाऽभावे सुप्सुपा इति समासो दर्शितः । तत्र या प्रथमा सा तूपपदविभक्तिरेव भवितुमर्हति, क्रियायोगाभावात् ।

एवमेव ‘स्तोकं पचति’ इत्यत्र, ‘हतशायिकाः शय्यन्ते’ इत्यादौ च स्तोकादेः प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा स्वीकृतां शाब्दिकशिरोमणिना श्रीमता नागेशभट्टेन हेतुमति चेति सूत्रे भाष्योद्द्योते । तत्रापि उपपदविभक्तित्वमेव वक्तुं शक्यते—इति तत्त्वम् ।

लिङ्गमात्रे प्रथमा, परिमाणमात्रे प्रथमा—इत्यंशद्वयं तु विधायकमेव । कर्मादिरहितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाया नियमनात् कर्माद्याधिक्ये तस्या व्यावृत्तिवत् लिङ्गाद्याधिक्येऽपि व्यावृत्तेः ।

(५५) धृषिशसी वैयात्ये—७।२।१९ ।

निष्ठायामिण्निषेधकमेतत्सूत्रम् ।

विरुद्धं यातो वियातस्तस्य भावो वैयात्यमविनयः । वियातो विनीतः । अत्र सूत्रे नेङ्वशि कृति सूत्रतो नेङिति पदद्वयम्, स्वीदितो निष्ठायामित्यतो निष्ठायामिति पदं चानुवर्तते । एवं च वैयात्येऽर्थे वर्तमानयोर्धृषिशसिधात्वोर्निष्ठायामिण् न स्यात्—इति सूत्रार्थः ।

त्रिधृषा प्रागलभ्ये, शसु हिंसायाम् इति धातुद्वयमत्रोद्देश्यदले प्रविष्टौ स्तः । तत्र प्रथमस्यादितश्चेत्यनेन, द्वितीयस्य तु ‘यस्य विभाषा, इत्यनेन इण्निषेधः सिद्ध एव, उदितो वा इत्यनेन शसु इत्यस्य विकल्पेनेटो दर्शनात् ।

अतश्च नियामकमिदं सूत्रम् । तत्रास्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—अविनयेऽर्थे वर्तमानाभ्यां धृषिशसिभ्यां परत्वविशिष्टनिष्ठात्वम् । तदव्यापकं रूपम्—धृषिशसिभ्यां परत्वविशिष्टनिष्ठात्वम् ।

आदितश्च, यस्यविभाषा इत्यनयोरुद्देश्यताऽवच्छेदकम् आकारेत्संज्ञकधातोः परत्वविशिष्टनिष्ठात्वम्, क्वचिदपि विभाषितेऽधातोः परत्वविशिष्टनिष्ठात्वम् ।

एतद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोक्तान्यतरावच्छिन्ने संकोचे कृते सति धृषिशसिभ्यां परस्य निष्ठाप्रत्ययस्येणनिषेधश्चेत्तर्हि अविनये वर्तमानाभ्यामाभ्यांपरस्यैव निष्ठाप्रत्ययस्य । तेनाऽन्यार्थे न निषेधः । प्रधर्षितः, शसितः, । अत्र भावादिकर्मणोरनयोरनभिधानमेव निष्ठायाम् । तेनास्य नित्यार्थकता न शङ्कनीया ।

(५६) सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ—१।२।६४ ।

अत्र सूत्रे 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चदेव विशेषः', इत्युत्तरसूत्रादेवशब्दोऽपकृष्टो-भगवता भाष्यकृता । अतश्च "प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । जननीपरिच्छेतृवाचिनोर्मातृमातृशब्दयोः शसादौ वैरूप्यात् । पुनश्च विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वं स्वीकृत्य हरिणीशब्दयोरेकशेषः सम्पादितः । एको हरिणीशब्दो हरिणस्त्रीवाचकः, अपरश्च हरितवर्णविशिष्टशाठ्यादिवाचकः । विभक्तिग्रहणाभावे तु अनयोरेकशेषो न स्यात्, इदमर्थं तद्धिते वैरूप्यात् ।—एवं च "विभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि, तेषामेकः शिष्यते" इति सूत्रार्थः सम्पद्यते ।

अत्र शेखरकृतोक्तम् तन्त्रेण सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थमिति, तथा हि—तन्त्रं द्वेधा, शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । पर्यायस्य परिवर्तनंयत्र भवति, तदर्थतन्त्रम्, यथा घटा-आनीयन्ताम्, कुम्भा वा । पर्यायपरिवर्तनं यत्र न सम्भवति, तत् शब्दतन्त्रम्, यथा अक्षा-भज्यन्ताम्, भुज्यन्ताम्, दीव्यन्ताम्, इत्यत्राक्षा इति, एतच्चासहविवक्षायामपि भवति, तादृशमेवोक्तम् 'अक्षा भज्यन्तामित्यादि, सहविवक्षायामपि—यथा अक्षान् पश्येत्यादि । अस्तु—विभिन्नार्थकेषु सरूपेषु, समानार्थकेषु विरूपेषु च तन्त्रेण सिद्धौ सत्यामस्य सूत्रस्य नियामकत्वे—प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्तादृशप्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य निवृत्तिफलकम्—"सरूपाणामर्थबोधनाय साधुत्वविवक्षायामेकशेष एव", इत्याकारं-नियमस्वरूपं प्रतिफलति । इदं च—विकल्पात्मकनियमपक्षे बोध्यम् । परिसंख्यायाः संभवोऽत्र नास्ति । यद्येकशेषो न स्यात्तर्हि द्वन्द्वः स्यादिति साम्भानिकद्वन्द्वस्यापवादत्व-मस्योक्तम् । भाष्यकृता तु तन्त्रमाश्रित्येदं सूत्रं—"द्विर्वचनेऽचि" इत्यादौ कचिदसहविव-क्षायामपि एकशेषविधानार्थतया स्वीकृतमन्यथा प्रत्याख्यातम् ।

(५७) हन्तेरत्पूर्वस्य—८।४।२२ ।

अत्रास्ति योगद्वयम् । 'हन्तेः' इति प्रथमो योगः । 'अत्पूर्वस्य' इति द्वितीयो योगः । तत्र प्रथमे योगे 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इत्यतः पूर्वपदात्, 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इत्यतः प्रातिपदिकान्तेति पदम्, 'एकाजुत्तरपदे ण' इत्यत एकाजुत्तरपदे इति, 'कुमति च' इति सूत्रम्, 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इत्यतो रषाभ्यां नो ण इति, उपसर्गादिसमासेऽपि—इत्यत उपसर्गादिति चानुवर्तते ।

एवं च—पूर्वपदस्थान्निमित्ताद् रेकषकारान्यतरस्मात् परस्य प्रातिपदिकान्तस्य, एकाजुत्तरपदकसमासान्तस्य, कवर्गदुत्तरपदान्तरूपस्य नकारस्य, णत्वं स्यात्, उपसर्ग-स्थान्निमित्तात् परस्य हन्त्यवयरूपस्य नकारस्य च णत्वं स्यादिति वाक्यभेदेन सूत्रार्थः सम्पद्यते ।

ततश्च—‘अत्पूर्वस्य’ इति द्वितीययोगे हन्तेरित्येतत्सहितं तत्रानुवृत्तं सर्वमनुवर्तते । अत्रापि वाक्यभेदेन व्याख्या कार्या, तत्र द्वयोरपि वाक्ययोर्हन्त्यवयवस्यात्पूर्वस्येति पदद्वयं योजनीयम् ।

एवं च—पूर्वपदस्थानिमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्तस्य, एकाजुत्तरपदक समासान्तस्य, कवर्गवदुत्तरपदान्तरूपस्य, हन्त्यवयवस्यात्पूर्वस्य नकारस्य, उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य हन्त्यवयवस्यात्पूर्वस्य नकारस्य च णत्वं भवतु—इति सूत्रार्थः सम्पद्यते ।

पूर्वयोगेन सिद्धे एष योगो नियमार्थः । तत्रादसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—पूर्वपदस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टः प्रातिपदिकान्तरूपः, एकाजुत्तरपदकसमासान्तरूपः, कवर्गवदुत्तरपदान्तरूपश्च हन्त्यवयवात्पूर्वो नकारः, उपसर्गस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टो हन्त्यवयवात्पूर्वो नकारश्च, एतदन्यतरनकारवृत्ति नत्वम् ।

तद्व्यापकं च रूपम्—पूर्वपदस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टप्रातिपदिकान्तादिरूपहन्त्यवयवनकारवृत्ति नत्वम् । उपसर्गस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टहन्त्यवयवनकारवृत्ति नत्वम्—एतदन्यतरत् ।

नियम्यं शास्त्रम् ‘हन्तेरिति’ तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—

पूर्वपदस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टप्रातिपदिकान्तादिरूपनकारवृत्ति नत्वम्, उपसर्गस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टहन्त्यवयवनकारवृत्ति नत्वम्—एतदन्यतरत् । तद्व्याप्यं रूपम्—

पूर्वपदस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टप्रातिपदिकान्तादिरूपहन्त्यवयवनकारवृत्ति नत्वम्, उपसर्गस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टहन्त्यवयवनकारवृत्ति नत्वमेतदन्यतरत् ।

एतद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचे कृते सति—

पूर्वपदस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टप्रातिपदिकान्तादिरूपहन्त्यवयवनकारवृत्ति नत्वाऽवच्छिन्नस्य, उपसर्गस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टहन्त्यवयवनकारवृत्तिनत्वावच्छिन्नस्य च णत्वं स्यात्तर्हि—पूर्वपदस्थनिमित्ताऽवधिकपरत्वविशिष्टप्रातिपदिकान्तादिरूपहन्त्यवयवस्यात्पूर्वस्यैव नकारस्य उपसर्गस्थनिमित्तावधिकपरत्वविशिष्टहन्त्यवयवस्यात्पूर्वस्यैव च नकारस्य ।

एवं च—वृत्रघ्नः, सुघ्नः, प्रघ्नः, अरिहननमित्यादौ न दोषः । किन्तु बहुवृत्रहाणि, प्रघनाघन इत्यादौ तु अतिव्याप्त्यव्याप्तिरूपदोषौ स्त एव । तदर्थम्—“हादेशेषु कुव्यवाये णत्वप्रतिषेधो वक्तव्य” इति वार्तिकमेव शरणीकरणीयम् । अयं द्वितीयो योगश्च न मन्तव्यः । मन्यते चेत्तर्हि—अत्पूर्वस्य स्थाने हादेशकवर्गाभाववतो हन्तेरित्यस्य योजना कार्या ।

(५८) स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते—७।२।३६ ।

‘अत्रार्धधातुकस्येड् वलादेः, इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । स्नुक्रमोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ‘अनात्मनेपदनिमित्ते’ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अतश्च—‘स्नुक्रमान्यतरस्मात्

परस्य आत्मनेपदनिमित्तभिन्नस्य वलादेरार्धधातुकस्येडागमो भवतु' । इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । आर्धधातुकस्येडित्यनेनैव सिद्धौ इदं सूत्रं व्यर्थं सन्निधिमार्थम् । स्नुक्रमान्यतराव्यवहितपरस्य वलाद्यार्धधातुकस्येडागमश्चेत्तर्हि आत्मनेपदनिमित्तभिन्नस्यैव वलाद्यार्धधातुकस्येति नियमाकारः सम्पन्नः । तथाहि—अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—स्नुक्रमान्यतराव्यवहितपरात्मनेपदनिमित्तभिन्नवलाद्यार्धधातुकत्वम् । तद्व्यापकं च रूपम्—स्नुक्रमान्यतराव्यवहितपरत्वविशिष्टवलाद्यार्धधातुकत्वम् ।

नियम्यं शास्त्रम्—आर्धधातुकस्येडिति । तदीयमुद्देश्यतावच्छेदकम्—धातुमात्राव्यवहितपरत्वविशिष्टवलाद्यार्धधातुकत्वम् । तद्व्याप्यं रूपम्—स्नुक्रमान्यतराव्यवहितपरत्वविशिष्टवलाद्यार्धधातुकत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम्, एतद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन आर्धधातुकस्येडित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—स्नुक्रमाऽन्यतराव्यवहितपरस्य वलाद्यार्धधातुकस्येडागमश्चेत्तर्हि स्नुक्रमान्यतराव्यवहितपरस्यात्मनेपदनिमित्तकभिन्नस्य वलाद्यार्धधातुकस्यैव ।—

तत्फलं च—भावकर्मणोरात्मनेपदे सति स्नोष्यते, आक्रंस्यते—इत्यादौ इडभावः सिध्यति ।

(५९) कर्मणि द्वितीया—२।३।२ ।

अत्र द्वितीयाविधानात् प्रातिपदिकादित्यस्याक्षेपः कार्यः । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने 'बहुषु बहुवचनम्, इति सूत्रयोरेकवाक्यता च कार्या । अतश्च—एकत्वविशिष्टे कर्मणि अर्थे वर्तमानं यत् प्रातिपदिकं ततो द्वितीयैकवचनम्, इत्येवं क्रमेण सूत्रार्थो विधेयः ।

एवं सति—स्वौजसमौट्छस्.....इत्यनेनैव सिद्धौ इदं सूत्रं नियमार्थमित्यागतम् ।

तत्र परिसंख्यारूपनियमपक्षे विचारः क्रियते । अयं पक्षे व्यर्थीभूतशास्त्रस्योद्देश्यमुद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मश्च कः ? । तद्व्यापको धर्मः कः ? । वैयर्थ्यप्रयोजकं च शास्त्रं किम् ? , तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः, तद्व्याप्यश्च धर्मः कः ? इत्येतत्सर्वं विचारणीयं भवति ।

तत्र—कर्मणि द्वितीयेति व्यर्थीभूतं शास्त्रम्, तदीयोद्देश्यं द्विविधम् । तथा हि—अत्र सूत्रेऽनभिहिताधिकारोऽपि वर्तते, संख्यावाक्यैकवाक्यताऽप्यस्ति । तत्र कर्मणा एकत्वादिसंख्यायाश्च विशेषणविशेष्यभावे कामचारेण—एकत्वविशिष्टेऽनुक्ते कर्मणि वर्तमानं यत्प्रातिपदिकं ततो द्वितीयैकवचनं भवतु ।

एवमेव—द्वित्वादिविशिष्टेऽनुक्ते कर्मणि वर्तमानं यत्प्रातिपदिकम् ततो द्वितीयाद्विवचनादि स्यात् । अथवा—अनुक्ते कर्मणि यदेकत्वं तत्र वर्तमानात् द्वितीयैकवचनं स्यात् । अनुक्ते कर्मणि यद् द्वित्वादि तत्र वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् द्वितीयाद्विवचनादि स्यात्—इत्यर्थः सम्पद्यते ।

अस्यां स्थितौ—एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्मार्थबोधकप्रातिपदिकत्वम्, अनुक्त-
कर्मार्थगतैकत्वादिवोधकप्रातिपदिकत्वं वा अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदको द्विविधो धर्मः-
सम्पन्नः । तदव्यापकश्च धर्मः—

एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकारकबोधकप्रातिपदिकत्वम्, अनुक्तकारकगतैकत्वादि-
संख्याबोधकप्रातिपदिकत्वं वा । वैयर्थ्यप्रयोजकं शास्त्रम्—स्वौजसमौट्छस्” इति ।
तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—एकत्वादिसंख्याबोधकप्रातिपदिकत्वम् । तदव्याप्यो
धर्मः—एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकारकबोधकप्रातिपदिकत्वम्, अनुक्तकारकगतैकत्वादि-
संख्याबोधकप्रातिपदिकत्वं वा ।

तद्धर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवाच्छिन्ने
संकोचे कृते सति—इदं कर्मणि द्वितीयेति सूत्रं विधुमुखेन प्रवृत्तौ फलतो द्वितीया-
विधायकं भवति । एवं च—एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकारकबोधकप्रातिपदिकाच्चेद-
द्वितीयैकवचनादि, तर्हि एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्मार्थबोधकप्रातिपदिकादेव,
अथ च—अनुक्तकारकगतैकत्वादिसंख्याबोधकप्रातिपदिकात् चेद् द्वितीयैकवचनादि,
तर्हि अनुक्तकर्मार्थगतैकत्वादिसंख्याबोधकप्रातिपदिकादेव—इति च नियमाकारः
सम्पद्यते ।

अतश्च एकत्वादिसंख्याबोधकानुक्तकर्मेतरकरणादिबोधकप्रातिपदिकस्य द्वितीयैक-
वचनादिप्रकृतित्वेन व्यावृत्तिर्भवति । अत्र पक्षे उक्तार्थानामप्रयोग इतिन्यायेन अनभि-
हिताधिकारस्य प्रत्याख्यानमपि भाष्योक्तं न विस्मर्तव्यम् ।

यदा तु—‘एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्मबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् सुबिभक्ति-
स्तर्हि द्वितीयैकवचनाद्येव, इत्याकारको विधेयांशे संकोचको—विकल्पात्मको नियमः,
तदा तु बहूपप्लवः प्राप्तः । तथा हि—यथा ‘ब्रीहीनवहन्ति, इत्यत्र ब्रीहीनुद्दिश्य अवघातो
विधीयते, अर्थाद् ब्रीहयोऽवघातेनैव वितुषीकरणीयाः, न तु नखविदलनादिना ।
तदा प्राप्तस्य वितुषीकरणसाधनस्य नखविदलनादेर्व्यावृत्तिर्भवति, एतावता विधेयांशे
संकोचो भवति, एकेनैव साधनेनावघातेन विधेयतापूर्तिर्विधेया, न तु द्वाभ्यां बहुभिर्वा
तथैव प्रकृतेऽपि विधेयांशे संकोचो भवति, द्वितीयैकवचनाद्येव विधानार्हम्, न तु
तृतीयाद्येकवचनादि । परन्तु एषा व्यावृत्तिर्न युक्तिसहा प्रतिभाति । यतो हि—
‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि, इति सूत्रेणापि तादृशे कर्मणि तृतीयैकवचनादेः, ‘क्रियार्थोपप-
दस्य च कर्मणि स्थानिनः, इत्यनेनापि तत्रैव कर्मणि चतुर्थ्येक वचनादेः, मन्यकर्मणि
इति विभाषया कर्मणि चतुर्थ्येकवचनादेः, गत्यर्थकर्मणि इति चतुर्थ्येकवचनादेः,
ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणेचेति वार्तिकेन तादृशे कर्मणि पञ्चम्येकवचनादेः, कर्तृकर्मणोः
कृति, इति सूत्रेण कृद्योगे तत्रैव षष्ठ्येकवचनादेः, तस्य चेन्विषयस्य कर्मणि इति
वचनेन तत्रैव सप्तम्येकवचनादेश्च विधानात् । अतश्च—संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यादिशास्त्रो-
क्तविषयातिरिक्तत्वेन कर्मणि द्वितीयेत्यस्योद्देश्यांशे संकोचः कर्तव्यो भवति ।

किन्तु तावताऽपि भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति नियमेनाव्याप्तिदोषो
दुरुद्धर आपतित एव, तथाहि—‘दिवः कर्म च’, इत्यनेन दिव्धात्वर्थक्रियायाः

साधकीतमस्यार्थस्य कर्म-करणेत्युभयसंज्ञाया विधानं योगपद्येन भवति, तथास्ति कर्मणि द्वितीयेत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकाक्रान्तिः, किन्तु द्वितीयैकवचनादि न भवति शब्देन्दुशेखरमते । अतश्चोद्देश्यदलेऽपि संकोचो विधेयः, एवं च—‘एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्मण्येव वर्तमानात् प्रातिपदिकात् चेत् सुब्विभक्तिस्तर्हि द्वितीयैकवचनाद्येव’ इत्येवं नियमाकारो विधातव्यः ।

अनया रीत्या उक्तस्थले दोषो वारितो भवति । अतश्च अक्षैर्दीव्यति इतिप्रयोगे परत्वातृतीयोक्तिः संगच्छते । ‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि’ इत्यादिशास्त्रैस्तत्तद्विभक्तिविधानं च चरितार्थम् । अथवा—विनिगमनाविरहात् संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यादीनामपि विकल्पात्मकनिग्रमविधित्वमेव, संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि चेत् सुब्विभक्तिस्तर्हि तृतीया-द्वितीयान्यतरैकवचनाद्येव । ल्यब्लोपे कर्मणि चेत् साधुत्वार्था सुब्विभक्तिस्तर्हि पञ्चम्येव । अनया रीत्या समेषां नियमविधित्वं बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु विधित्वमेवोचितमेषाम्, विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् । परमार्थतस्तु कर्मणि द्वितीयेत्यनेन नियमेन बाधात् तेषां संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यादीनाम् । विषये तत्तद्विभक्तिप्राप्तिरेव नास्ति—इति कृत्वा नियमत्वसम्भव एव नास्ति ।

इदमत्र विशेषतोऽवगन्तव्यम्,—दिवः कर्म चेत्यस्य व्यावृत्तये कर्मणि द्वितीयेत्यस्योद्देश्यदलेऽपि कर्मण्येवेत्येवकारस्य योजना कृता । अतः कचनोद्देश्यताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नेनाऽपि सह एव कारस्यान्वयः कर्तव्योभवति—इत्यपि ज्ञायते । अट्कुप्वाङिति सूत्रेऽपि ईदृश्येव स्थितिः ।

लघुशब्देन्दुशेखरे एतन्निग्रमविषये कश्चन विशेष उक्तः, तथा हि—अत्र नियमो द्विविधः, अर्थनियमः, प्रत्ययनियमश्च । अन्त्योऽपि द्विविधः, प्रकृतार्थपेक्षः सामान्यापेक्षश्च । तत्र ‘एकत्वादिविशिष्टकर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत् एकत्वविशिष्टे कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैकवचनमेव’ इत्यादिरर्थनियमः, यत एवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति सिद्धान्तात् । अथ च—कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत् द्वितीया तदा कर्मण्येव । न करणादौ संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेदेकवचनं तर्हि एकत्वे एव, न द्वित्वादौ—इत्यादिः प्रकृतार्थपेक्षप्रत्ययनियमः, संख्याकारकयोः विशेषणविशेष्यभावाभावेन । अनयो विशेषणविशेष्यभावे तु—एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीयैकवचनादि, तर्हि एकत्वादिविशिष्टानुक्तकर्मण्येव । किं वा कर्माद्यर्थगतैकत्वादियर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीयैकवचनादि तदा कर्माद्यर्थगतैकत्वादावेव, न तादृशद्वित्वादौ । एष प्रकृतार्थपेक्षप्रत्ययनियमः ।

अथ—प्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया, तर्हि कर्मण्येव, इत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः । एवमेव—प्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीयैकवचनं तर्हि कर्माद्यर्थगतैकत्वे एव, न तु तादृशे द्वित्वादौ ।

तत्र प्रत्ययनियमपक्षेऽदसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—एकत्वादिविशिष्टकर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकत्वम्, तद्व्यापकं रूपम्—एकत्वादिसंख्याविशिष्टकर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदि-

कत्वम् । नियम्यशास्त्रं स्वौजसमौट्छस् ..... इति, तदीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—
सामान्यतः प्रातिपदिकसंज्ञकशब्दत्वम्, तद्व्याप्यं रूपम्—एकत्वादिसंख्याविशिष्टकर्मा-
द्यर्थयोग्यप्रातिपदिकत्वम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्यतः प्रातिपदिकपदवत्त्वाऽ-
वच्छिन्ने संकोचः कार्यः ।

ततश्च—एकत्वादिसंख्याविशिष्टकर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीयैकवचनादि,
तर्हि एकत्वादिविशिष्टे कर्मण्येव, इति नियमस्वरूपं फलति ।

अर्थनियमपक्षे तु एकत्वविशिष्टे कर्मणि सुबिभक्तिः साधुत्वार्था चेत्तर्हि
द्वितीयैकवचनमेव, एवं क्रमेण नियमस्वरूपं स्यात् । किन्तु अस्मिन् पक्षे भूयांसोदोषाः
समुद्भवन्ति । तथा हि—‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि’ इत्यादिपूर्वोक्ता दोषाः समायान्ति,
तेषां निवारणाय एतत्तमर्वसम्बद्धकर्मभिन्नं यदेकत्वादिविशिष्टं कर्म, तत्र सुबिभक्तिः
साधुत्वार्था चेत्तर्हि द्वितीयैकवचनमेव—इत्येवं नियमाकारे न कोऽपि दोषः । यतो हि
अर्थनियमपक्षे यावन्तो दोषाः, ते सर्वे तत्तद्भेदविशिष्टे कर्मणि नियमिते सति समाप्ति-
प्राप्तुवन् ।

यदि तु तत्तद्भेदवैशिष्ट्यं कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कर्मणि न दीयते, तदा संज्ञोऽन्य-
तरस्यामित्यादीनि शुद्धविधायकान्येवेत्यपि बोध्यम् ।

कर्मणि द्वितीयैव, इत्यादिरूपेण शेखरकृता यो नियमाकारः प्रदर्शितः, स तु
संक्षिप्तकथनाभिप्रायक इति विचार्यताम्—

पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ‘कर्मणि द्वितीया’ द्व्येकयोरित्यादेश्व नियमत्वम् ।
अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति इति नियमेन कर्मादौ संख्यायां च स्वादोनां
स्वौजसमौडितिसूत्रेण सिद्धेः, शेखरग्रन्थस्यायमपि विशेषः ।

(६०) कर्तृकरणयोस्तृतीया—२।३।१८ ।

अत्रापि ‘अनभिहिते’, इत्यस्याधिकारो वर्तते । पूर्वसूत्रवत् प्रातिपदिकादित्यस्य
एकत्वादिसंख्यायाश्च लाभः कार्यः । अतश्च—‘एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्तृकरणा-
न्यतरबोधकात् प्रातिपदिकात् तृतीयैकवचनादि भवतु’—इति सूत्रार्थे सति उद्देश्य-
ताऽवच्छेदकं रूपम्—‘एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्तृकरणान्यतरबोधकप्रातिपदिकत्वम्’
भवति ।

अथ च—संख्याकारकयो विशेषणविशेष्यभावे कामचारेण ‘अनुक्तकर्तृकरणा-
न्यतरगतैकत्वादिसंख्याबोधकात् प्रातिपदिकात् तृतीयैकवचनादि भवतु’ इत्यपि सूत्रार्थः,
तदा ‘अनुक्तकर्तृकरणान्यतरगतैकत्वादिसंख्याबोधकप्रातिपदिकत्वमदसीयोद्देश्यताऽव-
च्छेदकं रूपं भवति ।

तयोर्व्यापकं च रूपम्—क्रमेण ‘एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकारकबोधकप्राति-
पदिकत्वम्’ अथ च—अनुक्तकारकगतैकत्वादिसंख्याबोधकप्रातिपदिकत्वम् ।

वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्रस्य स्वौजसमौडित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—प्राति-
पदिकत्वम्, तद्व्याप्यं च रूपम्—तदेव, यददसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकमस्ति ।
एवं चैतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन स्वौजसमौडिति सूत्रियोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने
संकोचे कृते सति—

एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकारकबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् तृतीयैकवचनादि,
तर्हि एकत्वादिसंख्याविशिष्टानुक्तकर्तृकरणान्यतरबोधकप्रातिपदिकादेव । अथवा—

‘अनुक्तकारकगतैकत्वादिसंख्याबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् तृतीयैकवचनादि, तर्हि
अनुक्तकर्तृकरणान्यतरगतैकत्वादिसंख्याबोधकप्रातिपदिकादेव’ इत्याकारो नियमः परि-
संख्यात्मकः सम्पद्यते ।

ततश्च — एकत्वादिविशिष्टानुक्तकर्तृकरणान्यतरेतरकारकबोधकप्रातिपदिकस्य
तृतीयाप्रकृतित्वेन व्यावृत्तिर्भवति । परन्त्वत्र पक्षे ‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि’ इत्यनेन
कर्मण्यपि तृतीयैकवचनादि यद् भवति, तत्तु न संगच्छते ।

अतश्च — मिलितेन एतस्मिन् द्वयेन नियमः कार्यः—इतिकृत्वा-एकत्वादिसंख्या-
विशिष्टानुक्तकर्तृ-करण संपूर्वजानातिकर्म-एतदन्यतमबोधकप्रातिपदिकत्वमुद्देश्यताऽव-
च्छेदकगृहीत्वा नियमव्यवस्था विधेया ।

पाक्षिके सति नियमपक्षे तु—एकत्वादिविशिष्टानुक्तकर्तृकरणान्यतरबोधकप्राति-
पदिकत्वमेव केवलस्य ‘कर्तृकरणायोस्तृतीया’ इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं ग्राह्यम् । एवं
च—एतादृशरूपाऽवच्छिन्नात् प्रातिपदिकाच्चेत् सुबिभक्तिस्तर्हि तृतीयैकवचनाद्येव ।
अयमेवाकारः स्वीकार्यः । एवं सति उक्तदोषस्य नास्ति शङ्काऽवसरः ।

किन्तु करणे च स्तोकाल्प—इत्यनेन तृतीयापञ्चम्योविधानात् तद्भिन्नत्वे-
नात्रोद्देश्यदले संकोचः कार्यः । तत्र तु—‘करणवाचकात् स्तोकादितः साधुत्वार्था
सुबिभक्तिश्चेत्, तर्हि तृतीयापञ्चम्यन्यतरदेव, इत्येवं नियमः करणीयः । ‘यत एवकार-
स्ततोऽन्यत्र नियम’ इति नियमेन अत्र कल्पे तृतीयाया नियमनं नास्ति । अपि तु
तादृशकर्तृकरणान्यतरबोधकप्रातिपदिकस्य नियमनमस्ति, ततोऽन्या विभक्तयो वारिता
भविष्यन्ति, तृतीया तु संपूर्वजानातिकर्मबोधकात् प्रातिपदिकाद् भवति चेद् भवतु नाम ।
एवमेव—‘अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थर्थे तृतीया’ इति वार्तिकेन चतुर्थर्थे
सम्प्रदाने तृतीया विधीयते । तद्विषयस्यापि अत्र नियमाकारे योजना कार्या । एवं च—
तादृशकर्तृकरण—संपूर्वजानातिकर्म-अशिष्टव्यवहारे, इति वार्तिकीयसम्प्रदान—एतद-
न्यतमबोधकप्रातिपदिकत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकतया संयोजनीयम् ।

वस्तुतस्तु—अन्यतमघटितत्वेनात्र पक्षे महद्गौरवमागतमिति । पार्थक्येनैव नियम-
करणे लाघवमिति विभावनीयम् ।

यदि तु—कर्तृकरणयोरित्यत्र परिसंख्यापक्षे ‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि’ इत्यत्र
तृतीयाया बाधः प्राप्नोति, तदा तद्भिन्नत्वेनात्र संकोचमकृत्वा तस्य स्वसामर्थ्याद्
विधित्वमेव स्वीकार्यमित्येव पन्था रमणीयतरः ।

एवमेव — ‘मन्यकर्मणि’ इत्यस्यापि — “एकत्वादिविशिष्टानुक्तप्राणिभिन्नानादर-
द्योतकमन्यकर्मबोधकात् प्रातिपदिकाच्चेत् सुबिभक्तिस्तर्हि विभाषितचतुर्थ्यैकवचना-
द्येव” इत्येवं नियमः करणीयः ।

‘गत्यर्थकर्मणि’ इत्यस्यापि — “तादृशाध्वभिन्नकर्मबोधकात् प्रातिपदिकाच्चेत्
साधुत्वार्था सुबिभक्तिस्तर्हि द्वितीयाचतुर्थ्यन्यतरैकवचनाद्येव” इत्याकारो नियमः
स्वीकरणीयः । एवमेव — क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इत्यत्राऽपि बोध्यम् ।

(६१) चतुर्थी सम्प्रदाने — २।३।१३ ।

इदमपि सूत्रं स्वौजसमोद्बृक्षित्यनेन सिद्धे सति नियामकम् । अत्रापि परिसंख्या-
रूपः, शुद्धनियमश्चेति द्विविधोऽपि नियमः स्वीकर्तव्यः । अनभिहिते-इत्यादिनाभस्तु
पूर्ववदेव । एवं च “एकत्वादिविशिष्टानुक्तसम्प्रदानबोधकप्रातिपदिकत्वम्, सम्प्रदान-
गतैकत्वादिवोधकप्रातिपदिकत्वं वा” अस्योद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः ।

अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव । एवञ्च “एकत्वादिविशिष्टानुक्तकारकबोधकप्रातिपदिका-
च्चेच्चतुर्थ्यैकवचनादि, तर्हि तादृशानुक्तसंप्रदानबोधकादेव प्रातिपदिकाद्” इति नियमः
सम्पद्यते । परन्तु एतद् न युक्तं प्रतिभाति । मन्यकर्मणि इत्यनेन कर्मणि चतुर्थीविधा-
नात्, गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामित्यनेनापि कर्मणि चतुर्थ्या विधानात् ।
अतश्चैतत्सूत्रद्वयीयोद्देश्यद्वयस्यापि संग्रहेण नियमो विधातव्यः । तेन ‘तादृशसम्प्रदान-
मन्यकर्म’-गत्यर्थकर्म-एतदन्यतमबोधकप्रातिपदिकत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकं मत्वा इष्ट-
सिद्धिः कार्या । अतश्च “तादृशकारकबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् चतुर्थीविभक्तिस्तर्हि
तादृशसंप्रदान-मन्यकर्म-गत्यर्थकर्म-क्रियार्थोपपदीयकर्म-एतदन्यतमबोधकप्रातिपदिकादेव”
इति नियमाकारः स्वीकार्यः । विकल्पात्मकनियमपक्षे तु — ‘तादृशसंप्रदानबोधकप्राति-
पदिकात् साधुत्वार्था सुबिभक्तिश्चेत्, तर्हि चतुर्थ्यैकवचनाद्येव’ इति नियमः कार्यः ।

(६२) अपादाने पञ्चमी — २।३।२८ ।

इदमपि सूत्रं पूर्ववदेव नियामकमिति कृत्वा — “एकत्वादिविशिष्टानुक्तकारक-
बोधकप्रातिपदिकाच्चेत् पञ्चम्यैकवचनादि, तर्हि तादृशापादानबोधकप्रातिपदिकादेव”
इति नियमस्वरूपं संपद्यते । किन्तु ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चेति वचनेन ल्यब्लोपे
सति अनुक्ते कर्मण्यधिकरणेऽपि पञ्चमीविधानेन, स्तोकादिभ्यः करणवाचकेभ्यः
पञ्चमीविधानेन चेदं न युक्तं प्रतिभाति । अतः तादृशापादानल्यब्लोपसम्बन्धयनुक्त-
कर्माधिकरण-स्तोकादिरूपकरण-एतदन्यतमबोधकप्रातिपदिकत्वं मिलितं वचनत्रितयीय-
मुद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन स्वीकर्तव्यम् ।

अथवा “अपादाने पञ्चमी” इत्यस्यैव परिसंख्यात्मकनियमः स्वीकार्यः ।
अविष्टवचनद्वयस्य विधित्वमेव स्वीकार्यम् । अपादाने पञ्चमीति नियमेन तयोर्विधेयस्य
(बाधितत्वात्) ।

विकल्पात्मकनियमपक्षे तु—एकत्वादिविशिष्टानुक्तापादानल्यब्लोपीयानुक्तकर्माधिकरणान्यतरस्तोकादिरूपकरण-एतदन्यतमबोधकप्रातिपदिकत्वं मिलितमुद्देश्यताऽवच्छेदकं मन्तव्यम् ।

यदि तु—अन्यतमघटिततया उद्देश्यताऽवच्छेदककोटौ गौरवं विभाव्यते, तदा पार्थक्येनैवास्य नियमपक्षस्य अङ्गीकारे लाघवमनुभूयताम् का क्षतिर्न कापि इति सम्भाव्यताम् ।

(६३) कर्तृकर्मणोः कृति—२।३।६५ ।

कृद्योगे सत्यनुक्तकर्तृकर्मन्यतरवाचकात् प्रातिपदिकात् षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । तत्र 'न लोकाव्यय'.....इत्यनेन अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोरित्यनेन च अस्य निषेधो भवति । एवञ्च तत्तन्निषेधविषयाऽतिरिक्तत्वेनास्योद्देश्यदले संकोचः कार्यः । अथवा संकोचाभावे निषेध एव कार्यः ।

स्वौजसमौडित्यादिनाऽस्याऽपि विषये षष्ठ्याः सिद्धत्वाद् नियामकत्वमस्यापि । तत्र च कर्मणि द्वितीयेत्यादिवद् द्विविधो नियमः । पूर्ववदेव सर्वा व्यवस्था बोद्धव्या । एवञ्च "एकत्वादिसंख्याविशिष्टकृद्युक्तानुक्तकारकबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् षष्ठ्येकवचनादि, तर्हि एकत्वादिसंख्याविशिष्टकृद्युक्तन लोकादिविषयातिरिक्तानुक्तकर्तृकर्मन्यतरवाचकादेव प्रातिपदिकात्" इत्येवं नियमाकारः संपद्यते । तेन तद्वित्तयोगे व्यावृत्तिः सिध्यति ।

'तस्य च वर्तमाने', 'अधिकरणवाचिनश्च' इत्यनयोस्तु विधित्वमेव प्रतिप्रसवरूपम् । न लोकेति निषेधकरणात् । 'कृत्यानां कर्तरि वा', इत्यस्यापि उक्तनियमेन नित्यं षष्ठीप्राप्तौ विकल्पितषष्ठीविधायकत्वमेव ।

वस्तुतस्तु—'कर्मणि विभक्तिश्चेत्तर्हि द्वितीयैव' इत्येवंरूपेण 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यानियमपक्षे, अथ च 'षष्ठी शेषे' इत्यस्य 'षष्ठी चेत्तर्हि शेषे एव' इति प्रत्ययनियमपक्षे तु 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यस्य विधित्वमेव । उक्तसूत्रद्वयीयनियमाभ्यां षष्ठ्या असिद्धेः ।

'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रत्ययनियमपक्षे, 'षष्ठी शेषे' इत्यस्यापि अर्थनियमपक्षे तु अस्य नियामकत्वं सुस्पष्टमेव, स्वौजसमौडित्यादिनैव षष्ठ्याः सिद्धत्वात् ।

(६४) उभयप्राप्तौ कर्मणि—२।३।६६ ।

उभयोः कर्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तद्व्योगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः ।

अदसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—'उभयप्राप्तिकृतप्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्मबोधकप्रातिपदिकत्वम्' ।

तद्व्यापकं रूपम्—‘उभयप्राप्तिकृत्प्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्तृकर्मन्यतरबोधक-
प्रातिपदिकत्वम्’ ।

नियम्यं शास्त्रम्—‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति । तदीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—
‘कृत्प्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्तृकर्मन्यतरबोधकप्रातिपदिकत्वम्’ । एतद्व्याप्यं रूपम्—
‘उभयप्राप्तिकृत्प्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्तृकर्मन्यतरबोधकप्रातिपदिकत्वम्’ । एतद्रूपा-
ऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन ‘कर्तृकर्मणोः कृती’त्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचः
कार्यः । अतश्च उभयप्राप्तिकृत्प्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्तृकर्मन्यतरबोधकप्रातिपदिका-
च्चेत् षष्ठी, तर्हि उभयप्राप्तिकृत्प्रत्ययविशिष्टानुक्तकर्मबोधकादेव प्रातिपदिकात् ।
अतश्च कर्तुर्व्यावृत्तिः सिद्धा । तेन आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्रागोपपदात् षष्ठी न,
अपि तु तृतीयैव भवति ।

(६५) सप्तम्यधिकरणे च—२।३।३७ ।

अनुक्ताधिकरणबोधकप्रातिपदिकत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्, एतच्च संख्यावाक्यै-
कवाक्यताया अभावपक्षे । तत्पक्षे तु विशेषणविशेष्ययोः कामचारेण पूर्ववद् द्वैविध्य-
मस्त्येव । गौरवभिया तत्स्वरूपं नोपन्यस्यते ।

तद्व्यापकं च रूपम्—अनुत्कारकबोधकप्रातिपदिकत्वम् । स्वौजसमौडित्यस्यो-
द्देश्यताऽवच्छेदकं ‘सामान्यतः प्रातिपदिकत्वम्’ । तद्व्याप्यं रूपम्—अनुत्कारक-
बोधकप्रातिपदिकत्वम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन स्वौजसमौडित्यस्योद्देश्यता-
ऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

‘अनुत्कारकबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् सप्तमी, तर्हि अनुक्ताधिकरणबोधकप्राति-
पदिकादेव’ इत्येवं नियमाकारः संपद्यते । परन्तु—कृत्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यान-
मिति वार्तिकेन कर्मणि सप्तमी विधीयते, तस्येदानीं का गतिर्भविष्यति-इति चेदुच्यते—
सप्तम्यधिकरणे चेत्यनेन सहास्य वार्तिकस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं योजनीयम् । अतश्च
अनुक्ताधिकरण - इत्विषयक्तप्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्म-एतदन्यतरबोधकप्रातिपदिकत्वं
मिलितमुद्देश्यताऽवच्छेदकं मन्तव्यम् । एवं चानुत्कारकबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् सप्तमी,
तर्हि अनुक्ताधिकरण-इत्विषयक्तप्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्म-एतदन्यतरबोधकादेव प्राति-
पदिकात्, इत्याकारो नियमः सम्पन्नः । तेनानुक्ताधिकरणतादृशकर्म एतदन्यतरभिन्न-
कारकबोधकस्य प्रातिपदिकस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन व्यावृत्तिः सिध्यति ।

यदि मिलितोद्देश्यताऽवच्छेदककल्पनायां गौरवमनुभूयते, तर्हि उक्तवार्तिकस्य
सप्तमीविधायकत्वमेव मन्तव्यम्, लाघवात्, नियमापेक्षया विधित्वस्य ज्यायस्त्वाच्च ।
एतत्सर्वं परिसंख्यापक्षे । विकल्पात्मकार्थनियमपक्षे तु—लाघवात् पार्थक्येनैव द्वयो-
नियामकत्वं परिष्कार्यम् । तथा हि—अनुक्ताधिकरणबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् साधुत्वार्था
सुबिभक्तिस्तर्हि सप्तम्येव । इत्विषयक्तप्रत्यययोगविशिष्टानुक्तकर्मबोधकप्रातिपदिका-
च्चेत् साधुत्वार्था सुबिभक्तिस्तर्हि सप्तम्येव, इत्येवं प्रकारो ग्राह्यः ।

कारकविभक्तिविषयको नियमविचारः प्रायेण समाप्तः । अथोपपदविभक्तिविषये विचारः प्रस्तूयते—

(६६) प्रातिपदिकार्थं—२।३।४६ ।

तत्र प्रथमा विभक्तिः कारकविभक्तिः, उपपदविभक्तिरपि । ‘प्रातिपदिकार्थलिङ्ग-परिमाणवचनमात्रे प्रथमा’, ‘संबोधने च’ इति सूत्रद्वयं प्रथमां विदधाति । तत्र कारक-प्रथमाविषये नियमविषयको विचारः प्रदर्शित एव । उपपदविभक्तित्वपक्षे विचारः क्रियते । तत्र—‘प्रातिपदिकार्थमात्रे वर्तमानप्रातिपदिकाच्चेत् सुब्विभक्तिस्तर्हि प्रथमैव’, इत्येवमर्थनियम एव साधयान् । तत्फलं तु—“विस्पष्टं पटुः, विस्पष्टपटुः” सह सुपेत्यनेन समासो भाष्ये दर्शितः । विस्पष्टं यत् पटुत्वं तद्वानिति शाब्दबोधः । एवमेव स्तोत्रं पचतीति । अत्रापि स्तोकमिति नपुंसकं प्रथमान्तं चेत्युद्योतकारः हेतुमति चेति सूत्रे । ‘स्तोकाभिघ्ना विक्लिप्तिः, तदनुकूलो व्यापारः’ इति बोधः । एवमेव ‘उष्ट्रासिका आस्यन्ते’, ‘हृतशायिकाः शय्यन्ते’ इत्यादावपि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेति प्रोक्तमुद्योत-कृता, तथैव अनेन नियमेन प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेतरद्वितीयादीनां व्यावृत्तिः, अनर्थक-निपातेभ्यश्च स्वौजसमौडिति प्रथमा सिध्यति ।

(६७) कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया—२।३।८ ।

द्वितीयारूपोपपदविभक्तिविषये नियामकत्वविचारः । तत्र-‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ इत्यस्य प्रत्ययनियमपक्षे ‘द्वितीया चेत् तर्हि कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धे’ एव इत्याकारो नियमो भवति । तत्र ‘अन्तराऽन्तरेणयुक्ते’, ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’, उभसर्वतसोरित्यादिविहितद्वितीयायाः बाधः प्राप्नोति ।

अतस्तेषां विधित्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्, लाघवात्, विधित्वस्य ज्यायस्त्वाच्च । यदि तु “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इत्यास्यार्थनियमः स्वीक्रियते । तदा ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते विभक्तिश्चेत्तर्हि द्वितीया एव’ इत्येवं नियमस्वरूपे द्वितीयातिरिक्तविभक्तिप्रकृतित्वेन कर्मप्रवचनीययुक्तप्रातिपदिकस्य व्यावृत्तावपि द्वितीयाया अनियमनेन अन्तरान्तरेण-युक्ते—कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे-उभसर्वतसोरित्यादिस्थलेष्वपि द्वितीयाया अबाधेन स्वौजसमौडित्वेव सिद्धौ एषां समेषां नियमत्वम्, तच्च अर्थनियमत्वमेव बोध्यम् । एवञ्च—‘अन्तराऽन्तरेणयुक्ते प्रातिपदिके प्रकृतिभूते विभक्तिश्चेत्तर्हि द्वितीया एव’ अनेन प्रकारेणान्येषामपि नियमाकारः स्वयमूहनीयः ।

उपपदतृतीयाविषये नियमस्वरूपविमर्शः क्रियते । तत्रैकं सूत्रम्—

(६८) सहयुक्तेऽप्रधाने—२।३।१९ ।

इति गृहीत्वाऽऽदर्शरूपेण नियमाकारो विचार्यते—तत्र अर्थनियमपक्षे (विकल्पा-त्मकनियमपक्षे) ‘सहयुक्तेऽप्रधाने वर्तमानात् प्रातिपदिकाच्चेत् सुब्विभक्तिस्तर्हि तृतीयैव’ इत्येवंरित्या तृतीयाया अनियमनेनान्यत्राऽपि तस्याः सिद्धौ येनाङ्गविकारः, इत्थम्भूत-

लक्षणे, हेतौ, अपवर्गे तृतीया, प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यादिवचनानां नियामकत्वमेव । तच्चार्थनियमत्वमेव, सहयुक्ते इत्यस्य प्रत्ययनियमपक्षे—तृतीया चेत्तर्हि सहयुक्तेऽप्रधाने वर्तमानप्रातिपदिकादेव, इति नियमाकारो भवति । ततश्चान्येषु लक्ष्येषु तृतीयाया अप्राप्तिं अन्येषां विधित्वमेवोचितम्, लाघवात् ।

उपपदचतुर्थीविषयको नियमविचारः क्रियते । तत्र—

(६९) नमःस्वस्तिस्वाहा—२।३।१६ ।

इत्यादिसूत्रस्य अर्थनियमपक्षे 'नमःस्वस्तिस्वाहा' इत्यादियोगे वर्तमानप्रातिपदिकाच्चेत् सुबिभक्तिस्तर्हि चतुर्थ्येव', इत्याकारे नियमे-तादर्थ्येचतुर्थी, कल्पि सम्पद्यमाने च, उत्पातेन ज्ञापिते च, तुमर्थाच्च भाववचनात्—इत्यादिवचनानामपि पूर्ववदर्थनियामकत्वमेव, तस्य प्रत्ययनियमपक्षे—'नमःस्वस्ति' इत्यादियोगे वर्तमानप्रातिपदिकादेव चतुर्थी, इत्याकारो नियमो भवति । तेनान्येषां वचनानां विधित्वमेव । नमः स्वस्ति-तादर्थ्यादिविषयातिरिक्तविषये चतुर्थ्या अप्राप्तिः फलम् । एषु अर्थनियमपक्षे (परिसंख्यात्मकनियमपक्षे) कारकबोधकेतरप्रातिपदिकत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मव्यापकतयाऽवगन्तव्यम् । यथा 'नमःस्वस्ति' इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकरूपम्—नमःस्वस्ति-इत्यादियोगे वर्तमानप्रातिपदिकत्वम् । अथवा 'नमःस्वस्ति' इत्याद्यन्यतमपदप्रयोज्या या विधेयत्वाख्या विषयता, तन्निरूपिता या उद्देश्यत्वाख्या विषयता, तत्प्रयोजकप्रातिपदिकत्वम्, इत्यादिरूपम् । तद्व्यापकं तूक्तमेव । स्वौजसमौडित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं सामान्यतः प्रातिपदिकत्वम्, तस्य व्याप्यत्वेनेदमेव—कारकबोधकेतरप्रातिपदिकत्वम् । 'हरये नमः' इत्यादौ अयं व्याप्यव्यापकभावो द्रष्टव्यः ।

उपपदपञ्चमीविषये नियमविषयको विचारः प्रस्तूयते । तत्र-अन्यारादितर्ते—'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'-प्रतिनिधिप्रतिदाने च, यस्मात्-अकर्तरि ऋणे, पञ्चमी-विभाषा, गुणेऽस्त्रियाम्—पृथग्विनानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्-दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च-पञ्चमी विभक्ते—यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी-इत्यादीनि वचनानि पञ्चमीविधायकानि सन्ति । अत्रैषां समेषां वचनानामुद्देश्यताऽवच्छेदकमन्यतमत्वेन संगृह्य तद्व्यापकं रूपं कारकेतरबोधकप्रातिपदिकत्वं च गृहीत्वा तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन स्वौजसमौडित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचं विधाय—'कारकेतरबोधकप्रातिपदिकात् पञ्चमी चेत्तर्हि—अन्यारादितर्ते' इत्यादिवचनानामुद्देश्यताऽवच्छेदकानामन्यतमत्वा-ऽवच्छिन्नात् प्रातिपदिकादेव, इति परिसंख्यात्मकनियमपक्षोऽप्यत्र व्यवस्था, ततश्चान्य-प्रातिपदिकस्य पञ्चमीप्रकृतित्वेन व्यावृत्तिः सिध्यति' इति केषांचन मतम् । तत् न शोभनम् । अन्यतमत्वस्य प्रवेशे गौरवात् । अतश्च कस्यचिदेकस्य ईदृशपरिसंख्यारूपं नियामकत्वमन्येषां पूर्ववद्विधित्वमेव समुचितम् ।

विकल्पात्मकनियमपक्षे तु पञ्चम्या अनियमनात् समेषामेषां नियामकत्वं निराबाधम् । तत्र प्रत्येकमुद्देश्यताऽवच्छेदकमादाय 'तदवच्छिन्नात् प्रातिपदिकाच्चेत् सुबि-

भक्तिस्तिर्हि पञ्चम्येव' इत्येवं नियमाकारो बोद्धव्यः । अस्मिन् पक्षे तत्तदुद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नात् प्रातिपदिकात् पञ्चमीतरविभक्तिव्यावृत्तिः सिध्यति ।

अत्रायं विवेकः—विकल्पितपञ्चमीविधायकानां 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्', 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्', 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इत्येतेषां सूत्राणां विकल्पात्मकनियमपक्षे नियमशरीरं कीदृशमिति चेत्, उच्यते—'गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् सुब्विभक्तिश्चेत्तर्हि वैकल्पिकी पञ्चम्येव' अथवा पञ्चमी-तृतीयाऽन्यतरैव । पृथगादियोगविशिष्टात् प्रातिपदिकाच्चेत् सुब्विभक्तिः तर्हि द्वितीया-तृतीयापञ्चमीनामन्यतमैव ।

'दूरान्तिकेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः साधुत्वाय सुब्विभक्तिश्चेत्तर्हि द्वितीया-तृतीया-पञ्चमीनामन्यतमैव', इत्येवं पृथक्-पृथक् नियमाकारः पर्यालोचनीयः ।

उपपदषष्ठीविषयकनियमविमर्शः क्रियते—

तत्र—'षष्ठी शेषे', 'षष्ठीहेतुप्रयोगे', 'सर्वनाम्नस्तृतीया च', 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन', 'एनपा द्वितीया', 'दूरान्तिकार्थेः षष्ठ्यन्तरस्याम्', 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे', 'अधोगर्थदयेशां कर्मणि', 'कृत्रः प्रतियत्ने', 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः', 'आशिषि नाथः', 'जासिनि-प्रहणनाटकाथपिषा हिंसायाम्', 'व्यवहृणोः समर्थयोः', 'दिवस्तदर्थस्य', 'विभाषोपसर्गे' 'प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने', 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्येतानि वचनानि उपपदषष्ठीविधायकानि सन्ति । तत्रैतेषामुद्देश्यतावच्छेदकरूपाणि अन्यतमत्वेन गृहीत्वा, तद्व्यापकं च रूपं कारकेतरबोधकप्रातिपदिकत्वं च गृहीत्वा परिसंख्यापक्षे नियमस्वरूपं पर्यालोचनीयम् ।

तथाहि—शेषे, हेतुप्रयोगे, अतसर्थप्रत्यययोगे, एनबन्तयोगे, दूरान्तिकार्थयोगे, ज्ञोऽविदर्थस्य करणरूपशेषे—इत्येवमादिषु च वर्तमानं यत्-यत्प्रातिपदिकम्, तादृशोद्देश्य-वृत्ति यत्प्रातिपदिकत्वम्, तदेवैतेषामुद्देश्यतावच्छेदकं रूपम् । तद्व्यापकं च रूपम्—कारकेतरबोधकप्रातिपदिकत्वम्, तदेव च नियम्यशास्त्रस्य स्वौजसमौडित्यस्य यदुद्देश्यतावच्छेदकं प्रातिपदिकत्वम्, तद्व्याप्यम् । तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्यतः प्रातिपदिकत्वावच्छिन्ने संकोचे कृते सति —

'कारकेतरबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् षष्ठी, तर्हि शेषादिषु प्रतियोगित्वेन वर्तमानात् प्रातिपदिकादेव' इत्याकारो नियमः संपद्यते । तेन चेतप्रातिपदिकस्य षष्ठीप्रकृतित्वेन व्यावृत्तिः सिध्यति ।

यदि तु—

(७०) षष्ठी शेषे—२।३।५० ।

इत्यस्यैव परिसंख्यात्मकनियमयामकत्वम्, तदाऽन्येषां समेषां विधित्वमेव लाघ-वात्, इति पूर्वतनी व्यवस्था न विस्मर्तव्या ।

विकल्पात्मकनियमपक्षे तु पूर्ववदेव यानि नित्यषष्ठीविधायकानि, तेषामुद्देश्यताऽवच्छेदकमन्यतमत्वेन पार्थक्येन वा गृहीत्वा नियमस्य स्वरूपं चिन्तनीयम् । यानि तु विकल्पविधायकानि, तत्र प्रत्येकमेवोद्देश्यतावच्छेदकं गृहीत्वा, तदवच्छिन्नात् प्रातिपदिकाच्चेत् सुब्विभक्तिस्तर्हि वैकल्पिकी षष्ठी एव, अथवा षष्ठी द्वितीयान्यतरैव, षष्ठीपञ्चम्यन्यतरैव इत्यादिकं स्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

अत्रायं विशेषः—‘जोऽविदर्शस्य करणे’, ‘अधीगर्थदयेषां कर्मणि’ इत्यादीनि अष्टौ सूत्राणि प्रतिपदं षष्ठ्या विधायकानि । तत्र ‘षष्ठी शेषे’ इत्यनेनैव षष्ठ्याः सिद्धत्वात् इमानि समासाभावप्रयोजनकानि, ‘प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते’ इति ज्ञापनात् ।

उपपदसप्तम्या विषये नियमत्वविचारः क्रियते ।

तत्र—‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’, ‘षष्ठी चानादरे’, ‘स्वामोश्चराधिपतिदायाद-साक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च’, ‘आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्’, ‘यतश्च निर्धारणम्’, ‘साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः’, ‘प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च’, ‘नक्षत्रे च लुपि’, ‘सप्तमोपञ्चम्यौ कारकमध्ये’, ‘यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी’, ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’, ‘निमित्तात्कर्मयोगे’ इत्यादीनि वचनानि उपपदसप्तमीविधायकानि सन्ति । तत्र यानि नित्यानि, तेषामुद्देश्यताऽवच्छेदकमन्यतमत्वेन गृहीत्वा पूर्ववद् व्यवस्था कर्तव्या । यदि अन्यतमत्वप्रवेशे गौरवम्, तदा पूर्ववत् प्रत्येकमेवोद्देश्यताऽवच्छेदकमादाय नियमस्वरूपं दर्शनीयम् । यानि तु विकल्पेन सप्तमीविधायकानि, तेषां पार्थक्येनैवोद्देश्यताऽवच्छेदकमादाय नियमस्वरूपं पर्यालोचनीयम् ।

अयं भावः—परिसंख्यापक्षे नित्यानि वैकल्पिकानि च सर्वाणि संगृह्य तेषामुद्देश्यताऽवच्छेदकानि अन्यतमत्वेन मेलयित्वा-कारकेतरबोधकप्रातिपदिकाच्चेत् सप्तमी विभक्तिः तर्हि—उक्तान्यतमप्रातिपदिकादेवेति नियमस्वरूपं मन्तव्यम्, तत्फलं चोक्तप्रातिपदिकेतरप्रातिपदिकस्य सप्तमोपक्रुतित्वेन व्यावृत्तिः ।

परन्त्वन्यतमत्वप्रवेशकृतं गौरवं न शोभनमतः प्रत्येकमेवोद्देश्यताऽवच्छेदकं धर्तव्यम् । तत्र कस्यचनैकस्य नियामकत्वं स्वीकृत्यापरेषां विधित्वमेवोचितम् । विकल्पात्मकनियमपक्षे तु प्रत्येकमेवोद्देश्यताऽवच्छेदकं गृहीत्वा प्रातिस्विकरूपेण नियमस्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

यथा—‘षष्ठी चानादरे’ इत्यत्र ‘अनादराधिक्ये भावलक्षणे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् सुप् स्यात्तर्हि षष्ठीसप्तम्यन्यतरदेव’ इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । उपपदविभक्तिविषयको नियमविचारः सुसम्पन्नः ।

(७१) स्तौतिपयोरेव षण्यभ्यासात्—८।३।६१ ।

इण्कोरित्यधिकारादिण इति लब्धम्, योन्यताबलात् ।

अपदान्तस्य मूर्धन्य, इत्यस्याप्यधिकारः । सहेः साङः स—इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते ।

एवं च—‘अभ्यासावयवादिणः परस्यापदान्तस्य आदेशरूपस्य स्तौतिष्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि’ इति सूत्रार्थः सम्पद्यते ।

तत्रास्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—अभ्यासेणः परत्वविशिष्टो यः षभूतसन्परकः स्तौतिष्यन्तयोरपदान्तः आदेशरूपः सकारः, तद्वृत्ति सत्वम् ।

तद्व्यापकं च रूपम्—अभ्यासेणः परत्वविशिष्टः षत्वावस्थापन्नसन्परकत्वविशिष्टो योऽपदान्तादेशरूपः सकारः, तद्वृत्ति सत्वम् ।

आदेशप्रत्यययोरित्यनेन षत्वस्य सिद्धत्वादिदं सूत्रं नियामकम् ।

नियम्यं सूत्रं च ‘आदेशप्रत्यययोः’ । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—इण्कवर्गाभ्यां परो योऽपदान्तादेशरूपः प्रत्ययावयवश्च सकारः, तद्वृत्ति सत्वम् । एतद्व्याप्यं च रूपम्—अभ्यासेणः परत्वविशिष्टः षभूतसन्परकत्वविशिष्टो योऽपदान्तादेशरूपः सकार-स्तद्वृत्ति सत्वम्—एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन आदेशप्रत्यययोरिति शास्त्रीयोद्देश्यता-ऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने सङ्कोचे कृते सति—

‘अभ्यासेणः परस्य षभूतसन्परकस्यापदान्तादेशरूपस्य सस्य षत्वं स्यात्तर्हि तादृशस्य स्तौतिष्यन्तयोरवयवस्य सस्यैव’ नान्यस्येति । तेन सेक्तुमिच्छति ‘सिसिक्षति’ इत्यत्र न षत्वम् । स्तोतुमिच्छति—तुष्टूषति, साधयितुमिच्छति—सिषाधयिषति इत्यादीनि उदाहरणानि । अभ्यासेण इत्यत्राभ्यासग्रहणस्य फलम् प्रतीषिषति । षभूते सनि इत्यस्य फलम्—तिष्ठासति, सिस्नासति इत्यादि ।

(७२) यथाऽसादृश्ये—२।१।७ ।

असादृश्ये यथाशब्दः समर्थसुबन्तेन सह समस्यते । अव्ययं विभक्तिः—इत्यनेनैव यथार्थत्वेन समासे सिद्धे नियमार्थमिदमिति सिद्धान्तकौमुदीकर्तुमतम् । तथाहि—‘योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः’ इत्युक्तं मूले कौमुद्याम् ।

अत्र सादृश्यस्यापि अर्थचतुष्टयमध्ये परिगणनम् ।

अत्र सूत्रेऽसादृश्ये इति च्छेदः, अन्यथा ‘सादृश्ये यथा’ इति ब्रूयात् सूत्रकारः ।

एवं ‘चासादृश्ये योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्त्यन्यतमेऽर्थे वर्तमानो यथाशब्दः समर्थप्रकृतिकसुबन्तेन सह समस्यते, इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—

असादृश्यबोधकयथाशब्दत्वम्, तद्व्यापकं रूपम्—सादृश्यासादृश्यान्यतरबोधक-यथाशब्दत्वम् ।

अव्ययं विभक्तिसमीप—इत्यादेरुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—सादृश्यासादृश्यान्य-तरबोधकं, यथा—अनु-प्रति आदिशब्दत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—तदेव ‘यद् यथा-ऽसादृश्ये इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकम्’ ।

तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे कृते सति—‘सादृश्यासादृश्यान्तरबोधक-
यथाशब्दः समर्थसुबन्तेन सह समस्यते चेत्तर्हि असादृश्यबोधक एव’ इति नियमाकारः
सम्पद्यते ।

ततश्च सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य व्यावृत्तिर्भवति । तेन ‘यथा हरिस्तथा हरः’
इत्यत्र न समासः ।

नियमत्वे मानं तु—प्रतिषेधेति प्रतीकमुपादाय ‘यथार्थं यदव्ययमिति पूर्वेणैव
सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य’ इति कैयटवचनमेव ।

अस्मिन् विषये शेखरकारस्य वैमत्यमस्ति । तथाहि—पूर्वसूत्रेण सूत्रगृहीताव्ययेन
सह समर्थसुबन्तस्य समासो नेष्यते । ‘ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते’ इति अचः परस्मि-
न्निति सूत्रे भाष्यकारेण प्रयुक्तत्वात् । यदि सूत्रगृहीताव्ययेनापि सह समासस्तेनेष्येत,
तर्हि तस्य समासस्य नित्यत्वात् भगवान् भाष्यकारो वैकल्पिकं तादृशं लौकिकं विग्रहं
स्वपदघटितं न दर्शयेत् ।

अतो नियामकत्वापेक्षया सूत्रगृहीतेत्यादिज्ञापकताया एवौचित्यात् । पूर्वसूत्रे
यथार्थशब्देन सादृश्यस्याग्रहणाच्च । अत एव तत्र सूत्रे सादृश्यग्रहणस्य चारितार्थ्यम् ।
अतएव भगवता ‘सादृश्यसम्पत्ति’ इत्यनेन प्राप्नोति, इत्युक्तम्, न तु यथार्थत्वेन । न च
गुणभूतसादृश्यग्रहणार्थं तत्र सादृश्यग्रहणमिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन प्रधानन्याया-
प्रवृत्तेरुभयत्रापि तेन सिद्धेः । यथा योग्यताया यथार्थत्वेऽपि रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यादौ
तद्वदर्थकेनापि समासस्तद्वत् । पूर्वसूत्रे यथार्थग्रहणं—तदर्थकान्यव्ययग्रहणार्थम् । एवं च
‘यथाशक्ति’ इत्येतदुदाहरणमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । वीप्सादावपि यथाशब्देन समासो
भवत्येव । “यदव्युत्पन्नं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम्” इति भाष्यात् । एवं चोपक्रमोप-
संहाराभ्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्यादायाति ।

अत्र सूत्रे यथाशब्दः स्वरूपपरो न तु अर्थपरः, मानाभावात् । अव्ययमिति सूत्रे
तु वचनग्रहणादर्थपरता इति विशेषः । एवं चास्य नियामकत्वं भाष्यविरुद्धमिति
अवगन्तव्यम्, इति दिक् ।

(७३) विभाषा तृतीयादिष्वचि—(अवशिष्टपूरणम् ।

अत्र सूत्रे परिसंख्यारूपो नियमः, अजादौ तृतीयादौ अन्यत्र च तुन्नन्तस्य
तृजन्तस्य चोभयोर्विभाषितप्रयोगस्य प्राप्तत्वात् ।

अस्य वैषम्यस्य सत्त्वेऽपि फलतः प्रयोगनियमाकता त्रिसूत्र्यां सम्मता । किन्तु
पूर्वप्रसङ्गे एतस्याः त्रिसूत्र्या विषये यद् व्याख्यातम्, तत् सर्वं व्युत्पत्तिवर्धनार्थमेव, न
तु सिद्धान्तरूपम् । शसादौ एकस्यैव प्रयोगे प्राप्ते तुन्नन्तस्येव तृजन्तस्यापि केवलस्य
प्रयोगापत्तेः । अतः ‘तृज्वत्क्रोष्टुः’, ‘स्त्रियां च’ इत्यनयोर्मिलितयोरुद्देश्यताऽवच्छेदकम्—
सर्वनामस्थान-डीबूपस्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्वविशिष्टक्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दत्वम् ।
तद्व्यापकं रूपम्—सुब्बिभक्ति-स्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्वविशिष्टक्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टु-

शब्दत्वम् । इदमेव च लोकप्रमाणीयोद्देश्यताऽवच्छेदकस्य सामान्यतः प्रत्ययाव्यवहित-
पूर्वत्वविशिष्टतादृशक्रोष्टुशब्दत्वस्य व्याप्यम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तत्र
संकोचे सति—

सुबिभक्ति-डीब्रूपस्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्ववतः क्रोष्टुशब्दान्ताङ्गावयवक्रोष्टुशब्दस्य
चेत्तृज्वद्भावस्तर्हि सर्वनामस्थान-डीब्रूपस्त्रीप्रत्ययान्यतरपरत्वविशिष्टतादृशक्रोष्टुशब्द-
स्यैव । तेन शसादौ तृज्वदव्यावृत्तिः सिद्धा ।

इदमपि पूर्वव्याख्याने लिखितमेव, पुनः स्मरणार्थमत्रोल्लिख्य वस्तुतः सिद्धान्त
उच्यते । स चेत्थम्—‘विभाषा तृतीयादिष्वचि’ इत्यस्यैव परिसंख्यात्मकनियामकता
मन्तव्या । ‘तृज्वत्क्रोष्टुः’, ‘स्त्रियां च’ अनयोर्द्वयोस्तु विधायकतैव समीचीना । विधि-
नियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्—इति नियमस्य जागरूकत्वात् । यतो हि—‘विभाषा
तृतीयादिष्वचि’ इत्यनेन प्रयोगद्वयस्य अजादितृतीयादावेत्येवं नियमने कृते तत्रैकस्यैव
कस्यचित् प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने तुल्यन्तस्य प्रयोगं वारयित्वा तृजन्तस्य प्रयोगो
विधेयः । यद्यपि लोकतः तस्यापि प्राप्तिस्तथापि तुल्यन्तस्य वारणं न स्यादिति फलतो
नियामकताऽपि । सर्वं सुस्थम् ।

(७५) उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव—६।२।८० ।

अत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्, इति सूत्रतः पूर्वपदमिति पदमनुवर्तते, आदि-
रुदात्तः, इति सूत्रमधिकाररूपेण संबध्नाति । णिनि, इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते । समास-
स्वरस्य प्रकरणमिदम्, अतश्चोत्तरपदे इत्यस्यापि आक्षेपादिना सम्बन्धो बोध्यः ।
णिनि, इति सप्तम्यन्तं प्रत्ययपदमस्ति, अतः प्रत्ययग्रहण-परिभाषया तदादिपदं लभ्यते,
तद्विशेष्यकस्तदन्तविधिः । ‘शब्दार्थप्रकृतौ’ इति सप्तम्यन्तस्य योग्यतावशात् णिन्यन्त-
तदादिभूते उत्तरपदे एवान्वयेन ‘शब्दार्थकधातुप्रकृतिकणिन्यन्ततदाद्युत्तरपदे परे एव
उपमानवाचकं पूर्वपदमाद्युदात्तम्’ इति सूत्रार्थः सम्पद्यते ।

‘उष्ट्र इव क्रोशति तच्छील’ इति विग्रहे ‘कर्तुर्युपमाने’ इति णिनिप्रत्यये सति
उपपदमतिङित्यनेनोपपदसमासे प्रकृतसूत्रेण उपमानवाचिनः पूर्वपदस्पोष्ट्रस्यादेरुकारस्यो-
दात्तः क्रियते ।

अवशिष्टानामचाम्—अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति अनुदात्तविधानं क्रियते ।

अत्र ‘णिनि’ इति पूर्वसूत्रेणैव पूर्वपदस्यानुदात्तसिद्धौ नियमार्थमिदमिति
सिद्धान्तः । तत्र नियमस्वरूपं विचार्यते, तत्र नियम्यसूत्रस्य ‘णिनि’ इत्यस्यार्थः—
‘णिन्यन्त-तदादिरूपोत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्’ इति । नियामकसूत्रस्य—उपमानं
शब्दार्थप्रकृतावेत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—शब्दार्थकधातुप्रकृतिकणिनिप्रत्ययान्त-
तदाद्युत्तरपदपरकोपमानवाचकपूर्वपदस्याद्यच्चम् ।

अथवा

उपमानवाचकपूर्वपदाव्यवहितोत्तरशब्दार्थकधातुप्रकृतिकणिन्यन्ततदाद्युत्तरपद-
घटितसमासत्वम् ।

एतद्व्यापकं रूपम् — उपमानवाचकपूर्वपदाव्यवहितोत्तरधातुमात्रप्रकृतिकणिनि-
प्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासत्वम् ।

‘णिनि’ इति नियम्यं सूत्रम् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम् — पूर्वपदाव्यवहि-
तोत्तरधातुमात्रप्रकृतिकणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासत्वम् । तद्व्याप्यं रूपम् —
उपमानवाचकपूर्वपदाव्यवहितोत्तरधातुमात्रप्रकृतिकणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितस-
मासत्वम् । इदमेव च — नियामकशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकरूपस्य व्यापकमपि । अतः
एतन्मध्यपातिरूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने
संकोचे कृते सति —

उपमानवाचकपूर्वपदाव्यवहितोत्तरधातुमात्रप्रकृतिकणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपद-
घटितसमासत्वावच्छिन्ने उपमानवाचकपूर्वपदस्याद्युदात्तता चेत्तर्हि उपमानवाचकपूर्वपदा-
व्यवहितोत्तरशब्दार्थकप्रकृतिकणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासे एव । तेन वृक
इव वञ्चति ‘वृकवञ्चो’ इत्यत्र नाद्युदात्तप्रवृत्तिः ।

नियामकसूत्रे ‘शब्दार्थप्रकृतावेव’ इत्येवकारग्रहणेन ‘शब्दार्थप्रकृतिकणिन्यन्तो-
त्तरपदे उपमानवाचकस्यैव आदेरच उदात्तो भवतु’ इति विपरीतनियमाभावः, तेन
मधुरं रीति ‘मधुररावो’ इत्यत्र ‘णिनि’ इति नियम्यसूत्रेण पूर्वपदस्यादिरुदात्तो
भवत्येव ।

(७६) युक्तारोह्यादयश्च — ६।२।८१ ।

युक्तादीनि पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युः, आरोह्यादिषु उत्तरपदेषु परतः ।
इति सूत्रार्थः ।

युक्तारोह्यादिगणे यानि णिन्यन्तानि उत्तरपदानि तेषु ‘णिनि’ इति सूत्रेणैवा-
द्युदात्ते सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रम् । तत्रादसीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम् — आरोहिरूप-
णिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्व-युक्तरूपपूर्वपदाद्यच्चत्वम् । तद्व्यापकं रूपम् —
उक्तोत्तरपदाऽव्यवहितपूर्वपूर्वपदाद्यच्चत्वम् ।

‘णिनि’ इति नियम्यसूत्रीयमुद्देश्यताऽवच्छेदकम् — णिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदा-
व्यवहितपूर्वपूर्वपदाद्यच्चत्वम् । तद्व्याप्यं रूपम् — आरोहिरूपोत्तरपदाव्यवहितपूर्व-पूर्वपदा-
द्यच्चत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन णिनिसूत्रीयोद्देश्यताऽ-
वच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति —

आरोहिरूपोत्तरपदपरकपूर्वपदस्यादिरुदात्तश्चेत्तर्हि उक्तोत्तरपदपरकयुक्तरूप-
स्यैव पूर्वपदस्य । तेन ‘मुक्तारोहो’ इत्यादौ न भवति पूर्वपदस्याद्युदात्तता । एतावति
नियमे स्वीकृतेऽपि ‘युक्तश्लाघो’ इत्यादीनां व्यावृत्तिर्न भवति । अतोऽत्र द्वेधा नियमः
स्वीक्रियते । स च द्वितीयो नियमाकारः इत्थं बोध्यः —

युक्तरूपपूर्वपदाव्यवहितोत्तरारोहिरूपोत्तरपदघटितसमासत्वम् । तद्व्यापकं
रूपम् — युक्तरूपपूर्वपदाव्यवहितोत्तरयत्किञ्चिदणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमा-
सत्वम् ।

‘णिनि’ इति नियम्यं सूत्रम्, तदुद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—सामान्यतः पूर्वपदाव्यवहितोत्तरणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासत्वम् । तद्व्याप्यं रूपम्—युक्तरूपपूर्वपदाव्यवहितोत्तरणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम् । एतद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति युक्तरूपपूर्वपदोत्तरणिनिप्रत्ययान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासे युक्तरूपपूर्वपदस्याद्युदात्तता चेत्तर्हि युक्तरूपपूर्वपदोत्तरारोहिरूपोत्तरपदघटितसमासे एव । तेन युक्तश्लाघी इत्यादीनामपि व्यावृत्तिः सिध्यति ।

एवमेव—आगतरोही, आगतनन्दी, आगतप्रहारी—इत्यादिषु गणपठितेषु णिन्यन्तोत्तरपदकसमासेषु द्वेधा नियमव्यवस्था बोध्या ।

(७७) कारकादृत्तश्रुतयोरेवाशिषि—६।२।१४८ ।

भगवता भाष्यकृताऽत्र सूत्रे कारकादिति योगो विभाजितः । तत्र गतिकारकोपपदात् कृदित्यतो गतिग्रहणम्, ‘सूपमानात् क्त’ इत्यतः क्तपदं चानुवर्त्य, ‘आदिरुदात्तः’ इत्यत उदात्त इति पदम्, ‘अन्तः’ इति सूत्रं चाधिकृत्यास्यार्थः कृतोऽस्ति—कारकात् परं गतिपूर्वपदं क्तान्तं तदादि अन्तोदात्तं स्यात् । तत्र क्त इति प्रत्ययस्तेन तदादिपदोपस्थापनद्वारा तदन्तग्रहणं भवति । गति इत्यस्य तु योग्यताबलात् क्तान्ततदादेः पूर्ववर्तितया पूर्वपदत्वं फलितम् ।

अस्तु—‘थाथधञ्क्ताजबित्रकाणामि’त्यनेनैवान्तोदात्तासिद्धौ अयं विभक्तो योगो नियामकः । गतिपूर्वपदकं क्तान्तं तदादि अन्तोदात्तं चेत्तर्हि कारकादेव परम्, नान्यस्मात् । तत्फलं च अभ्युद्धृतमित्यत्राभेः परस्योद्भूतपूर्वपदकहृतरूपक्तान्तस्य थाथेति सूत्रेणान्तोदात्तत्वाभावः सिध्यति । अत्र नियामकं शास्त्रम्—कारकादिति विभक्तं सूत्रम् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—गतिपूर्वपदकक्तान्ततदाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्वकारकसंज्ञकपूर्वपदघटितसमासत्वम् । तद्व्यापको धर्मः—गतिपूर्वपदकक्तान्ततदाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्वकारकसंज्ञक-तदितरान्यतरपूर्वपदघटितसमासत्वम् ।

नियम्यं सूत्रम्—‘थाथधञ्क्ताजबित्रकाणामि’ इति । तदुद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—थाथादिप्रत्ययान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वगतिकारकोपपदान्यतमपूर्वपदघटितसमासत्वम् । तद्व्याप्यश्च धर्मः—गतिपूर्वपदकक्तान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वकारकतदितरान्यतरपूर्वपदघटितसमासत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम् । एतद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्ने संकोचे कृते सति—गतिपूर्वपदकक्तान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वकारकतदितरान्यतरपूर्वपदघटितसमासत्वाऽवच्छिन्ने क्तस्यान्तोदात्तता चेत्तर्हि गतिपूर्वपदकक्तान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वकारकपूर्वपदघटितसमास एव । तत्फलं तु अभ्युद्धृतमित्यत्रोद्भूतरूपगतिपूर्वपदकक्तान्तस्यान्तोदात्तत्वाभावः, कारकात्परत्वाभावात् ।

अयं नियम्यनियामकभावो भाष्यकृतसम्मत्या निरूपितः, “कारकादृत्तश्रुतयोरेवाशिषि” इति प्रकृतसूत्रे एवशब्दं गृह्यतः सूत्रकारस्य मते तु अन्यादृश एव नियमाकारः, तथाहि—कारकात् परयोर्दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तः स्यात् संज्ञायामाशिषि ।

देवदत्तः, विष्णुश्रुतः । कारकात् किम् ? संभूतं रामायणम् । दत्तश्रुतयोः किम् ? देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीया कर्मणि इति तु भवति । एव किम् ? कारकाऽधारणं यथा स्याद् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् ।

अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति, संश्रुतः । आशिषि किम् ? देवैः खाता, देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टोनियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

अस्तु—नियामकस्य कारकादृत्तेति प्रकृतसूत्रस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—कारकाव्यवहितोत्तरदत्तश्रुतान्यतरक्तान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासत्त्वम् । तद्व्यापकं रूपम्—कारकपूर्वपदकत्तान्ततदाद्युत्तरपदघटितसमासत्त्वम्, तादृशक्तान्ततदाद्युत्तरपदान्त्याच्चत्वम् वा ।

नियम्यं सूत्रम्—‘संज्ञायामनाचितादीनाम्’ इति । तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—गतिकारकोपदान्यतमाव्यवहितोत्तरक्तान्ततदाद्यन्त्याच्चत्वम् । तद्व्याप्यं च रूपम्—कारकाव्यवहितोत्तरक्तान्ततदाद्यन्त्याच्चत्वम् । इदमेव मध्यपातिरूपम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति -

कारकाव्यवहितोत्तरक्तान्ततदादेरन्त्याच उदात्तश्चेत्तर्हि कारकोत्तरदत्तश्रुतरूपक्तान्ततदादेरन्त्याच एव । तेन देवपालित इत्यत्र संज्ञायामनाचितादीनामिति सूत्रेणान्तोदात्तो न भवति ।

दत्तश्रुतयोरेवेत्येवकारेण कारकादेवेति विपरीतनियमाभावः, तेन संश्रुत इत्यत्राकारकादपि श्रुतशब्दस्यान्त उदात्तो भवति । आशिष्येवेत्येवं नियमेन शङ्खावाचकस्य देवदत्तशब्दस्थानेनान्तोदात्तो न भवति ।

(७८) ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्—६।२।१७४ ।

ह्रस्वः अन्ते यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थत्वेनोत्तरपदं समासो वा गृह्यते । नञ्सुभ्यामिति सूत्रम्, कपि पूर्वमिति चानुवर्तते । उदात्त इति चाधिकृतमस्ति ।

अतश्च सूत्रार्थः सम्पद्यते—ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे वाऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः, सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम्—

ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् । नास्ति ज्ञा यस्येति ‘अज्ञकः’ । अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे ‘कपि पूर्वम्’ इत्ययमेव स्वरः स्यात् । अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति, नञ्सुभ्यामिति कवन्तस्यैव भवति ।

अस्तु—अस्य नियामकसूत्रस्योद्देश्यताऽवच्छेदकरूपं विचार्यते—अत्र प्रथमेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन वाक्येन नियम्यते—ह्रस्वान्ते-

ज्न्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तत्फलं तु 'अज्ञकः' इत्यत्र कबन्तस्यैव नञ्मुभ्यामित्यनेनान्तोदात्तत्वं भवति ।

अदसीयमुद्देश्यताञ्जच्छेदकं रूपम्—बहुव्रीहिसमासघटक-नञ्-सु-इत्येतदन्यतरा-व्यवहितोत्तरं कप्प्रत्ययपरकं यदुत्तरपदं तदन्त्यावधिकपूर्वत्वविशिष्टमच्चवम् । एतद्व्यापकं रूपम्—'ह्रस्वान्तेऽज्यात्पूर्वम्' इत्यस्य, 'कपि पूर्वम्' इत्यस्य चोद्देश्यताञ्जच्छेदकद्वयम् । नियम्यं सूत्रम्—'ह्रस्वान्तेऽज्यात्पूर्वम्' इति प्रथमवाक्यम्, 'कपि पूर्वम्' इति च । वाक्यभेदसामर्थ्याद् व्यवहितस्य 'कपि पूर्वम्' इत्यस्याऽपि नियमनमन्यथा एकमेव वाक्यं स्यात् । अथ च नियम्यसूत्रद्वयीयमुद्देश्यताञ्जच्छेदकम्—

बहुव्रीहिसमासघटक-नञ्-सु इत्येतदन्यतरपूर्वपदकं कप्प्रत्ययपरकं यदुत्तरपदं तदन्त्यावधिकपूर्वत्वविशिष्टमच्चवम्, बहुव्रीहिसमासघटक नञ्-सु-इत्येतदन्यतराव्यवहितो-त्तरं यत् कप्प्रत्ययपरकमुत्तरपदं तस्यान्त्याच्चवम्, इत्येतदन्यतरत् । एतद्व्याप्यं रूपम्—एतत्सूत्रद्वयीयमुभयत्वाञ्जच्छिन्नमुद्देश्यताञ्जच्छेदकद्वयम् ।

एतद्रूपमेव मध्यपातिरूपम् । तद्रूपाञ्जच्छिन्नातिरिक्तत्वेन उक्तान्यतराञ्जच्छिन्ने संकोचे कृते सति—

उक्तोद्देश्यताञ्जच्छेदकद्वयावच्छिन्ने उदात्तस्वरश्चेत्तर्हि—बहुव्रीहिघटकनञ्-सु इत्येतदन्यतराव्यवहितोत्तरं कप्प्रत्ययपरकं यदुत्तरपदं तदन्त्यावधिकपूर्वत्वविशिष्टस्याच-एव । तेन 'अज्ञकः' इत्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम्, न तु कपि पूर्वमित्यनेन कपः पूर्वस्याकारस्येति निष्कर्षः ।

(७९) कारनाम्नि च प्राचां हलादौ—६।३।१० ।

अत्र 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति सूत्रं-सम्पूर्णमनुवर्तते । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यस्य चाधिकार आयाति । एवं च—“प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् स्यात्” इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । मुकुटे कार्षापणम्, दृषदि माषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्—कारनाम्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति । कार-नाम्नि किम्—अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यदेतद्देश्यस्य नाम । प्राचां किम्—यथपशुः । हलादौ किम्—अविकटोरणः । हलदन्तात् किम्-नद्यां दोहो नदीदोहः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ।

पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्—पूर्वेण हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामित्यनेन सप्तम्या अलुकि सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रम् । अदसीयोद्देश्याञ्जच्छेदको धर्मः—प्राच्य-देशीया करस्य संज्ञा गम्यमाना चेत्तर्हि हलाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्वहलन्तादन्तान्यतर-प्रकृतिकत्वविशिष्टा या सप्तमी-तद्वृत्तिसप्तमीत्वम् । एतस्य व्यापको धर्मः—

प्राच्योदीच्यदेशीया करस्य या संज्ञा तत्र हलाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्वहलन्ता-दन्तान्यतराव्यवहितोत्तरा या सप्तमी, तद्वृत्ति सप्तमीत्वम् ।

नियम्यं सूत्रम्—‘हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्’ इति । तदीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—संज्ञायाम्—हलन्तादन्तान्यतरप्रकृतिकसप्तमोत्वम् । तद्व्याप्यो धर्मः—हलाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्व—हलन्तादन्तान्यतर—प्रकृतिकसप्तमोत्वम्, प्राच्योदीच्यदेशीयसंज्ञायाम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन—हलदन्तात्सप्तम्याः इत्यत्र संकोचे कृते सति—

प्राच्योदीच्योभयदेशीयायाम्—करस्य संज्ञायाम्—हलाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्व—हलन्तादन्तान्यतरप्रकृतिक—सप्तम्या अलुक् चेत्तर्हि प्राच्यदेशीयायामेव करस्य संज्ञायाम् । तेन ‘यूथपशुः’ इत्यत्र नालुक्, उदीच्यदेशे एतत् करस्य संज्ञा ।

एवमेव—प्राच्यदेशीयायां करस्य तद्धिन्नस्य वा संज्ञायाम् हलाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्व—हलन्तादन्तान्यतरप्रकृतिकसप्तमीवृत्ति सप्तमोत्वम्—मध्यपातिरूपम् ।

तथा—प्राच्यदेशीयकरस्य संज्ञायाम्—हलाद्यजाद्यन्यतरोत्तरपदाव्यवहितपूर्व—हलन्तादन्तान्यतरप्रकृतिकसप्तमीवृत्तिसप्तमोत्वमपि मध्यपातिरूपम् ।

तत्तद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाऽवच्छिन्ने संकोचे सति—

करस्य संज्ञायामेव, हलादावेवोत्तरपदे परे सप्तम्या अलुक् स्यात् । तथा सति ‘अभ्यर्हित-पशुः, अर्विकटोरणः’ इत्यादौ नालुक् ।

एवं च त्रिविधोऽत्र नियमः स च परिसंख्यारूप एव । न तु विकल्पात्मकः ।

(८०) ह्रस्वनद्यापो नुट्—७।१।५४ ।

अत्र नुडिति प्रथमो योगः । ‘नद्यापः’ इति च द्वितीयो योगः । तत्र ‘सामान्यतोऽङ्गात्परस्यामो नुट्, इति प्रथमेन सिद्धेऽयं द्वितीयो योगो नियमार्थः, दीर्घान्ताच्चेत्तर्हि नद्याप एवेति नियमेन दीर्घे न दोषः ।

हलन्ताच्चेत्तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति हलन्तेषु न दोषः । एवं च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति पूर्वपक्षरूपेणोक्तं शब्देन्दुशेखरकृता । तत्रोत्तरपक्षरूपेणास्य नियमस्य प्रत्याख्यानमपि कृतम् । तथाहि—नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिङ्गानां चेन्नद्याप एवेति नियमपरतयाऽपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वाप्स्वयोर्ह्रस्वेऽपि वृष्टत्वेन त्वदुक्तनियमे दृढतरमानाभावेन च ‘मतीनाम्’ इत्यादौ नुडनापत्तिः स्यात् इति ।

अत्र पूर्वपक्षस्यायमाशयः—‘नद्यापः’ इत्यस्यायमर्थः—

नद्यन्ताबन्ततदाद्यन्ताङ्गाव्यवहितोत्तरस्यामो नुडागमः स्यादिति, अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—नद्यन्तम् आबन्ततदाद्यन्तं च यदङ्गं तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टास्त्वम् ।

तद्व्यापकं च रूपम्—दीर्घान्ताङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टास्त्वम् । नियम्यं शास्त्रं नुडिति । तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं सामान्यतोऽङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टास्त्वम् ।

तद्व्याप्यं च रूपम्—दीर्घान्ताङ्गाध्यवहितोत्तरत्वविशिष्टास्त्वम् । इदं मध्य-
पातिरूपम् । एतद्रूपाऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नुडिति नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदका-
ऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—दीर्घान्ताङ्गात्परस्यामो नुट् चेत्तर्हि नद्यन्ताबन्ततदाद्यन्ता-
ङ्गात्परस्याम एव । तेन विश्वपा आमित्यादौ न नुट् । एवमेव षट्चतुर्भ्यश्चेत्यपि नियाम-
कम् । तत्रोद्देश्यताऽवच्छेदकम्—षट्संज्ञकान्तमङ्गं चतुःशब्दान्तं च यदङ्गं ततः परत्व-
विशिष्टमास्त्वम्, तद् व्यापकं रूपम्—हलन्ताङ्गात्परत्वविशिष्टमास्त्वम्, तद्रूपाऽवच्छिन्ना-
तिरिक्तत्वेन नुडिति सूत्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचे सति—

हलन्ताङ्गात्परस्यामो नुट् चेत्तर्हि षट्-चतुः-शब्दान्ताङ्गात्परस्याम एव । एवं च
ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमिति ।

अथ चोत्तरपक्षस्यामाशयः—

नद्याप इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकं रूपम्—स्त्रीलिङ्गीयशब्दान्ताङ्गात्परत्व-
विशिष्टमास्त्वमित्यपि भवितुमर्हति । ततश्च स्त्रीलिङ्गाङ्गात्परस्यामो नुट् चेत्तर्हि
नद्यन्ताबन्ताङ्गात्परस्याम एवेति संकोचेन मतीनामित्यादौ नुट् न स्यादिति महदनिष्टं
प्रसज्येत ।

(८१) आकडारादेका संज्ञा—१।४।१ ।

किमर्थमिदमुच्यते—अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम्, अन्यत्र संज्ञासमावेशो
भवति, क्वान्यत्र ? , लोके व्याकरणे च । लोके तावत्—इन्द्रः-शक्रः-पुरुहूतः-पुरन्दरः ।
कन्दुः-कोष्ठः-कुसूलः—इति । एकस्य शब्दस्य बहवः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि—
कर्तव्यं-हर्तव्यमित्यत्र प्रत्यय-कृत्-कृत्य-संज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः, वैदर्भः, वैदेहः-
इत्यत्र प्रत्यय-तद्धित-तद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्
कारणात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति—इति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अनया भाष्योक्त्या संज्ञासमावेशवारणाय नियमार्थमेतत्सूत्रं भविष्यतीत्यायातम् ।

अत्र प्रदीपकारेण श्रीकैयटोपाध्यायेनोच्यते—किमर्थमिति आकडारात् परा
निरवकाशा च संज्ञेयते । तत्रान्तरेणापि सूत्रं 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्', इति वचनात्
परा भविष्यति, न पूर्वा, निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा
भविष्यति, कौण्डिन्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यत्रेति । विप्रतिषेधे परं
कार्यमुच्यते । न च संज्ञानां विरोधः । युगपत्प्रवृत्तिसंभवात् । न च बाध्यबाधकभावः ।
भिन्नफलत्वात्, विरोधाभावाच्च । दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेकः इति तयोर्बाध्य-
बाधकभावः ।

अस्तु—एतावता भाष्य-प्रदीपयोर्व्याख्यानेनास्य सूत्रस्य नियामकत्वं निश्चप्रचम् ।
किन्तु तन्न परिसंख्यारूपम्, अपि तु पाक्षिके सति नियामकत्वम् ।

अनेकासामाकडारीयसंज्ञानां युगपत्प्राप्तौ 'एकैव' इति नियम्यते । तत्र अनेकसंज्ञा-
भिरपि प्रयोगसाधुत्वं प्राप्तम् । अस्यां विकल्पस्थितौ इदं सूत्रं नियमयति यदेकैव संज्ञया
कृतं साधुत्वं प्रामाणिकं पुण्यजनकताऽवच्छेदकं चास्ति इति ।

यथा—'गां दोग्धि पयः', इत्यत्र अकथितं चेत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे—अपादान-
संज्ञायाः, कर्तुरित्यनेन कर्मसंज्ञायाश्च प्राप्तौ एकैवेति नियमेन कर्मसंज्ञैव भवति,
परत्वात् ।

ननु एकसंज्ञाभवने यदि परत्वं हेतुरुच्यते—तर्हि विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
सूत्रेणैवेष्टसिद्धौ एतन्नियमसूत्रं व्यर्थमिति चेदुच्यते—'विरोधाद्यभावेन विप्रतिषेधसूत्राद्य-
प्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतयाऽत्रापि तेन व्यवस्था, इत्येवं लघुशब्देन्दु-
शेखरे कृतं समाधानं द्रष्टव्यम् । अपादानकर्मणोः समावेशे तु तत्कार्ययोः पञ्चमीद्वितीययोः
पर्यायापत्तिः स्यात् । एवमेव अनवकाशाया उदाहरणम् भसंज्ञा इति । अनवकाशायाः
नया पदसंज्ञाया बाधः । द्वयोः समावेशे तु राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यापत्तिः प्रसज्येत ।
बाध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैव समानावधिकाया अन्तरङ्गायाः सुप्तिङन्तमिति
पदसंज्ञाया अपि बाधोऽनया भसंज्ञाया भवति, तेन राजन्य इत्यादौ पदत्वप्रयुक्तनलोपा-
भावः सिध्यति । इति शम् ।

नियमसूत्राणां प्रायेण स्वरूपविमर्शः सम्पन्नः ।

शुभम्

महामुनिपाणिनिप्रणीताष्टाध्याय्यामपवादसूत्रस्वरूपालोकः

द्वितीयभागे द्वितीयखण्डः

प्रथमोऽध्यायः

(१) तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्^१—

तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चैतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् ।

(२) नाज्जलौ^२—

आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णी न स्तः ।

अनयोर्मध्ये तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रं सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकमिति उत्सर्गसूत्रम्, नाज्जलौविति तु विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतयाऽपवादशास्त्रम् । सामान्यधर्मश्चात्र तुल्यास्यप्रयत्नत्वसम्बन्धेन वर्णविशिष्टवर्णत्वरूपः ।

विशेषधर्मश्च—तुल्यास्यप्रयत्नत्वसम्बन्धेन आकारसहिताज्विशिष्टहल्वृत्तिहल्वत्-
रूपः । अनयोरेव धर्मयोः सूत्रद्वयीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वं क्रमेण बोद्धव्यम् । एवञ्च विशेष-
शास्त्रेण नाज्जलौवित्यनेन सामान्यशास्त्रस्य तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यस्य बाधो भवति ।
ततश्च विशेषधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्ने उत्सर्गशास्त्रोद्देश्यताव-
च्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचो भवति । एवञ्चाजिभन्नमजिभन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नेन सह
सवर्णसंज्ञं भवति इति फलति ।

यदि तु स्वजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्व स्वाजनकस्थानप्रयत्नाजन्यत्वोभयसम्बन्ध-
विशिष्टसम्बन्धप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वर्णविशिष्टो वर्णः सवर्णसंज्ञको भवतीत्यर्थः
स्वीक्रियते । वैशिष्ट्यञ्च स्वीयानुयोगितासमानाधिकरणप्रतियोगिताकत्व, स्वीयप्रति-
योगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्व, स्ववृत्तिसंसर्गतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्व, स्वभिन्न-
त्वैतच्च तृष्य-सम्बन्धेन । सम्बन्धश्च स्वघटितवाक्यप्रतिपाद्यतया तात्पर्यविषयीभूतो
ग्राह्यः । तात्पर्यज्ञानं तद्बोधकान्तरादेव^३ ।

अस्मिन् पक्षे ईदृशवर्णविशिष्टवर्णत्वं तुल्यास्यशास्त्रीयोद्देश्यकतावच्छेदकं तदेव
च व्यापकतावच्छेदकमपि । एवमेव नाज्जलौवित्यस्यापि परिष्कृतार्थं व्याप्यतावच्छेदकं
परिचेतव्यम्, तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचो
विधातव्यः ।

(३) आद्यन्तौ टकितौ^१—

टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ।

(४) षष्ठी स्थानेयोगा^२—

अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या ।

यत्र यत्र आद्यन्तौ टकितावित्यस्य प्राप्तस्तत्र तत्र षष्ठी स्थाने इत्यस्य प्राप्तिर-
स्त्येव । यद्यपि चरेष्टः, गापोष्टक् इत्यादौ परश्चेति सूत्रस्यापि एतद्विषयेऽस्ति प्राप्तस्त-
थापि पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानितिन्यायेन आद्यन्ताविति
सूत्रं स्थानेयोगषष्ठ्या अपवादो न तु परश्चेत्यस्यापि इति स्पष्टं भाष्ये । एवञ्च षष्ठी स्थाने
योगा इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—तत्तत्सूत्रीयानिर्धारितसम्बन्धविशेषबोधकषष्ठीत्वम् ।
आद्यन्तावित्यस्य टिकिदन्यतरनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकपदघटकषष्ठीत्वम् ।
तत्र तत्तत्सूत्रीयानिर्धारितसम्बन्धविशेषबोधकषष्ठीत्वम् व्यापकम् । आद्यन्तावित्यस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकं टिकिदन्यतरनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकपदघटकषष्ठीत्वं
च व्याप्यमिति व्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने संकोचात् नुत्सुडा-
दिविधायकेषु शास्त्रेषु न प्रवृत्तिः षष्ठी स्थानेयोगा इत्यस्येति कृत्वा तत्र तत्राद्यन्तावित्य-
स्यैव प्रवृत्तिः ।

(५) मिदचोऽन्त्यात्परः^३—

अचः इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवौ
मित् स्यात् ।

अत्र मिदचोऽन्त्यात्पर इति सूत्रं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन षष्ठी स्थानेयोगा
इत्यस्य परश्चेत्यस्यापि अपवादत्वेन बाधकम् । तत्र मिदचोऽन्त्यात्पर इत्यस्योद्देश्यताव-
च्छेदकम्—मिन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकाजारब्धसमुदायबोधकपदघटकषष्ठी-
त्वम् । षष्ठी स्थानेयोगा इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकमुक्तमेव, परश्चेत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—
प्रत्ययसंज्ञकत्वम् । तत्रानयोरन्यतरत्वेनात्र व्यापकता बोध्या । एवञ्च यत्र यत्र मिदचो-
ऽन्त्यात्परः इत्यस्य प्राप्तिः, तादृशं स्थलं तु नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रस्य, रुधादिभ्यः
श्नम् इत्यस्य च विषये बोध्यम् । श्नम्विषये फलतो रुधादिशब्दात् षष्ठी बोध्या । अत्र
बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे 'तृणह इम्' इति सौत्रनिर्देशो मानम् । स्पष्टञ्चैतत्सर्वं भाष्ये ।

(६) अलोऽन्त्यस्य^४—

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्याल आदेशः स्यात्^५ ।

१. पा० सू० १११४६ । २. पा० सू० १११४९ । ३. पा० सू० १११४७ । ४. पा०
सू० १११५२ । ५. सि० कौ० परि० प्र० ।

(७) आदेः परस्य^१—

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्^२ । यत्र यत्र आदेः परस्येत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्रालोऽन्त्यस्येत्यस्य प्राप्तिरिति द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावः । तत्रालोऽन्त्यस्येत्युत्सर्ग-
शास्त्रम्—तदीयोद्देश्यतावच्छेदकम् स्थानेयोगषष्ठ्या विधीयमानकार्यत्वम्—इदमेव
च व्यापकम् । आदेः परस्येत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम् परत्वेन बोधितस्य स्थानषष्ठ्यन्त-
बोध्यस्य स्थाने विधीयमानकार्यत्वम् । इदमेव च व्याप्यम् । एतद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्त-
त्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचे सति आदेः परस्येत्यस्य विषयेऽलोऽन्त्यसूत्रस्या-
प्रवृत्तिः । अत एव उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य^३, शसो^४ न—इत्यादिस्थले अलोऽन्त्य-
सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावो जातः ।

(८) अलोऽन्त्यस्य-अनेकाल्शित्सर्वस्य^५—

यत्र यत्र अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र सर्वत्र अलोऽन्त्येत्यस्य
प्राप्तिरिति अनेकालिति सूत्रमपवादसूत्रम्, तदीयोद्देश्यतावच्छेदकम् अनेकालादेशशिदा-
देशान्यतरत्वम् । अलोऽन्त्यसूत्रोद्देश्यतावच्छेदकमनुपदमुक्तमेव । अतः अनेकालिति
सूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनालोऽन्त्यसूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
सङ्कोचे सति 'इदं किमोरीशको' इत्यादौ अनेकाल्शिद्विषयेऽलोऽन्त्यस्येति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न
भवति ।

(९) अनेकाल्शित्सर्वस्य, डिच्चे^६—

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्^७ । यत्र यत्र डिच्चेति सूत्रस्य प्राप्तिस्तत्र सर्वत्रानेकाल्-
शित्सर्वस्येति सूत्रस्य प्राप्तिरिति डिच्चेति सूत्रमपवादो भूत्वाऽनेकाल्सूत्रं प्रबाधते ।
अतश्चावड् स्फोटायनस्य^८ इत्यादिविषये डिच्चेनाऽत्याल एवादेशः न तु सवदेशः ।
डिच्चेत्येतदुद्देश्यतावच्छेदकम् डिच्चेविशिष्टमनेकालादेशत्वम्, तच्च व्याप्यम् । अनेकालि-
त्यस्योद्देश्यतावच्छेदकमुक्तमेवेति डिच्चेत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ना-
तिरिक्तत्वेनानेकालितिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचो भवति ।

(१०) स्थानिवदादेशः^९—

आदेशः स्थानिवत्स्यात् । अनल्विधौ—न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अत्र
स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति एकमेव सूत्रं यदि विधिनिषेधात्मकवाक्यविभागेन योगद्वय-
घटितं क्रियते, तदा भवत्युत्सर्गपवादभावः । प्रथमं विधिवाक्यमुत्सर्गवाक्यम् । द्वितीयं
निषेधवाक्यम् । तत्रापवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं स्थान्यलाश्रयविधिकर्तव्यताविशि-

१. पा० सू० १११५४ ।	२. सि० कौ० परि० द्र० ।	३. पा० सू० ८१४६१ ।
४. तत्रैव ७११२९ ।	५. पा० सू० १११५५ ।	६. तत्रैव १११५३ ।
७. सि० कौ० परि० द्र० ।	८. पा० सू० ६१११२३ ।	
९. पा० सू० १११५६ ।		

ष्टमादेशत्वम् । उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकमादेशत्वम् । यत्र यत्र स्थान्यलाश्रयविधिकर्तव्यताविशिष्टमादेशत्वम्, तत्र तत्र सामान्यतो यत्किञ्चिद्विधिकर्तव्यताविशिष्टमादेशत्वमस्त्येवेति भवत्येव द्वयोर्व्याप्यव्यापकभाव इति उत्सर्गशास्त्रस्य बाध्यत्वम्, अपवादशास्त्र एव बाधकत्वं प्रतिफलति ।

(११) अचः परस्मिन् पूर्वविधौ^१ —

परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्, स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये^२ ।

(१२) न पदान्तद्विर्वचनवरेण्यलोपस्वरसवर्णानुस्वारदोर्घजश्चरविधिषु^३ —

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्^४ । अत्राचः परस्मिन् पूर्वविधाविति उत्सर्गशास्त्रम् । न पदान्तद्विर्वचन.....इति त्वपवादशास्त्रम् । तत्र न पदान्तस्योद्देश्यतावच्छेदकम् पदसम्बन्धिचरमावयवद्विर्वचनादिविधेयताविशिष्टो यः परनिमित्तोऽजादेशस्तद्वृत्ति-अजादेशत्वम् । अचः परस्मिन्नित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम् स्थानिभूताजवधिकपूर्वत्वोपलक्षितसम्बन्धिविधिकर्तव्यताविशिष्टपरनिमित्ताजादेशत्वम् । यत्र यत्र पदसम्बन्धिचरमावयवादिनिष्ठविधेयताविशिष्टपरनिमित्ताजादेशत्वम्, तत्र तत्रोक्तपरनिमित्ताजादेशत्वमस्त्येवेति व्याप्यव्यापकभावेन बाध्यबाधकभावः समागतः । न पदान्तस्येत्यस्य बाधकता, अचः परस्मिन्नित्यस्य बाध्यतेति भावः ।

(१३) अणुवित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः^५ —

अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य सञ्ज्ञा स्यात्^६ ।

(१४) तपरस्तत्कालस्य^७ —

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् । गुणानां भेदकत्वपक्षेऽनणि विधित्वेऽपि वृद्धिरादैजित्यादौ आकारांशे सावकाशेनानेन अतो भिस ऐसित्यादौ परत्वेनाणुदित्सूत्रस्य बाधः । गुणानामभेदकत्वपक्षे तु अनवकाशत्वाद् बाधः । एतेन लघुशब्देन्दुशेखरग्रन्थेन पाक्षिकापवादत्वमत्रायाति । अतो व्याप्यव्यापकभावो विचार्यते । तत्राविधीयमानमण्वमणुदित्सूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकम् । तपरपदबोध्यत्वविशिष्टमविधीयमानाण्वं तपरसूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकम् । अनयोर्द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावो वर्तते इति कृत्वा उत्सर्गापवादभावः संगच्छते । तत्र अविधीयमानाण्वस्य

१. पा० सू० १।१।५७ । २. सि० कौ० अचसन्धिः १।१।५७ । ३. पा० सू० १।१।५८ ।

४. सि० कौ० अचसन्धिः । ५. पा० सू० १।१।६९ । ६. सि० कौ० संज्ञाप्र० ।

७. पा० सू० १।१।७० ।

व्यापकत्वम्, तपरशब्दबोध्यत्वविशिष्टाण्वस्य व्याप्यत्वमिति तपरस्तत्कालस्येत्यनेनाणु-
दित्सूत्रस्य अपवादत्वाद् बाधो भवति । अतश्च प्रकल्प्य चापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभि-
निविशते इति परिभाषयाऽणुदित्सूत्रं स्वापवादविषये न प्रवर्तते । अत एव वृद्धिरादैजि-
त्यत्रैचपदबोध्ये ऐकारे औकारे चाणुदित्सूत्राप्रवृत्त्या द्विमात्रिकस्यैव तपरपदबोध्यत्वं
फलति — इति न त्रिमात्रिकयोरैकारौकारयोर्वृद्धिसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ।

(१५) हलन्त्यम्—

इदमुत्सर्गसूत्रम् । उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात्^२ ।

(१६) न विभक्तौ तुस्माः^३—

इदमपवादसूत्रम् । विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः ।

उत्सर्गापवादभावसमन्वये सर्वत्रैष एव विशेषः यदपवादशास्त्रम्—व्याप्यधर्मा-
वच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रमुच्यते, उत्सर्गशास्त्रं तु सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं
शास्त्रम्, सामान्यधर्मश्च व्यापकधर्मः । तदवच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रं बाध्यं भवति ।
व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रं बाधकं भवति—इत्येषा रीतिः, सर्वत्रोत्सर्गापवाद-
भावस्थले द्रष्टव्या भविष्यति । प्रकृते च हलन्त्यमित्यस्य औपदेशिकमाद्योच्चारण-
विषयीभूतं यदन्त्यं हल् तदवृत्ति—अन्त्यहलत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम् । न विभक्तावित्यस्य
विभक्तिसंज्ञकमुपतिष्ठत्कतवर्गसकारमकारान्यतमत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम् । अनयोर्द्वयो-
र्व्याप्यव्यापकभावो वर्तत एव । यत्र यत्र विभक्तिघटकतवर्गसकारमकारान्यतमत्वम्—
तत्र-तत्रौपदेशिकान्त्यहलत्वम् । यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र-तत्राग्निरिति धूमाग्न्योर्व्याप्य-
व्यापकभावः । एवञ्च व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकेन शास्त्रेण न विभक्तावित्यनेन
व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य हलन्त्यमित्यस्य बाधो भवति । अतोऽपवाद-
शास्त्रीयोद्देश्यातिरिक्तत्वेन हलन्त्यमिति सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्ये सङ्कोचेन विभक्ति-
घटकेषु तवर्गसकारमकारेषु हलन्त्यमित्यनेन इत्संज्ञाया अप्रवृत्तिर्भवति । अयमेवानयो-
र्द्वयोरुत्सर्गापवादभावो द्रष्टव्यः ।

(१७) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने^४—

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ।^{१०} उत्सर्ग-
सूत्रमिदम् ।

(१८) यच्च भस्^४—

यकारादिष्वजादिषु कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ।^{१०} अपवादशास्त्रमिदम् । अस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—कप्रत्ययावधिकसर्वनाम-

१. पा० सू० १।३।३ ।

२. सि० कौ० संज्ञा० प्र० । ३. पा० सू० १।३।४ ।

४. पा० सू० १४।१७ ।

५. सि० कौ० अजन्त प्र० । ६. पा० सु० १।४।१८ ।

७. सि० कौ० अजन्त प्र० ।

स्थानभिन्नयकारादि—अजाद्यन्यतरस्वाद्यव्यवहितपूर्वतदादित्वम्, व्याप्यं चैतद्रूपम् । व्यापकञ्चोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकम्, तच्च कप्प्रत्ययावधिकसर्वनामस्थानभिन्न-स्वादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वतदादित्वम् ।

अनयोर्द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे सति उत्सर्गपवादभावः फलत्येव । तत्र भसंज्ञाऽन-वकाशा सती पदसंज्ञां बाधते । यद्यपि आकङ्कारादेका संज्ञेति सूत्रस्य व्याख्यानप्रसङ्गे कौमुदीकृतोक्तमस्ति—यत् या परानवकाशा चेति । तत्र पूर्वपरयोरुभयोरपि सावकाशत्वे परा, अन्यतरस्या अनवकाशत्वे सैव, सा पूर्वा स्यात् परा वा । तत्र भसंज्ञा परा सती अनवकाशत्वाद् पदसंज्ञां बाधते । भवदीय इति प्रयोगे तु भवतष्ठच्छसाविति^१ छस्-प्रत्यये कृते सति सिति चेति सूत्रं^२—निरवकाशत्वात् परामपि भसंज्ञां बाधते । स्वातन्त्र्येण परत्वादित्यस्योदाहरणम्—अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते—गां दोग्धि पयः इति । अत्राकथितञ्चेत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे कर्तुरिति कर्मसंज्ञा परत्वादपादानसंज्ञाया बाधिका भवति । एवं च या पराऽनवकाशा चेति कौमुदीग्रन्थे 'परा' इति कथनं वस्तु-सत्ताबोधकं न तु परत्वादित्यत्र हेतौ तात्पर्यपरम् ।

(१९) उपसर्गाः क्रियायोगे^३, गतिश्च^४—

एतयोश्चार्थौ—क्रियायोगे प्रादय उपसर्गसंज्ञाः स्युर्गतिसंज्ञाश्च^५ । अयमाशयः—क्रियानिरूपितद्योत्यद्योतकभावसम्बन्धानुयोगिनः प्रादिगणपठिताः शब्दाः प्रनिष्ठ-प्रथमावयवतानिरूपकसमुदायावयवाः गति-उपसर्ग-एतत्संज्ञाद्वयं युगपल्लभन्ते इति । तत्फलञ्च प्रतिप्रणीतमिति लक्ष्ये प्रतीत्यस्योपसर्गत्वाद् नीतमित्यत्र नीधातोर्नकारस्य उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्येति गत्वं भवति । तथा गतिसंज्ञकोऽप्यस्ति इति प्रति इति गतिसंज्ञकस्य गतिर्गताविति सूत्रेणानुदात्तः सिद्धयति । अन्यथा स्वरविधाने प्रतिप्रणीत-मिति स्यात्—उपसर्गत्वाभावेन गत्वाप्रवृत्तेः ।

अनयोस्तसर्गसूत्रयोरुद्देश्यतावच्छेदकम्—क्रियाप्रतियोगिकद्योत्यद्योतकभावसंबन्धा-नुयोगित्वविशिष्टं प्रादिशब्दत्वम् । तच्च व्यापकम्, अनुर्लक्षणे इत्येतदोयोद्देश्यता-वच्छेदकं प्रति । अतश्चेदं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम्, गत्युपसर्गसंज्ञाविधायकशास्त्रयो-रपवादत्वेन बाधकं भवति ।

ननु जपमनु प्रावर्षत् इत्यत्रानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्राप्ताऽस्ति, भवत्यपि । तत्रैव चानोर्गत्युपसर्गसंज्ञे प्राप्ते स्तः, तदेतन्न सम्भवति । गणपठितानां प्रादीनामनु-करणभूतानां क्रियायोगासंभवाद् इति चेदुच्यते—अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षे प्रादिगण-पठितानुपूर्वीसदृशानुपूर्वीभिन्ना ये प्रयोगस्थास्ते ग्राह्याः । अभेदपक्षे तु लक्ष्यस्थेऽनुकार्ये यदि क्रियायोगस्तर्हि अनुकरणेऽपि स्यादेवेति न कोऽपि दोषः । अनुकार्यानुकरणोर्भेदपक्षे एव अनुर्लक्षणे इति सूत्रेऽनुरिति विभक्त्यन्तमुच्चारयामास भगवान् सूत्रकारः । अभेद-पक्षे च प्र, परा, अप, सम्, अनु इत्यादि निर्विभक्त्यन्तं पठितवान् । यतो हि—

१. पा० सू० ४।२।११५ ।

२. पा० सू० १।४।१६ ।

३. पा० सू० १।४।५९ ।

४. पा० सू० १।४।६० ।

५. सि० कौ० संज्ञाप्र० ।

भेदकल्पेऽनुकार्यनिरूपिता शक्तिरनुकरणे स्वीक्रियते इति शक्तिमत्त्वादर्थवत्त्वेन प्रातिपदिक-
संज्ञा भवति । अभेदपक्षे तु शक्तिर्नाभ्युपेयते, सादृश्यादेव अर्थबोधो भवति इति प्राति-
पदिकसंज्ञाया अभावे विभक्त्युत्पत्तिर्न जायते । परन्तु तावताऽपि 'अपदं न प्रयुञ्जीत'
इति निषेधो न प्रसरति, अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीत इत्यस्य तदर्थत्वात् । परिनिष्ठितत्वञ्च
अप्रवृत्तित्यविध्युद्देश्यताऽवच्छेदकानाक्रान्तत्वरूपम् । स्पष्टञ्चेदं लघुशब्देन्दुशेखरेऽजन्त-
पुल्लिङ्गप्रकरणे ।

(२०) तङानावात्मनेपदम्'—

तङ्प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः^१ । अदसीयोत्सर्ग-
सूत्रन्तु लः परस्मैपदम्,^२ तस्यार्थस्तु—लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः इति । सूत्रे लः इति
षष्ठ्यन्तं पदमस्ति, अतश्च लकारस्थाने जायमानानामेव तिबादीनां परस्मैपदसंज्ञा, न तु
लकारनिमित्तकानां सिजादीनामिति भावः, इति केषाञ्चिद् व्याख्यानं तु नातिरमणीयम् ।
ल इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे तु लकारस्य परस्मैपदसंज्ञा स्याद् इत्येव सूत्रार्थः स्यात्—यथा
तपरस्तत्कालस्येत्यनेन तपरवर्णस्य समकालबोधकता । अणुदित्सवर्णस्येत्यनेनाविधीय-
मानस्याणः सवर्णबोधकता, तद्वत् अत्रापि स्यात् । पुनश्च लकारस्थानिकादेशे सा
परस्मैपदसंज्ञा स्थानिवद्भावेन । एवञ्च ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । तङानावात्मने-
पदमित्यत्र तङानावित्यस्य प्रथमाद्विवचनान्तवत् । यदि षष्ठ्यन्तताऽभिप्रेता स्यात्तर्हि
तत्र लस्य परस्मैपदमिति ब्रूयात्, लस्येत्यधिकारसूत्रे लस्येतिवत् । अतश्च—लः कर्मणि
च भावे चाकर्मकेभ्य इतिवत् ल इति प्रथमान्तमेव । स्वरूपसल्लकारः कापि न प्राप्यते
इति लकारस्थानिकादेशेषु लक्षणा कृताऽस्ति । अतश्च लकारनिष्ठस्थानितानिरूपिता-
देशतावन्तः प्रत्ययाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युरिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । न चैवं सिचोऽपि
परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, तस्यापि च्लेः स्थाने जायमानतया लकारस्थानिकत्वस्याक्षतत्वा-
दिति वाच्यम्, लकारमात्रनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयाः परस्मैपदसंज्ञाः इत्यर्थ-
करणेनादोषात् । ननु तावताऽपि लटः स्थाने जायमानस्य शतृप्रत्ययस्येयं संज्ञा न
स्यादिति चेत्तर्हि—लकारात्प्राग्वर्णवृत्तिधर्मानवच्छिन्नलत्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपिता-
देशतावन्तः परस्मैपदसंज्ञाः स्युरित्यर्थेन शतुः संग्रहो भविष्यति । च्लेः स्थाने जातस्य
सिचस्तु व्यावृत्तिरपि सुलभा भविष्यति, लकारात्प्राक् चकारस्यापि तत्र स्थानित्वा-
त्क्रान्तत्वात्, तत्र स्थानितायाः चत्व-लत्व-इत्येति धर्मत्रितयावच्छिन्नत्वात् ।

प्रकृते तु—तङानावात्मनेपदमित्यत्र तङ्प्रत्याहारे शानच्कानचोश्चोक्तलत्वा-
वच्छिन्नस्थानितायाः सत्त्वेन जायते एव लः परस्मैपदमिति परस्मैपदसंज्ञायाः प्रसक्तिः,
अतश्च परस्मैपदसंज्ञाया अपवादत्वमात्मनेपदसंज्ञायां सम्यगेवास्ति ।

१. पा० सू० १।४।१०० ।

२. सि० कौ० भ्वादि प्र० ।

३. पा० सू० १।४।९९ ।

(२१) अनुलक्षणे^१—

लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः^२ । इदमपवादसूत्रम् । अत्र कर्मप्रवचनीयाः इत्यस्याधिकार आयाति, लक्षणे इति विषयसप्तमी, द्योतकतारूपा विषयता चाऽत्र ग्राह्या । द्योतकता च नित्यमेव द्योत्यत्वांशे साकाङ्क्षास्ति इति कृत्वा द्योत्यद्योतकभावसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया लाभो भवति । कर्मप्रवचनीया इति महासंज्ञाकरणेन योगार्थस्य लाभः । तथा हि कर्म-क्रियां प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः, क्रियामुक्त्वा इदानीं क्रियानिरूपितं सम्बन्धं द्योतयन्ति इति भावः । लक्षणपदं भावप्रधाननिर्देशमहिम्ना लक्षणत्वपरम् । लक्षणत्वञ्च लक्ष्यत्वे नित्यसापेक्षमिति कृत्वा लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धनिष्ठा या द्योत्यद्योतकभावसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणता तादृशाधिकरणतानिरूपकोऽनुशब्दः कर्मप्रवचनीय-पदप्रयोज्यबोधीयविषयतावान् स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । फलितार्थदृष्ट्या उक्तं कौमुद्याम्—लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यादिति । अस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—क्रिया-प्रतियोगिक-लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धनिष्ठद्योत्यत्वनिरूपितद्योतकत्वविशिष्टमनुशब्दत्वम् । इदं च व्याप्यम्, अदसीयमुत्सर्गसूत्रम्—उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यादि पूर्वमुक्तमेव । तदीयमुद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—क्रियासम्बन्धविशिष्टप्राद्यन्यतमत्वम् । अतश्चास्याधिक-देशवृत्तितया व्यापकत्वम्—इति द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे उत्सर्गपवादभावः सम्पन्नः ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोके प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

१. पा० सू० १।४।८४ ।

२. सि० कौ० कारकप्रकरणे ।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(२२) तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च^१—

एतानि निपात्यन्ते । स च निपातनात् सिद्धः समासोऽव्ययीभावसंज्ञको मन्तव्यः । विभाषितोऽयं विधिः अव्ययीभावसमासरूपः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले, स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः, पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते, इत्यादि ।

अत्र द्वयोरपि उदाहरणयोः प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासम्भवात् शत्रादेशनिपातनं बोध्यम् । पुंवद्भावविरह-समासान्त इत्येतद्वयं तु द्वितीये एवोदाहरणे ।

समासान्तश्चेत्यत्र चशब्देनाऽन्यपदार्थेऽव्ययीभाव उभयोरपि निपातनविषयतां भजते । अन्यथा बहुव्रीहिः प्रसज्येत । एवं च तस्यापवादोऽयमिति विभावनोयम् । तत्र कालविशेषे एवान्यपदार्थेऽयमव्ययीभावः, 'तिष्ठद्गु कालविशेषे' इति वार्तिकात् । तत्त्वबोधिनीटीकायाम्—तिष्ठद्गुरिति प्रतीकं धृत्वा गोस्त्रयोरिति ह्रस्व इति व्याख्यातम् । तत्र 'सः' 'दोहनकालः' इत्यनयोः पुंल्लिङ्गयोर्विशेष्यत्वाद् विशेषणोऽपि पुंल्लिङ्गत्वमेवेति मन्यमानेन केनचिद् विद्वन्मानिना शोधितं वर्तते । टीकाकर्तुरेष प्रमादो नास्ति । अतश्च—अव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयेनाव्ययत्वक्लीबत्वाभ्यां विभक्त्यभावह्रस्वत्वे निश्चिते 'तिष्ठद्गु' इति निर्विभक्तिक एव पाठो बोध्यः । अथात्रोत्सर्गपवादयोः व्याप्यव्यापकभावो विचार्यते ।

अत्र 'अनेकमन्यपदार्थे' इति उत्सर्गसूत्रम् । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—अन्यपदार्थनिरूपितवृत्तिविशिष्टानेकप्रथमान्ततदादित्वम् । अपवादशास्त्रम्—'तिष्ठद्गु-प्रभृतीनि च' । तदीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—अन्यपदार्थविशेषनिरूपितपरिगणितप्रथमान्ततदादित्वम्, अयं व्याप्यो धर्मः । उत्सर्गसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मश्च व्यापक इति व्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचे कृते सति अत्राव्ययीभावविषये बहुव्रीहिसमासस्य प्रवृत्तिर्वारिता भवति ।

(२३) पारे मध्ये षष्ठ्या वा^२—

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारे गङ्गादानय, गङ्गापारात् । मध्ये गङ्गात्, गङ्गामध्यात् ।

महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात्, गङ्गाया मध्यात् । अत्र तत्त्वबोधिनीकारः—निपात्यते इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति, तदर्थमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलग्रहणादलुका सिद्धेः, अतोऽत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति—पारे गङ्गादिति ।

षष्ठीतत्पुरुषस्यापवादोऽयम् । तत्र 'षष्ठी' इत्युत्सर्गसूत्रम् । तदीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः, षष्ठ्यन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्त-तदादित्वम् ।

पारे मध्ये—इति त्वपवादसूत्रम्, तदीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—पारे-मध्ये इत्येतत्प्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थषष्ठ्यन्ततदादित्वम् । अयं व्याप्यो धर्मः, एतद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन षष्ठीसूत्रीयव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने संकोचेनैतद्विषये षष्ठीतत्पुरुषस्याप्रवृत्तिर्भवति । परन्तु सा विभाषिता, अत्र सूत्रे वा-ग्रहणात् ।

यदि तु अपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते, पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते, तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात् पक्षे वाक्यमपि सिध्यति, इति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति सन्दिह्यते । तदोच्यते—महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते, यदा एकार्थीभावः, तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमत्र वाग्रहणम् ।

व्यपेक्षा सामर्थ्यमेके, इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिविकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषः, तस्यापि वैकल्पिकत्वाद् वाक्यमपि सिध्यत्येव । तथापि 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनायेदम् । तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इजा मुक्ते अण् न भवति, किन्तु भयत्र वाक्यमेवेति निष्कर्षः ।

(२४) संख्या वंश्येन—

वंशो द्विधा, विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि, व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतोरभेदविवक्षया त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् । व्याकरणस्येति सम्बन्धे षष्ठो । स्वपदार्थप्राधान्येऽयं समासः । यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेव ।

'त्रिमुनि व्याकरणम्' यद्यप्येतद् बहुव्रीहिणाऽप्युपपन्नं भवति, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेऽपि विशेषोऽस्त्येव । वस्तुतस्तु—

'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये'^२ इति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणस्य फलम्—'अभ्यङ्का गावः' इत्यादौ एतत्समासाभावरूपमुक्तमस्ति । अभिनवः अङ्को यासामिति विग्रहश्च दर्शितोऽस्ति तत्त्वबोधिनाम् । अङ्को ह्यत्र भवति गवां लक्षणम् आभिमुख्यं तु नास्ति । ननूत्सर्गतोऽव्ययार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभावस्य स्वीकारात् कथमिह तत्प्राप्तिरिति चेदुच्यते—

इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये भवत्यव्ययीभाव इति ज्ञापनार्थमस्य सार्थक्यम् ।

तत्फलं च—‘संख्या वंश्येन’ इत्यनेन ‘द्विमुनि व्याकरणम्’ इत्यादि सिध्यति ।

अतश्चेदमायातम्—यद् बहुव्रीहिविधायकम् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्युत्सर्गसूत्रम् । ‘संख्या वंश्येन’ इत्यपवादसूत्रम् । उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपं पूर्वं लिखितमेव । अपवादशास्त्रस्यास्योद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—द्वौ मुनी वंश्यौ यस्य व्याकरणस्येत्येव-मन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षायामन्यपदार्थनिरूपितवृत्तिविशिष्टसंख्यावाचकप्रातिपादिकप्रकृतिकसुबन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थवंश्यवाचिप्रातिपादिकप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम् । एतच्चोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकव्याप्यमस्त्येव ।

अतश्चैतद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयतादृशरूपाऽवच्छिन्ने सङ्कोचः क्रियताम् । तेन बहुव्रीहिविषयेऽपि अयमव्ययीभावः । परन्तु ज्ञापकसिद्ध एवायं बाध्य-बाधकभावः, नोत्सर्गपवादभावरूपोऽयम् । यतो हि—‘द्वौ मुनी वंश्यौ’ इति स्वपदार्थ-प्राधान्येऽप्यस्य प्रवृत्तिर्भवति । तत्र न बहुव्रीहिप्रसङ्गः, अपि तु कर्मधारयस्य ।

यदि तु कर्मधारय-बहुव्रीहि-एतद्द्वयान्यतरत्वेन व्यापकता गृह्येत । अत्रापि अन्यतरत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकद्वयस्य व्याप्यता गृह्येत, तदा उत्सर्गपवादभावः कथंचिद् वक्तुं शक्यः ।

(२५) नदीभिश्च^१—

नदीभिः संख्या प्राग्वत् । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अत्र तत्त्वबोधिनी—स्वरूपस्य संज्ञा नद्याश्च नेह ग्रहणम्, बहुवचननिर्देशात्, किन्त्वर्थस्य, न च तस्य समासः सम्भवति, अतस्तद्वाचिनामयं समासः, ते च न केवलं विशेषशब्दा एव, किन्तु सामान्यशब्दा अपि, तेन ‘पञ्चनदम्’ ‘सप्तगोदावरम्’ इति सिद्धम् । ‘गोदावर्याश्च नद्याश्च’ इति वक्ष्यमाणेन समासान्तोऽच् । चकारेण संख्येत्यनु-कृष्यते, इत्याह—‘संख्या’ इति । स्यादेतत्-पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैक-इत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्तत्तश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य नदीपौर्णमास्या-इति टचः प्रसङ्गः । समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् इत्यत आह-समाहारे चायमिति । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभाव इति फलितम् । इति ।

अनेन विवरणेन स्फुटमायातम्—यद् द्विगोरपवादोऽयम्, न तु पूर्वकालैक-इत्यस्य । समाहारे एव प्रवृत्तस्वीकारात्, तत्र च द्विगुरेव प्रसङ्गात् । अस्तु द्विगुरुद्देश्य-तावच्छेदकधर्मस्य स्वरूपं विचार्यते । स चायं समासः—‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’^२ इति सूत्रेण संख्याशब्दपूर्वपदकतया विधीयमानः ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’^३ इति द्विगुसंज्ञां लभते । एवं च—तद्धितार्थं विषये उत्तरपदे परतः समाहारे च वाच्ये समर्थसमानाधि-करणवाचकशब्दप्रकृतिकसुबन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसंख्यावाचकशब्दप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम्—उद्देश्यतावच्छेदकरूपं द्विगुसमासस्य ।

‘नदीभिश्च’ इत्यपवादसूत्रम्, तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—‘नद्यर्थवाचिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थसंख्यावाचिशब्दप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम्, संपद्यते । एतच्च व्याप्यम्, द्विगुसमासीयोद्देश्यतावच्छेदकं पूर्वमुक्तम्, तच्च व्यापकम् । एवं च व्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने संकोचेन सप्तगङ्गमित्यादौ अव्ययीभाव एव भवति । तेन सप्तगङ्गम्, द्वियमुनमित्यादिषु विभक्त्यन्तरूपेषु विशेषो भवति ।

समाहारे चायमित्यत्र चकारोऽवधारणार्थकः । समाहारे एवेत्यर्थः । तेन समाहारस्याविवक्षायां पूर्वकालैक इति समासे एकनदीतर इति सिध्यति । अन्यथा समानाधिकरणतत्पुरुषं बाधित्वाऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्व आपद्यते ।

‘गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि’ इत्यच् तु न भवति, भाष्यकृताऽनुक्तत्वात् ।

(२६) अन्यपदार्थं च संज्ञायाम्^१—

अन्यपदार्थं विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञाऽनवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः, लोहितगङ्गम् । अत्र तत्त्वबोधिनी—संज्ञानवगमादिति—सम्यग् ज्ञायते इति संज्ञा, आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तम्, यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः, इति । एवं चात्र बहुव्रीहौ प्राप्ते सत्यस्य प्रवृत्तिरपवादतया बोध्या ।

अतश्च—‘अनेकमन्यपदार्थं’ इत्युत्सर्गसूत्रम् । तदीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—अन्यपदार्थनिरूपितवृत्तिविशिष्टानेकसमानाधिकरणप्रथमान्ततदादित्वम् । अन्यपदार्थं च संज्ञायामिति सूत्रमपवादसूत्रम्, तदीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—अन्यपदार्थनिरूपितवृत्तिविशिष्टनद्यर्थवाचिशब्दप्रकृतिकसुबन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थसुबन्ततदादित्वम् ।

अयं च धर्मो व्याप्यः । अनेकमित्युत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदको धर्मो व्यापकोऽस्ति । अतश्चापवादशास्त्रीयव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने संकोचेनैतद्विषये बहुव्रीहिर्निरस्तः । अन्यथा ‘उन्मत्तगङ्गो देश’ इत्यादिः प्रयोगः स्यात् ।

(२७) न निर्धारणे^२—

निर्धारणे या षष्ठी, सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । अत्र ‘षष्ठी’ इति सूत्रेण नृणामित्यस्य द्विजशब्देन सह समासः प्राप्तः, अनेन निषिध्यते । अतश्चेदमपवादसूत्रं मन्तव्यम् । एतदीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—निर्धारणषष्ठ्यन्ततदाद्यनुयोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम् । षष्ठीसूत्रमुत्सर्गसूत्रम्, तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं

रूपम्—षष्ठ्यन्ततदाद्यनुयोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम्, एतद्रूपावच्छिन्ने निर्धारणषष्ठ्यन्ततदाद्यनुयोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे कृते सति 'न निर्धारणे' इत्यस्य विषये 'षष्ठी' इति सूत्रं न प्रवर्तते । तेन नृद्विजः श्रेष्ठ इति न भवति ।

एवमेव प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते, 'पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन', 'क्तेन च पूजायाम्', 'अधिकरणवाचिना च', 'कर्मणि च', 'तृजकाभ्यां कर्तरि', 'कर्तरि च' इत्यादिनिषेधवचनानां षष्ठीसूत्रापवादत्वं ज्ञेयम् । तत्र तत्रोद्देश्यतावच्छेदको धर्मो व्याप्यतया संग्राह्यः । षष्ठीसूत्रीयस्तादृशो धर्मो व्यापकत्वेन ग्राह्यः । पूर्ववत् संकोचसरणिरूपास्या ।

(२८) पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे—

अवयविना सह पूर्वद्वयः समस्यन्ते, एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । षष्ठीसमासे सति तु कायपूर्वं इति प्रयोगः स्यात् ।

यद्यपि 'ऊर्ध्वकाय' इतिवत् पूर्वकाय इत्याद्यपि कर्मधारयेणैव सिध्यति, तथापि कायपूर्वं इति प्रयोगस्य वारणायैतस्य सार्थक्यम् । अदसीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—अवयवविवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्ततदादि—प्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थपूर्वादिप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम् । इदं रूपं व्याप्यम् ।

उत्सर्गसूत्रम् 'षष्ठी' इति । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकम्—समर्थप्रकृतिकसुबन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टषष्ठ्यन्ततदादित्वम्, एतच्च व्यापकम् । एवं च उक्तव्याप्यरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन प्रकृतव्यापकरूपावच्छिन्ने संकोचेनैतद्विषये षष्ठीसमासो न भवति ।

यद्यपि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन 'अन्यारादि'त्यनेन सम्प्रत्यदिग्वृत्तिनाऽपि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठी दुर्लभा, तथापि 'तस्य परमात्रेडितम्' इति लिङ्गात् 'अवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी न' इति ज्ञापितत्वात् षष्ठ्येव भवति, इति भावः ।

भगवता भाष्यकृता तु कर्मधारयं स्वीकृत्य सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातम् । एवं च 'पूर्वश्चासौ कायश्च' इति विगृह्य कर्मधारयेण साधितम् । अतश्च—'कायस्य पूर्व' इति वाक्यमेव साधुतां भजते ।

एवमेव—'अर्धं नपुंसकम्' इति सूत्रस्यापि षष्ठीसमासापवादत्वं सुतरां सिद्धमस्ति ।

(२९) द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्गण्यन्यतरस्याम्—

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम्—द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुणेति निषेधबाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

अत्र तत्त्वबोधिनी—षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं बाधित्वेति । एवं चात्र षष्ठीसमासापवादता निराकृता ।

(३०) कालाः परिमाणानां^१—

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । अत्र तत्त्वबोधिनी—मासजात इति । यद्यपि मासो जातो यस्य सः इति विग्रहे बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वचनात् । न च स्वरे विशेषः, 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः । तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपि इदमारम्भणीयमिति दिक् ।

अतश्च—'कालाः परिमाणानां' इत्यपवादसूत्रम्—तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं परिच्छेद्यवाचिप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम् । इदं रूपं व्याप्यम् । 'षष्ठी' इति सूत्रं तु उत्सर्गसूत्रम्, तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं पूर्वमुक्तमेव । तच्च व्यापकम् । एवं चापवादशास्त्रीयोक्तव्याप्यरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयोक्तव्यापकरूपाऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सत्येतादृशविषये षष्ठीसमासो न प्रवर्तते । अन्यथा जातमास इत्यनिष्टं प्रसज्येत ।

(३१) पापाणके कुत्सितैः^२—

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः, अणककुलालः । अत्र 'कुत्सितानि कुत्सनैः'^३ इति पूर्वसूत्रेण कर्मधारयसमासः सिद्ध एव । किन्तु तेन समासे पापाणकयोः परनिपातः स्यात्, तस्मात् पूर्वनिपातनिग्रमार्थमिदं सूत्रमित्यभिप्रेत्योच्यते—'पूर्वसूत्रापवादः' इति ।

अस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—पाप-अणक-एतदन्यतरप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम्—समर्थसमानाधिकरणकुत्स्यमानवाचिप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टम् । वैशिष्ट्यं च—स्वानुयोगिवृत्तित्वसम्बन्धेन ।

एतच्च व्याप्यं रूपम् । उत्सर्गशास्त्रम्—'कुत्सितानि कुत्सनैः', इति तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—कुत्साकरणवाचिप्रकृतिकसुबन्ततदादिप्रतियोगिकसाहित्यविशिष्टसमर्थसमानाधिकरणकुत्स्यमानवाचिशब्दप्रकृतिकसुबन्ततदादित्वम् । इदं च व्यापकं रूपम् । यत्र यत्र 'पापाणके कुत्सितैः', इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्, तत्र तत्र 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकमिति कृत्वा द्वयोर्धर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावः सुस्थिरः । ततश्च व्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्माऽवच्छिन्ने संकोचे कृते सति—एतद्विषये पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । अतश्च 'पाप-नापित'—इत्येव, न तु नापित-पाप इति ।

(३२) न दधिपय-आदौनि^४—

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी, इध्माबर्हिषी, निपातनाद् दीर्घः । ऋक्सामे, वाङ्मनसे ।

अत्र तत्त्वबोधिनीकृतोच्यते—'दधिपयसी' इत्यत्र, विभाषावृक्षमृग—इत्यत्र व्यञ्जनग्रहणाद् विकल्पित एकवद्भावः प्राप्तः । इह 'ब्रह्मप्रजापती' इत्यादौ समाहार-

१. पा० सू० २।२।५ ।

२. पा० सू० २।१।५४ ।

३. पा० सू० २।१।५३ ।

४. पा० सू० २।४।१४ ।

द्वन्द्वनिषेधमुखेन इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्याद् दधिपयसी इत्यादा-
वपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्-
भात्रोऽस्तु इति न शङ्कनीयम् । किं च नेह लक्षणविशेषे आग्रहः ।

‘एतानि नैकवत् स्युः’ इत्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात्, इति । एवं च—एकवद्-
भावविधायकानां समेषामुद्देश्यतावच्छेदकरूपमन्यतमत्वेन गृहीत्वा तद्रूपावच्छिन्ने
दधिपय-आदिगणपठितशब्दोद्देश्यकद्वन्द्वसमासत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे कृते सति
एतद्विषये एकवद्भावस्य प्रसक्तिर्वारिता भवति ।

(३३) अधिकरणैतावत्त्वे च^१—

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दशदन्तोष्ठाः । अत्र तत्त्वबोधिनी-
काराणामयमाशयः—समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणन-
नियमः, तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे—द्रव्यसंख्यावगमे इति । नियमो न स्यादिति—
न चेह प्राण्यङ्गत्वात्प्राप्तस्य एकवचनमेवेति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि ‘चार्थे द्वन्द्व’^२ इति
समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम्, ‘सविशेषणानां वृत्तिर्न’ इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य
प्राप्त्यभावात् ।

न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽपि न स्यादिति वाच्यम्, ‘सामान्याप्रयोगे’ इति
लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि तदभ्युपगमात् । उक्तं हि भाष्ये—भवति वै प्रधानस्य
सापेक्षस्यापि वृत्तिः इति ।

स्यादेतत्—समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—इति नियमा-
प्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्वाध एवेति सूत्रमिदमकिञ्चित्करमिति चेत्, अत्राहुः—
नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे ‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य’ इति सूत्रं केवलमितरेतर-
योगद्वन्द्वनिषेधपरम् ।

तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगप्रापणार्थमिदमिति । एवं
च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनमिदमिति फलितमिति दिक् ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

(३४) स्यतासी लृलुटोः^१—

लृ इति लृलुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तः लृलुटोः परतः । शबा-
द्यपवादः^२ ।

(३५) कर्त्तरि शप्^३—

दिवादिभ्यः श्यन्^४ इत्यादीनि उत्सर्गसूत्राणि, तथाहि—श्याद्यपेक्षया तिबादीनां
परत्वाद् ‘विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्’ इति न्यायाच्च तिबाद्युत्पत्तौ शबादयोऽपि
प्राप्नुवन्ति । वस्तुतस्तु परनिरपेक्षत्वेन तिबादीनामन्तरङ्गत्वम्, परसापेक्षत्वेन श्यादीनां
बहिरङ्गत्वमिति तिबादयः पूर्वं भविष्यन्ति । तदनु शष्ययन्नादीनामपि प्राप्तिः, सा च
येन नाप्राप्तन्यायेनावश्यप्राप्तिरिति कृत्वा तस्योत्सर्गत्वम्, श्यादीनां त्वपवादत्वम् ।
यतो हि यत्र यत्र श्यादीनां प्राप्तिस्तत्र तत्र शबादीनां प्राप्तिरिति श्यशपोत्सर्गपवाद-
भावः पर्यवस्यति ।

(३६) श्लिषः^५—

अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः कसः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादः न तु चिणः । पुरस्ता-
दपवादन्यायात् । श्लिष आलिङ्गने इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । ‘श्लिषः’
इति अस्मिन् योगे च्लेः सिजित्यतश्च्लेरिति पदम्, शल इगुपधादनिट इत्यतोऽनिट-
इति पदं चानुवर्त्तते । अतश्चादसीयोद्देश्यतावच्छेदकं श्लिषधात्ववधिकाव्यवहितोत्तरत्व-
विशिष्टमनिट्च्लित्वम् ।

उत्सर्गसूत्रं तु—पुषादिद्युताद्यलृलुटितः परस्मैपदेषु इति । चिण्भावकर्मणोरिति
च । एवञ्च यत्र यत्र श्लिष इत्यनेन च्लेः स्थाने क्सादेशस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र पुषादिसूत्रेण
च्लेः स्थानेऽङ्प्राप्तिः, चिण् भावकर्मणोरित्यनेन चिणो वा प्राप्तिरस्त्येव । इयान्
विशेषः—कर्त्तरि प्रत्यये अङः प्राप्तिः, कर्मणि प्रत्यये चिणः प्राप्तिः । एवञ्च बाध्यसामा-
न्यचिन्तापक्षमादायाङ्चिणोर्द्वयोरपि बाधकः क्सादेशः स्यादिति सम्भाव्यते । किन्तु
पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेन बाध्यविशेषचिन्तापक्षा-
श्रितेन पुषादिसूत्रप्राप्तस्याङ् एव बाध्यता न तु चिणः । अतश्च चिणादेशः परत्वात्
क्सस्य बाधको भविष्यति इति लक्ष्यानुरोधात् पक्षद्वयमिदमाश्रीयते इति ।

१. पा० सू० ३।१।३३ । २. सि० कौ० भ्वादि प्र० । ३. पा० सू० ३।१।६८ ।
४. पा० सू० ३।१।६९ । ५. पा० सू० ३।१।४६ ।

(३७) रुधादिभ्यः शनम्^१—

शपोऽपवादः । मित्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद् गुणं बाधते । रुणद्धि । एवं चापवादसूत्रं 'रुधादिभ्यः शनम्' इति । तस्यार्थः रुधादिगणपठितधात्ववधिकाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टः शनम्प्रत्ययः स्यात् । किन्तु मिदचोऽन्त्यात्पर इति सूत्रं परश्चेति सूत्रमपवादत्वात्प्रबाधते । अतश्च मित्वादन्त्यादचः पर इति कौमुदीकारोऽप्युक्तवान् । एवं च रुधादिगणपठितधातुघटको योऽन्त्योऽच् तस्मात् परो मित्त्वविशिष्टः शनम् प्रत्ययो भवतु कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । अतश्च यत्र यत्र रुधादिभ्यः शनमित्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र कर्त्तरि शबित्यस्याऽपि प्राप्तिरिति कृत्वा एतच्छात्रस्यापवादशास्त्रत्वम्, कर्त्तरि शबिति तत्सर्गशास्त्रम् । तस्य बाध्यता नियमेन समागता ।

(३८) तनादिकृञ्भ्य उः^२—

तनादेः कृञ्श्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । एवञ्चापवादशास्त्रं तनादिकृञ्भ्य उरिति—तस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—तनादिगणपठितधातुवृत्त्यानुपूर्वीसदृशानुपूर्वी-मत्त्वकृञ्धातुत्वान्यतमम् । शब्दविधायकं कर्त्तरि शबित्युत्सर्गसूत्रम् । तस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—कर्त्तर्यसार्वधातुकप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टधातुत्वम् । अपवादशास्त्रेऽपि कर्त्तरीत्यस्यानुवृत्त्या सार्वधातुके इत्यस्यानुवृत्त्या च कर्त्तर्यकसार्वधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेति योजनीयम्, तेन तद्धर्मस्य व्याप्यता सुतरामायाति । अतश्च यत्र यत्र तनादिकृञ्भ्य उरित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्, तत्र तत्र कर्त्तरि शबित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकमस्त्येवेति द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गपवादभावः संगच्छत एवेति तत्त्वम् ।

(३९) स्मे लोट्^३—

पूर्वसूत्रविषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद् यजतां स्म । अत्रायं विवेकः—पूर्वसूत्रमस्ति लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके इति । तत्र प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । तादृशे विषये स्मशब्दे अव्यये उपपदे सति लोट् भवति—इति कृत्वा लोटो व्याप्यविषयकत्वम् । पूर्वसूत्रस्य तु व्यापकविषयकत्वम् । अतश्च द्वयोरुत्सर्गपवादभावः सम्पन्नः । क्रियासमभिहारे लोङ्, लोटो हिस्वौ वा तध्वमोः^४, पौनःपुन्ये भृशार्थे द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्, तस्य च हिस्वौ स्तस्तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते, हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वोभावकर्मकर्तृषु^५ ।

(४०) अभिज्ञावचने लृट्^६—

स्मृतिबोधन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्, लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण !

१. पा० सू० ३।१।७२ । २. पा० सू० ३।१।७९ । ३. पा० सू० ३।२।१६५ ।

४. पा० सू० ३।४।२ । ५. सि० कौ० लकारार्थं प्र० । ६. पा० सू० ३।२।११२ ।

गोकुले वत्स्यामः^१ । अनद्यतने लङिति उत्सर्गसूत्रम् । यत्र यत्राभिज्ञावचने लङित्यनेन लङ्लकारः प्राप्तस्तत्र तत्रानद्यतने लङित्यनेन लङः प्राप्तिरस्त्येवेति कृत्वाऽनयोर्व्याप्य-
व्यापकभावोऽतश्च उत्सर्गपवादभावः सुष्ठु सम्पद्यते । लङ्लकारोऽनद्यतने लङित्यनेन भूतानद्यतनकालिकक्रियावाचकाद्धातोर्विधीयते । अयं लङ्लकारोऽपि तादृशादेव धातो-
र्विधीयते । अयमेव विशेषो यत्स्मृतिबोधिनि धातावुपपदे सति अयं विधीयमानोऽस्ति ।
एवञ्चास्य विशेषशास्त्रत्वम्, अनद्यतने लङित्यस्य सामान्यशास्त्रत्वम् ।

अतश्च सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्—इति नियमेन लङ्विधाय-
कस्य बाधकताऽऽयाति ।

(४०अ) लट् स्मे^२—

लिटोऽपवादः । यजतिस्म युधिष्ठिरः । लट् स्मे इति सूत्रं हि लिङ्विषये स्मशब्दे
उपपदे सति लटं विदधाति, इति कृत्वा लिटः सामान्यसूत्रविहिततया बाध्यत्वम्, लटस्तु
विशेषशास्त्र-विहितत्वेन बाधकत्वम् । अयमेवोत्सर्गपवादभावसम्बन्धो द्वयोः समागतः ।

(४१) माङि लुङ्^३—

सर्वलकारापवादः, इदं तात्पर्यम्—माङि लुङिति सूत्रेण तत्र-तत्र वर्तमानभूत-
भविष्यदादिकालिकलट्-लङ्-लडादिलकाराः स्वस्वनिमित्तमादाय प्राप्नुवन्त्येवेति कृत्वा
अन्यतमत्वेन सर्वेषां लकाराणां बाध्यता, माङि लुङित्यस्य तु बाधकता सुष्ठु समायाता ।
अयमेवोत्सर्गपवादभाव इति सर्वं सुस्थम् ।

एवमेव स्मोत्तरे लङ् चेत्यपि सूत्रं स्वविधेयातिरिक्तसर्वलकारापवादतां भजते
एव, एतद्विषये तेषां प्राप्या इयमपि व्यापकता अन्यतमत्वावच्छिन्नैव भवितुमर्हतीति ।

(४१अ) च्लि लुङि^४—

धातोश्चिलप्रत्ययः स्याल्लुङि परे । शबाद्यपवादः । शपश्यन्नादिविधायकानि
'कर्त्तरि शप्' इत्यादीनि सूत्राणि सन्ति च्लिविषये नाप्राप्तानि । यतो हि परनि-
मित्तानपेक्षत्वेन तिबादयोऽन्तरङ्गाः सन्ति । अतस्तेषां च्लिप्रत्ययापेक्षया पूर्वं प्रवृत्ति-
र्भवितुमर्हति, च्लिप्रत्ययस्तु परसापेक्षत्वेन बहिरङ्गः इति तस्य पश्चात्कालिकी
प्रवृत्तिर्भविष्यति । एवञ्चान्तरङ्गतिबादीनां पूर्वप्रवृत्तौ सत्यां शपा सह च्लेरपि
प्राप्तिः । तथा च च्लिविकरणस्य शबाद्यपवादता सम्यगुक्ता । न च च्लिप्रत्ययो लुङि
भवति, तिबादौ कृते तु कथं च्लिप्रत्ययप्राप्तिरिति वाच्यम् । तिबाद्यादेशे स्थानिवद्भावेन
लुङत्वमादाय लुङ्परत्वेन च्लेः प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. सि० कौ० लकारार्थं प्र० ।

२. पा० सू० ३।२।११८ ।

३. पा० सू० ३।३।१७५ ।

४. पा० सू० ३।१।४३ ।

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

(४२) अजादयतष्टाप्^१—

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजादद्युक्ति-
र्डीषो डीपश्च बाधनाय^२ । इदं टाब्बिधायकमपवादशास्त्रम् । एतद्विषये अजा अश्वा इत्यादौ
जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति^३ डीषः प्राप्तिः । बाला-वत्सा इत्यादौ वयसि प्रथमे^४
इति डीपः प्राप्तिः । तत्राजादिगणेऽकारान्तानां पाठसामर्थ्येन डीषो डीपश्च बाधनं
भवति । अन्यथाऽत्राकारान्तानां पाठोऽनर्थकः स्यात् । एवं च तत्सामर्थ्येन बाध्यबाधक-
भाव इति कृत्वा उत्सर्गापवादभाव आयात्येव । डीष्डीपोरन्यतरत्वेन व्यापकता,
टाब्बिधेस्तु व्याप्यता इति टाब्बिधेरपवादत्वं मन्तव्यम् ।

(४३) कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च^५—

आभ्यां षफः स्यात् । टाप्डीषोरपवादः^६ । योपधतया कौरव्यशब्दाद् डीषः
प्राप्त्यभावे टापः प्राप्तिः, माण्डूकशब्दात् तु जातिलक्षणडीषः प्राप्तिः । यद्यपि बहुत्र
कौमुदीग्रन्थे टाब्डीपोरिति पाठो दृश्यते, तथाऽपि तत्र लेखकप्रमाद एव मन्तव्यः ।
अथवा पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्डीषः प्राप्तिर्नेति मतेन स पाठः ।
कौरव्यशब्दसाहचर्येण माण्डूकशब्दोऽपि अपत्यप्रत्ययान्त एव न तु तस्यैदमित्यणन्तस्तेन
'यद्यसौ कूपमाण्डूकि' इति भट्टिग्रन्थः संगच्छते । तत्र हि मण्डूकभार्या इति विवक्षया
तस्येदमित्यण् । अत्र स्थले कौरव्यमाण्डूकाभ्यां चेति षफविधायकं शास्त्रमपवादभूतम् ।
व्याप्यधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यताकत्वात् । टाब्बिधायकम्, डीष्विधायकं च व्यापकधर्मा-
ऽवच्छिन्नोद्देश्यताकं च । अन्यतरत्वेन व्यापकता बोध्या ।

(४४) संख्याव्ययादेर्डीप्^७—

डीषोऽपवादः^८ । संख्याऽव्ययादेरूधोऽन्ताद् डीष् प्रत्ययोऽनेन क्रियते । बहुव्रीहे-
रूधसो डीप्^९ इति सूत्रं त्वस्योत्सर्गः, व्यापकधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यताकत्वात् । तथाहि
ऊधश्शब्दान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रीत्वविवक्षायां डीष् प्रत्ययस्तेन क्रियते^{१०} । एवं च संख्या-
व्यादेरूधोऽन्तो यो बहुव्रीहिस्तदगतं बहुव्रीहित्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकं तदीयं व्याप्यम् ।
ऊधश्शब्दान्तबहुव्रीहित्वमुत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं व्यापकम् इति व्याप्यधर्मा-
ऽवच्छिन्नोद्देश्यताकेन संख्याव्ययादेर्डीप् इत्यनेन व्यापकधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यकताकस्य
बहुव्रीहेरूधस इत्यस्य बाधः सम्पद्यते ।

१. पा० सू० ४।१।४ । २. सि० कौ० स्त्रीप्रत्ययप्र० । ३. पा० सू० ४।१।६३ ।
४. तत्रैव ४।१।२० । ५. तत्रैव ४।१।१९ । ६. सि० कौ०—स्त्रीप्रत्ययप्र० । ७. पा० सू० ४।१।२६ ।
८. सि० कौ०—स्त्रीप्रत्ययप्र० । ९. पा० सू० ४।१।२५ । १०. सि० कौ० स्त्रीप्रत्ययप्र० ।

(४५) नित्यं सपत्न्यादिषु^१—

पूर्वविकल्पावादः^२—समानशब्दस्य सभावोऽपि निपात्यते, समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । इदमपवादसूत्रम् । अस्योत्सर्गस्तु विभाषा सपूर्वस्येति शास्त्रम्^३ । तस्यार्थः—पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिर्गृहपतिः, गृहपत्नी^४ ।

अत्राऽपि यत्र यत्र नित्यं सपत्न्यादिषु इत्यस्य प्राप्तिः, तत्र तत्र विभाषा सपूर्वस्येत्यस्य प्राप्तिरस्त्येव इति विकल्पविधायकस्य व्यापकत्वादुत्सर्गता । नित्यमित्यस्य व्याप्यत्वादपवादत्वमिति सर्वं समञ्जसमिति दिक् ।

(४६) अनुलक्षणे^५—

लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः^६ । इदमपवादसूत्रम् । अत्र 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यस्याधिकार आयाति, लक्षणे इति विषयसप्तमी, द्योतकतारूपा विषयता चात्र ग्राह्या । द्योतकता च नित्यमेव द्योत्यत्वांशे साकाङ्क्षाऽस्ति इति कृत्वा द्योत्यद्योतकभावसम्बन्धाऽवच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया लाभो भवति । कर्मप्रवचनीया इति महासंज्ञाकरणेन योगार्थस्य लाभः । तथाहि—कर्म-क्रियां प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः, क्रियामुक्त्वा इदानीं क्रियानिरूपितं सम्बन्धं द्योतयन्ति इति भावः । लक्षणपदं भावप्रधाननिर्देशमहिम्ना लक्षणत्वपरम् । लक्षणत्वं च लक्ष्यत्वे नित्यसापेक्षमिति कृत्वा लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धनिष्ठा या द्योत्यद्योतकभावसम्बन्धाऽवच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणता, तादृशाधिकरणतानिरूपकोऽनुशब्दः कर्मप्रवचनीयपदप्रयोज्यबोधी-यविषयतावान् स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । फलितार्थदृष्ट्या उक्तं कौमुद्याम्—लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यादिति । अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम्—लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धनिष्ठद्योत्यत्वनिरूपितद्योतकर्त्तृविशिष्टमनुशब्दत्वम् । अदसीयमुत्सर्गसूत्रमस्ति—उपसर्गाः क्रियायोगे^७ इति, गतिश्चेति च^८ । तयोश्चार्थौ—क्रियायोगे प्रादय उपसर्गसंज्ञाः स्युर्गति-संज्ञाश्च^९ । अयमाशयः—क्रियानिरूपितद्योत्यद्योतकभावसम्बन्धानुयोगिनः प्रादिगण-पठिताः शब्दाः प्रनिष्ठप्रथमावयवतानिरूपकसमुदायावयवाः गति-उपसर्ग-एतत्संज्ञाद्वयं युगपल्लभन्ते इति । तत्फलं च—प्रतिप्रणीतमिति लक्ष्ये प्रति-इत्यस्योपसर्गत्वाद् नीतमित्यत्र नीधातोर्नकारस्य उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वं भवति^{१०} । तथा गतिसंज्ञकोऽप्यस्ति इति, प्रति इति गतिसंज्ञकस्य गतिर्गताविति^{११} सूत्रेण अनुदात्तः सिद्धयति । अन्यथा स्वरविधाने प्रतिप्रणीतमिति स्यात्—उपसर्गत्वाभावेन णत्वाऽप्रवृत्तेः ।

अनयोत्सर्गसूत्रयोर्द्देश्यताऽवच्छेदकम्—क्रियाप्रतियोगिकद्योत्यद्योतकभावसम्बन्धानुयोगित्वविशिष्टं प्रादिशब्दत्वम् । तच्च अनुलक्षणे इत्येतदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं प्रति

१. पा० सू० ४।१।३५ । २. सि० कौ०—स्त्रीप्रत्ययप्र० । ३. पा० सू० ४।१।३४ ।
 ४. सि० कौ०—स्त्रीप्रत्ययप्र० । ५. पा० सू० १।४।८४ । ६. सि० कौ० कारक-प्र० ।
 ७. पा० सू० १।४।५९ । ८. पा० सू० १।४।६७ । ९. सि० कौ० संज्ञाप्र० ।
 १०. पा० सू० ८।४।१४ । ११. तत्रैव ८।१।७० ।

व्यापकम् । अतश्चेदं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् गत्युपसर्गसंज्ञाविधायकशास्त्रयोरप-
वादत्वेन बाधकं भवति ।

ननु नदीमन्ववसिता सेना इत्यत्रानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्राप्तास्ति, भवत्यपि ।
तत्रैव चानोर्गत्युपसर्गसंज्ञे प्राप्ते स्तः, तदेतन्न सम्भवति । गणपठितानां प्रादीनामनु-
करणभूतानां क्रियायोगासम्भवाद् इति चेद् उच्यते—अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षे
प्रादिगणपठितानुपूर्विसदृशानुपूर्वीमन्तो ये प्रयोगस्थास्ते ग्राह्याः । अभेदपक्षे तु लक्ष्यस्थेऽनु-
कार्ये यदि क्रियायोगस्तर्हि अनुकरणेऽपि स्यादेवेति न कोऽपि दोषः । अनुकार्यानुकरणयो-
र्भेदपक्षे एव 'अनुलक्षणे' इति सूत्रेऽनुरिति विभक्त्यन्तमुच्चारयामास भगवान् सूत्रकारः ।
अभेदपक्षे च प्र, परा, अप, सम् इत्यादिनिर्विभक्त्यन्तं पठितवान् । यतो हि—भेदकल्पेऽ-
नुकार्यनिरूपिता शक्तिरनुकरणे स्वीक्रियते इति शक्तिमत्त्वादर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा
भवति । अभेदपक्षे तु शक्तिर्नाभ्युपेयते, सादृश्यादेव अर्थबोधो भवति इति प्रातिपदिक-
संज्ञाया अभावे विभक्त्युत्पत्तिर्न जायते । परन्तु तावताऽपि 'अपदं न प्रयुज्जीत' इति
निषेधो न प्रसरति, अपरिनिष्ठितं न प्रयुज्जीत इत्यस्य तदर्थत्वात् । परिनिष्ठितत्वं च
अप्रवृत्तित्यविध्युद्देश्यताऽवच्छेदकानाक्रान्तत्वरूपम् । स्पष्टं चेदं लघुशब्देन्दुशेखरेऽजन्त-
पुल्लिङ्गप्रकरणे ।

(४७) अपवर्गे तृतीया—

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् ।
अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः^१ । इदमपवादसूत्रम् । अत्रापवर्गशब्दः फलप्राप्तौ लाक्ष-
णिकः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे^२ इति समस्तं सूत्रमनुवर्तते । एवं चास्योद्देश्यताव-
च्छेदको धर्मः फलप्राप्तौ द्योत्यायां सत्यां कालाध्वनोरत्यन्तसंबन्धप्रतियोगिभूतार्थकाल-
वाचकत्वाध्ववाचकत्वान्यतररूपः ।

अस्योत्सर्गशास्त्रं तु कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति, अनेन द्वितीया विधीयते,
अन्तर्मतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासौ संयोगश्च (सम्बन्धश्च) इति अत्यन्तसंयोगः,
संयोगशब्दोऽत्र सम्बन्धपरः । द्रव्यस्य गुणस्य क्रियायास्तदभावानां च कालेनाध्वना वा
सहात्यन्तं सम्बन्धे सति कालाध्ववाचकाभ्यां द्वितीयाऽनेन सूत्रेण विधीयते ।
उद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मः सुतरां ज्ञातव्यो भवति । एवं च यत्र यत्र 'अपवर्गे तृतीया'
इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यस्य प्राप्तिरस्त्येवेति द्वयोर्व्याप्य-
व्यापकभावे उत्सर्गपवादभावः फलत्येव, यत्र च फलं नावाप्तम्, तत्र तृतीया नैव
भवति, यथा मासमधीत इति, अत्र मासं यावदध्ययनं कृतम्, किन्तु अध्ययनफलं ज्ञानं
नाभूत् । एवमेव—द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणमधीतं देवदत्तेनेति वाक्ये प्रयुक्ते सति द्वादश-
वर्षात्मकेनाध्ययनेन व्याकरणमागतम्, तज्ज्ञानं लब्धमनेन देवदत्तेनेति ज्ञायते । यदा
च—द्वादशवर्षाणि व्याकरणमधीतमनेनेति प्रयुज्यते, तदा इदं ज्ञातव्यं यद् द्वादशवर्षाणि
अनेनावश्यं व्याकरणाध्ययने यापितानि, परन्तु व्याकरणरहस्यं नानेन ज्ञातम् । द्वितीया-
तृतीययोः प्रयोग एव फलप्राप्त्यप्राप्त्योः द्योतको भवति ।

(४८) पारे मध्ये षष्ठ्या वा—

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते, एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते, पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय, गङ्गापारात्, मध्येगङ्गात् गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि^१ । अत्र तत्त्वबोधिनी—नन्वपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते, पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते, तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिद्धयतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहुः—महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । व्यपेक्षासामर्थ्यमेके—इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिविकल्प्यते तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोत्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्याऽपि वैकल्पिकत्वाद् वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथाऽपि यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदम् । तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इजा मुक्ते अण् न भवति, किन्तु उभयत्र वाक्यमेवेति^२ ।

अत्रेयं समीक्षा—पारे मध्ये षष्ठ्या वेति अपवादसूत्रम्, अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकम्—षष्ठ्यन्ततदादिना सहैकार्थीभावरूपसामर्थ्यापन्नौ यौ पारमध्यशब्दौ तद्वृत्तिधर्मः । एतस्योत्सर्गसूत्रम्—षष्ठीतत्पुरुषविधायकं 'षष्ठी' इति सूत्रम्^३ । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मः—सुबन्ततदादिना सहैकार्थीभावमापन्नं यत् षष्ठ्यन्तं तदादि, तद्वृत्तिधर्मः ।

एवं च यत्र यत्र 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र 'षष्ठी' इत्यनेन तत्पुरुषस्य प्राप्तिरस्त्येवेति व्याप्यधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यताकेन 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यनेन षष्ठी इत्यस्य बाधः प्राप्तः, स च न भवति—अत्रैव सूत्रे वाग्रहणात् । एवं चात्र पक्षे षष्ठीतत्पुरुषरूप उत्सर्गो भवत्येव । किन्त्वन्यत्र ईदृशी व्यवस्था न भवति, तदेव ज्ञापनमुद्रयोक्तं तत्त्वबोधिनीयाम् । यदि वाग्रहणमत्र न स्यात्तदा महाविभाषया गङ्गायाः पारादिति वाक्यं भवतु नाम, किन्तु उत्सर्गस्य षष्ठीसमासस्य समावेशो न सम्भवेत् ।

षष्ठीसूत्रं राज्ञः पुरुष इत्यत्र-षष्ठ्यन्तं समर्थप्रकृतिकसुबन्ततदादिना सह वा समस्यते इत्यर्थमादाय प्रवृत्तं भवति । वनस्याग्रे—अग्रेवणमित्यत्र तु षष्ठ्यन्तं तदादिसमर्थेन सुबन्ततदादिना सह समस्यते इत्यर्थमादाय प्रवृत्तं भवति—अत एवाग्रे इति सप्तम्यर्थोऽपि समासेन क्रोडीक्रियते, तेन प्रातिपादिकार्थमात्रे अग्रेवणमित्यत्र प्रथमा भवति । समासेन सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् । कुम्भकार इत्यादौ तु षष्ठ्यन्तं समर्थप्रातिपदिकेन सह वा समस्यते इत्यर्थेनैव प्रवृत्तिर्भवति । एवं चास्योत्सर्गशास्त्रस्य त्रेधा प्रवृत्तिर्बोध्या ।

१. पा० सू० २।१।१८ । २. सि० कौ० अव्ययीभावसमासः । ३. त० बो० सि० कौ० टीका-अव्ययीभावसमासः । ४. पा० सू० २।२।८ ।

(४८क) पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनेकाधिकरणे^१—

पूर्वापराधरो०—इत्यादीनामेकदेशिसमासविधायकसूत्राणामपि षष्ठीतत्पुरुषसमा-
सस्यापवादत्वं भवति । परन्तु तत्र नित्यं बाध एव, वाग्रहणाभावात् । पूर्वापरधरोत्तर-
मित्यस्यार्थः—अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवो ।
षष्ठीसमासापवादः^२ । अस्यापवादशास्त्रस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—एकत्वसंख्याविशिष्टा-
वयवविवाचकसुबन्ततदादित्वम् समर्थपूर्वादिप्रकृतिकसुबन्ततदादिना सहविवक्षामापन्न-
त्वविशिष्टम् । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन ।

षष्ठीसूत्रस्योद्देश्यतावच्छेदकं तूक्तमेव । एवमेव—अर्धं नपुंसकमित्याद्येकदेशि-
समासविधायकसूत्राणामप्यपवादत्वं^३ ज्ञेयम् । भगवता भाष्यकृता तु अर्धं चासौ पिप्पली
चेति विग्रहे कर्मधारये सति अधपिप्पली इति प्रसाध्य एकदेशिसमासविधायकानि सूत्राणि
प्रत्याख्यातानि । तेन पिप्पल्या अर्धमिति विग्रहे पिप्पल्यर्धमित्यपि भवत्येव ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यामित्यपि षष्ठीसमासापवाद इति वृत्तिकारमतम्,
तच्च न युक्तमिति ध्वनयन् वदति मूलकारः—अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुणेति
निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः^४ इति ।

(४८ख) कालापरिमाणिना^५—

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स
मासजातः^६ । इदमपि षष्ठीसमासस्यापवादभूतमस्ति । अतएवोक्तं तत्त्वबोधिण्याम्—
षष्ठीसमासे प्राप्ते^७ वचनमिति । अस्याद्देश्यतावच्छेदकं तु परिच्छेद्यवाचिप्रकृतिकसुबन्त-
तदादिना सहैकार्थीभावरूपसामर्थ्यमापन्नं यत्कालवाचकं प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकसु-
बन्ततदादित्वम् । षष्ठीसूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं तूक्तमेव । एवं च यत्र यत्रास्य सूत्रस्य
प्राप्तिस्तत्र तत्र षष्ठीसूत्रस्य प्राप्तत्वात्तस्योत्सर्गत्वमस्य तु अपवादत्वं सुतरामागतम् ।

(४९) पापाणके कुत्सितैः^८—

पूर्वसूत्रापवादः^९ । पापनापितः, अणककुलालः । 'कुत्स्यकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः
समाः' इत्यमरकोशोक्त्या पापाणकशब्दौ कुत्सिताभिधायिनौ । एवं च पापाणकशब्द-
प्रकृतिकसुबन्तं तदादिसमर्थसमानाधिकरणप्रकृतिकसुबन्ततदादिना सह वा समस्यते ।
कुत्सितानि कुत्सितैः^{१०}—इत्यनेन पूर्वसूत्रेण सिद्धिरिति कृत्वा पूर्वसूत्रापवादोऽयं योगः ।
अतश्चानयोः नियमेन पूर्वनिपातो भवति । अन्यथा नापितपाप इति स्यात् । एवं च
'कुत्सितानि कुत्सितैः' इत्यस्योत्सर्गत्वं नाप्राप्ततया समायातम् । अस्यां स्थितौ अत्रापि

१. पा० सू० २।२।१ । २. सि० कौ० तत्पुरुषसमासप्र० । ३. पा० सू० २।२।२ ।
४. सि० कौ० तत्पुरुषसमासप्र० । ५. पा० सू० २।२।५ । ६. सि० कौ० तत्पुरुषप्र० ।
७. त० बो० सि० कौ० तत्पुरुषप्र० । ८. पा० सू० २।१।५४ । ९. सि० कौ० तत्पुरुषप्र० ।
१०. पा० सू० २।४।१७ ।

पूर्वोत्तरसूत्रयोरनयोर्द्वयोस्तसर्गापवादभावः सुसम्पद्यते । अतएव कौमुद्यामुक्तम्—पूर्व-
सूत्रापवाद इति । तत्फलं च नियमेन पूर्वनिपातोऽनयोः पापाणकशब्दयोः ।

(४९क) स नपुंसकम्^१—

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः^२ । अस्योत्सर्गसूत्रं तु—
'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'^३ इति वर्तते । तदर्थश्च—एतयोर्द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्येव
लिङ्गं स्यात् । अनेन सूत्रेण स नपुंसकमित्यस्य विषयेऽपि परपदस्य लिङ्गमिव लिङ्गं
प्राप्तम्, न भवति स नपुंसकमित्यस्य निरवकाशतया अपवादत्वात्तस्य बाधः । अन्यथा-
ऽस्य चारितार्थ्यं न स्यात् । एवं च व्याप्यरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकेन स नपुंसकमित्यनेन
व्यापकरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकस्य परवल्लिङ्गमित्यस्य बाधः स्फुटीभवति ।

(५०) छाया बाहुल्ये^४—

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया—
इक्षुच्छायम् । विभाषा सेनेति विकल्पस्यायमपवादः^५ । अस्योत्सर्गसूत्रं तु—विभाषा
सेनसुराच्छायाशालानिशानाम्^६ इति । एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यादित्यर्थः^७ ।

अत्रायं विमर्शः—छायान्ते तत्पुरुषे द्वयोः प्रवृत्तिर्भवति । नित्यस्य विकल्पस्य
च । तत्र छाया बाहुल्ये इत्यनेन छायान्ते तत्पुरुषे नित्यमेव नपुंसकलिङ्गस्य प्राप्तिः, किन्तु
यत्र पूर्वपदार्थस्य बाहुल्यमाधिक्यं द्योत्यते तत्रैव नान्यत्र । विभाषा सेनासुरेति तु सर्व-
स्यामवस्थायां प्राप्तम् । पूर्वपदार्थस्य बाहुल्यं स्याद्वा न स्यात्, तत्तु नापेक्ष्यते । एवं
चोत्सर्गस्य विकल्पविधायकशास्त्रस्य व्यापकत्वम् । छाया बाहुल्ये इत्यस्य व्याप्यत्वमिति
व्याप्यशास्त्रेणापवादभूतेन छाया बाहुल्ये इत्यनेन विभाषा सेनेत्यस्य उत्सर्गस्य
बाधः सुकरः ।

(५१) ग्राम्यपशुसंघेऽवतरणेषु स्त्री^८—

अनेकशफेऽपि वाच्यम्^९ । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद् द्वन्द्वो^{१०}
न । सुबिभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिकशेष इति भावः । यद्यपि द्वन्द्वापवाद-
एकशेष इत्युद्घोषोऽस्ति, तथापि यद्येकशेषो न स्यात्तर्हि सुबुत्पत्तौ सत्यां द्वन्द्वः स्यात् ।
कृते त्वेकशेषे स न भवति इति तार्किकीं प्रवृत्तिमादायापवादत्वप्रसिद्धिर्बोद्ध्या । साक्षादप-
वादत्वं नास्ति । यथाऽपवाद उत्सर्गक्षेत्रमधिकरोति, तथैवैकशेषोऽपि द्वन्द्वक्षेत्रमधि-
करोति इति बुद्धिकल्पित उत्सर्गापवादभावोऽनयोर्मन्तव्यः ।

१ पा० सू० २।४।१७ । २. सि० कौ० तत्पुरुषप्र० । ३. पा० सू० २।४।२६ ।
४. पा० सू० २।४।२२ । ५. सि० कौ० तत्पुरुषप्र० । ६. पा० सू० २।४।२५ ।
७ सि० कौ० तत्पुरुषप्र० । ८. पा० सू० १।२।७३ । ९. का० वा० १।२।७३ ।
१०. सि० कौ० एकशेषप्र० ।

(५२) लोम्नोऽपत्येषु बहुव्यकारो वक्तव्यः—

बाह्वादीत्रोऽपवादः^१ । उडुलोमाः । इदं वार्तिकमपवादभूतम्, अस्योत्सर्गस्तु बाह्वादिभ्यश्चेति सूत्रम् । तेन इत्रप्रत्ययो विधीयते । बाह्वादिगणे उडुलोमन्-शब्दस्य पाठो वर्तते^२ । यदि इदं वार्तिकं न स्यात् तर्हि बहुत्वविशिष्टापत्येऽर्थेऽपि इत्रप्रत्ययः स्यात्ततश्च औडुलोमय इति अनिष्टं स्यात् । इष्यते चाकारप्रत्ययेऽन्भागस्य नस्तद्धिते^३ इति टिलोपे च सति उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणि इव प्रकाशमानानि लोमानि यस्य स उडुलोमा, तस्यापत्यं पुमान् औडुलोमिः, बाह्वादिभ्यश्चेति इत्रप्रत्ययः । बहुत्व-विवक्षायां तु अनेन वार्तिकेनाकारे प्रत्यये सति उडुलोमा इति भवति ।

(५३) तस्यापत्यम्—

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्^४ । अत इत्रप्रभृतीनि अस्यापवादशास्त्राणि सन्ति । तत्र 'अत इत्र' इत्यनेन यत्र यत्रेत्रः प्राप्तिस्तत्र सर्वत्र सामान्यसूत्रेण तस्यापत्यमित्यनेन अणः प्राप्तिरस्त्येवेति तस्यापत्यमित्य-स्योत्सर्गत्वम् । अत इत्र इत्यादीनामपवादत्वम् ।

अत्रेदमाशङ्क्यते यत् तस्येदमित्यनेनैवौपगवादीनां सिद्धौ तस्यापत्यम् इति सूत्रं किमर्थं क्रियते ? तत्र समाधीयते—तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि । अयमाशयः—यद्यपि उपगोरिदमिति विग्रहेऽपि औपगवादीनां सिद्धिस्तथाऽपि भानोरपत्यं भानव इत्याद्यर्थं तदावश्यकम्^५ । अन्यथा प्रातिपदिकसामान्यसम्बद्धस्यापत्यार्थस्यानुक्ततया वृद्धाच्छ इति स्यात् । तस्यापत्यमित्यस्योत्सर्गस्य स्वातन्त्र्येण स्थापनायां तु तस्याऽप्यु-क्ततया शेषत्वाभावेन छप्रत्ययो न स्यात् ।

(५४) ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च—

एभ्योऽण् प्रत्ययोऽपत्ये । इत्र एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाद्ढक्—आत्रेयः^६ । अयं भावः—ऋष्यन्धक इति सूत्रेण वसिष्ठादिभ्योऽण् प्रत्ययो-विधीयते । तत्र अत इत्र इत्यनेन इत्र प्रत्ययोऽपि प्राप्तः । तथा च ऋषिवाचकादत्रिशब्दाद् इतश्चानित्र^७ इति ढक् प्रत्ययः प्राप्तः । तत्र बाध्यसामान्यचिन्तापक्षेण ऋष्यन्धकेति सूत्रं द्वयोर्बाधकं न, अपि तु मध्येऽपवादाः पूर्वान् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेन बाध्यविशेष-चिन्तया एव अनेन बाधो न तु ढकः । तस्य तु अत्रिशब्दात्परत्वात् प्रवृत्तिर्भवत्येव इति आत्रेय इति सिद्धयति ।

१. का० वा०—सि० कौ० तद्धितारम्भे । २. सि० कौ० तद्धितारम्भे । ३. पा० सू० ४।१।९६ । ४. तत्रैव ६।४।१४४ । ५. पा० सू० ४।१।९२ । ६. सि० कौ० अपत्या-धिकारप्र० । ७. पा० सू० ४।१।९३ । ८. तत्रैव ४।१।११४ । ९. सि० कौ० अपत्याधिकारप्र० । १०. पा० सू० ४।१।१२२ ।

(५५) गृष्ट्यादिभ्यश्च^१—

एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः^२ । गृष्टि-हलि-वलिप्रभृतिभ्य इतश्चानिञ् इति ढकि प्राप्ते, मित्रयुशब्दात् ऋषित्वादणि प्राप्ते सति तयोर्बाधनाय एतत् सूत्रम् । बाध्यसामान्यचिन्तयाऽयमपवादो भवति । तेन गाष्ट्यः, मैत्रेय इत्यादि सिद्धयति । यतो हि—यत्र यत्र अस्य ढञः प्राप्तिस्तत्र तत्राण्ढकोः प्राप्तिरिति व्याप्येन ढञा द्वयोर्व्यापकयोर्बाधः । व्यापकता चानयोरन्यतरत्वेन बोध्या ।

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि,^३ तेन निर्वृत्तम्,^४ तस्य निवासः,^५ अदूरभवश्च^६ । ओरञ्^७—अणोऽपवादः । कक्षतु-काक्षतवम् । नद्यां परत्वान् मनुप्—इक्षुमती^८ । अत्रायमाशयः—तदस्मिन्नस्तीति चतुर्षु अर्थेषु सामान्येन तत्तत्सूत्रेणाण् विधीयते । ओरञ् इत्यनेन तु तेष्वेवार्थेषु उवर्णान्तात् प्रातिपदिकात् अञ् विधीयते । इदं चाञ्-विधानम् व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकम्, उवर्णान्तप्रातिपदिकत्वस्य सामान्यतः प्रातिपदिकत्वापेक्षया व्याप्यत्वात् । एवं च अञ्विधायकस्य ओरञ् इत्यस्यापवादत्वम् । तदस्मिन्नित्यादिसूत्रचतुष्टयस्योत्सर्गत्वमन्यतमत्वेन ।

(५५-क) सुवास्त्वादिभ्योऽण्^९—

अणोऽपवादः^{१०} । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । अत्राऽपि अण्विधायकमेतदपवादसूत्रम् । ओरञ् इति तूत्सर्गसूत्रम् । यतो हि सुवास्त्वादिगणे सुवास्तुप्रभृतय उकारान्ता एव पठिताः, तेभ्य ओरञ् इत्यस्य प्राप्तिरवश्यम्भूताऽस्ति, अतो व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकेन अण्विधायकेन सुवास्त्वादिभ्योऽण् इत्यनेन व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकम् ओरञ् इति बाध्यते इति द्वयोस्तसर्गापवादभावः संगच्छते ।

(५६) रौणो^{११}—

रौणोऽशब्दात्तदन्ताच्च अञ्, कूपाजोऽपवादः । रौणः, आजकरोणः^{१२} । इदं सूत्रं बह्वचः कूपेषु^{१३} । इत्यस्यापवादभूतम् । बह्वचः कूपेषु इति तूत्सर्गसूत्रम्—व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वात् । एवमेव कोपधाच्चेति सूत्रमपि^{१४} बह्वचः कूपेषु इति प्राप्तस्याऽजोऽपवादः । तस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वात् । सामान्यधर्मश्च बह्वचप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वम् । कोपधाच्चेत्यस्योद्देश्यतावच्छेदको विशेषधर्मश्च—ककारोपध-बह्वचप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वरूपम् । एवं चानयोस्तसर्गापवादभावः फलत्येव ।

एवमेव बह्वचः कूपेषु इत्यस्य^{१५} सामान्यप्राप्तस्याणोऽपवादत्वं बोध्यम् । सामान्य-

१. पा० सू० ४।१।१३६ । २. सि० कौ० अपत्याधिकार-प्र० । ३. पा० सू० ४।२।६७ । ४. तत्रैव ४।२।६८ । ५. तत्रैव ४।२।६९ । ६. तत्रैव ४।२।७० । ७. तत्रैव ४।२।७१ । ८. सि० कौ० चातुरथिक-प्र० । ९. पा० सू० ४।२।७७ । १०. सि० कौ० चातुरथिक-प्र० । ११. पा० सू० ४।२।७८ । १२. सि० कौ० चातुरथिक-प्र० । १३. पा० सू० ४।२।७३ । १४. तत्रैव ४।२।७९ । १५. तत्रैव ४।२।७३ ।

विशेषभावात् । नन्वत्राण् बाध्यते इत्यत्र किं प्रयोजनम् ? वृद्धिविधानस्योभयोः समत्वाद् इति चेत् । उच्यते—स्वरे विशेषसत्त्वेन बाध्यबाधकभावस्यावश्यकत्वात् । अत्रि सति ज्जित्यादिर्नित्यमिति सूत्रेण आद्युदात्तः^१ स्यात् । अणि सति तु प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्यैवाद्युदात्तता, न तु तदन्तस्य । अत्रि तु सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति नियमेन त्रिदन्तस्यादेरुदात्तत्वं भवतीति विशेषः ।

(५७) शर्कराया वा^२—

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठच् कौ । वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण्, तस्य लुब्धकल्पः—अनेन कौमुदीग्रन्थेन ज्ञायते यत् सामान्यरूपेण चतुर्षु अर्थेषु विधीयमानोऽण् औत्सर्गिकोऽनेन विशेषसूत्रेण ठजादिविधायकेन बाध्यते, किन्तु शर्कराया वा इत्यत्र वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे सोऽपि भवति । अन्यथा महाविभाषया विग्रहवाक्यस्य प्रामाण्यं सिद्धमेवास्ति ।

(५७क) न द्वयचः प्राच्यभरतेषु^३—

इत्रचेत्यगोऽपवादः^४ । अत्रायं विशेषो बोध्यः, यद् न द्वयच इत्यस्य निषेधसूत्रत्वेऽपि अपवादशब्देन व्यवहारः कृतः । अतएव तत्त्वबोधिण्याम् अपवाद इति प्रतीकं धृत्वा प्रतिषेध इत्यर्थ इति व्याख्यातम्^५ । अनेन ज्ञायते यत् सर्वाणि निषेधसूत्राणि अपवादान्तर्गतानि भवितुमर्हन्ति, विशेषतो विचार एतद्विषये करिष्यते । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्—अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदतद्वाचितो बहुवचनविषया^६—प्रातिपदिकाद् वुञ् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः^७ ।

अवृद्धाप्रातिपदिकात् अङ्गवङ्गकलिङ्गादितः सामान्यसूत्रेण तत्र जात इत्यादिनाऽणः प्राप्तिः, वृद्धसंज्ञकात् वृद्धाच्छ इत्यनेन छप्रत्ययस्य प्राप्तिः । अस्यां स्थितौ निरवकाशेनानेन एतद्वयमपि बाध्यतेऽपवादत्वात्^८ । यतो हि अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं व्याप्यम् । द्वयोः सामान्यशास्त्रयोस्तु उद्देश्यताऽवच्छेदकं व्यापकमिति बाध्यबाधकभावः समायातः, स चोत्सर्गपवादभावे एव पर्यवस्यति । उत्सर्गशास्त्रोया व्यापकता चान्यतरत्वान्यतमत्वादिना बोध्या^९ ।

(५८) मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्^६—

कच्छाद्यणोऽपवादः^१ । कच्छादिभ्यश्चेत्युत्सर्गसूत्रम्^२ । अनेन सूत्रेण कच्छादिप्रातिपदिकप्रकृतिकसप्तम्यन्तादिसमर्थात् जातादिष्वर्थेषु शैषिकेषु अण् विधीयते, तच्च

१. पा० सू० ४।२।७३ । २. पा० सू० ४।२।८३ । ३. पा० सू० ४।२।११३ । ४. सि० कौ० शैषिक-प्र० । ५. त० बो० सि० कौ० शैषिक-प्र० । ६. पा० सू० ४।२।१२१ । ७. पा० सू० ४।२।१०४ । ८. पा० सू० ४।२।१३४ । ९. सि० कौ० शैषिक-प्र० । १०. पा० सू० ४।२।१३३ ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकम् । मनुष्यतत्स्थयोर्वृत्तु तस्मादेवोद्देश्याद् वृत्तं विदधाति मनुष्ये तत्स्थे हसितादौ च जाततया वाच्ये सति, इति कृत्वेदं विशेषोद्देश्यकत्वेनापवादतां भजते, एवमेव-कच्छादिभ्यश्चेत्यपि वृत्तादेरपवादत्वमङ्गीकरोति, यतश्च—कच्छेषु जातादिरित्यत्रावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति^१ वृत्तं प्राप्तः, तदेवाप्त्योत्सर्गसूत्रमस्ति । तस्य चार्थः—अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदतदवाधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद् वृत्तं स्यात्^२ इति । एवं च यत्र कच्छादिभ्यश्चेत्यणः प्राप्तिस्तत्र तत्रावृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यस्य प्राप्तिरस्तीति कृत्वाऽनयोर्व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धेन उत्सर्गापवादभावः सम्पद्यत एव द्वयोरुद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मयोरपि व्याप्यव्यापकभावो वर्तत एवेति न कश्चन प्रतिबन्धको बाध्यबाधकभावमर्यादायाम् ।

(५९) गोयवाग्वोश्च^३—

साल्वाद् वृत्तं^४ । कच्छाद्यणोऽपवादः, साल्वको गौः, साल्विका यवागूः । अत्रापवादसूत्रे 'अपदातौ साल्वात्'^५ इति सूत्रात् साल्वादिति पदमनुवर्तते, मनुष्यतत्स्थयोर्वृत्तं^६ इत्यतो वृत्तिरिति चानुवर्तते । अतश्च साल्वशब्दात् सप्तम्यन्तादेश्च वृत्तं प्रत्ययः स्याद् जातादिषु शैषिकेष्वर्थेषु, जातादिरर्थो गोरूपो यवागूरूपो वा स्यात् । अयं च साल्वशब्दः कच्छादिगणे पठितोऽस्ति, अतः कच्छादिभ्यश्चेत्यनेनाण् प्रत्ययो नियमेन प्राप्त इति कृत्वा कच्छादिभ्यश्चेत्युत्सर्गसूत्रम्, इदं च तस्यापवादसूत्रम् । अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—साल्वशब्दप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वम्, तच्च व्याप्यम्^७ । कच्छादिभ्यश्चेत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम्—कच्छादिप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वम्, तच्च व्यापकम् । अतश्च द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे सति उत्सर्गापवादभावः सम्पन्नः ।

(६०) गर्तोत्तरपदाच्छः^८—

अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम्^९ । अस्यार्थः—गर्तोत्तरपदप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तात्समर्थात् जातादिष्वर्थेषु छप्रत्ययः स्यात् । उद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मश्च गर्तोत्तरपदप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तसमर्थत्वम् । उत्सर्गसूत्रं च तत्र जातं^{१०} इत्यादि । तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं तत्तत्प्रातिपदिकप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वम्, तच्च व्यापकम्, अपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं च व्याप्यम् । एवं चैतदीयव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचकरणेनोत्सर्गापवादभावः फलत्येव ।

(६१) प्राचां^{११} कटादेः—

प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम्^{१२} । अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकम्—प्राग्देशवाचित्वविशिष्टकटादिप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वम् । अस्योत्स-

१. पा० सू० ४।२।१२५ । २. सि० कौ० शैषिक-प्र० । ३. पा० सू० ४।२।१३६ । ४. सि० कौ० शैषिक-प्र० । ५. पा० सू० ४।२।१३५ । ६. तत्रैव ४।२।१३४ । ७. तत्रैव ४।२।१३३ । ८. तत्रैव ४।२।१३७ । ९. सि० कौ० शैषिक-प्र० । १०. पा० सू० ४।३।२५ । ११. पा० सू० ४।२।१३९ । १२. सि० कौ० शै० प्र० ।

गंसूत्रम्—तत्र जातः, इत्यादि । एवं च पूर्ववदेवात्रापि उत्सर्गपवादभावव्यवस्था बोध्या ।

(६२) कन्थाफलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात्—

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्जिठादेरपवादः^२ । दाक्षिकन्तीयम् । अस्योत्सर्गशास्त्रम्—वाहीकग्रामेभ्यश्च^३— इत्यादि । तत्र काश्यादिभ्यश्च ठञ्जिठावित्यतः^४ ठञ्जिठावित्यनुवर्तते । अत उक्तम्—ठञ्जिठादेरपवाद इति । आदिपदेन रोपधेतोः^५ प्राचाम्—इत्यनेन प्राप्तस्य वुञः संग्रहो विधेयः । यत्र यत्र कन्थपलदेत्यस्य प्राप्तिः, तत्र तत्र वाहीकग्रामश्चेत्यस्य प्राप्तिरिति द्वयोस्तुत्सर्गपवादभावः समायातः ।

(६३) श्राद्धे शरदः^६—

ठञ्ज स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः^७ । शारदिकं श्राद्धम् । शरदप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तसमर्थात् जातादिष्वर्थेषु ठञ्ज प्रत्ययो विधीयते, अस्योत्सर्गसूत्रं तु—‘सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण्’ इति सूत्रमस्ति, तेन तु सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् विधीयते, एवं च यत्र यत्र शरद्रूपऋतुवाचकात् ठञ्जः प्राप्तिस्तत्र सर्वत्र सन्धिवेलादिसूत्रेणाणः प्राप्तिः स्यादेव, अतो द्वयोरनयोर्व्याप्यव्यापकभाव इति कृत्वा उत्सर्गपवादभावः सम्पन्नः ।

(६४) प्रावृषष्ठप्^८—

एण्यस्याऽपवादः^९ । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । तत्र जात इत्यस्याधिकारे प्रावृषष्ठबिति सूत्रमस्ति, अनेन प्रावृषप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तात्समर्थात् ठप् क्रियते । अस्योत्सर्गस्तु—प्रावृष एण्य^{१०} इति सूत्रं वर्तते, तेन तु प्रावृषप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तात्समर्थात् जातादिष्वर्थेषु एण्यो विधीयते, अतश्चानयोर्द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावः सम्पद्यते । अयमेवोत्सर्गपवादभाव इति कथ्यते ।

(६५) संज्ञायां शरदो वुञ्^{११}—

ऋत्वणोऽपवादः । शारदका धान्यविशेषा मुद्गविशेषाश्च^{१२} । शरदप्रकृतिकसप्तम्यन्तसमर्थाज्जात इत्यर्थे वुञ्प्रत्ययोऽनेन विधीयते । अस्योत्सर्गसूत्रं तु सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् इति । अस्यार्थः पूर्वमुक्त एव, शरदशब्दस्य ऋतुवाचकतया तेनाणः

१. पा० सू० ४।२।१४२ । २. सि० कौ० शौ० प्र० । ३. पा० सू० ४।२।११७ । ४. तत्रैव ४।२।११६ । ५. तत्रैव ४।२।१२३ । ६. तत्रैव ४।३।१२ । ७. सि० कौ० शौ० प्र० । ८. पा० सू० ४।३।१६ । ९. पा० सू० ४।३।२६ । १०. सि० कौ० शौ० प्र० । ११. पा० सू० ४।३।१७ । १२. पा० सू० ४।३।२७ । १३. सि० कौ० शौ० प्र० ।

प्राप्तिः, एवं च यत्र यत्रानेन वुञ्ः प्राप्तिस्तत्र तत्र ऋत्वणः प्राप्तिरिति द्वयोरनयो व्याप्यव्यापकभावः समायातः ।

(६६) अणूयनादिभ्यः^१—

ठञादेरपवादः^२ । आर्गयनः । अस्यार्थः—ऋगयनादिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोरण् स्यात् । ठञादेरपवाद इत्यत्रादिशब्दाट्ठक्छ्योः संग्रहः कार्यः । एवं च
ठञ्ठक्छानामयमपवादः इति फलति ।

ऋचामयनमृगयनमित्यत्रायनशब्दो भावार्थकल्युडन्तः, तेन समासे अनो भाव-
कर्मवचन^३ इत्यन्तोदात्तत्वे भेदोपचाराद् भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते, अतश्च—वह्वचोऽ-
न्तोदात्तादिति ठञ् प्राप्तः । शिक्षान्यायादिशब्देभ्यो द्वयजृदित्यादिना^४ ठक् प्राप्तः ।
व्याकरणशब्दात् वृद्धाच्छः^५ प्राप्तः । अनया रीत्या ठञ्-ठक्-छानां प्राप्तिर्बोद्ध्या ।

(६७) द्वयजृद्ब्राह्मणकंप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्^६—

द्वयजृद्—इत्यादिभ्यो भवे व्याख्याने चार्थे ठक् प्रत्ययः क्रियते । तत्र सर्वत्र
सामान्य-सूत्रेणाणः प्राप्तिरिति कृत्वा तत्र भव^७ इत्यादीनां सामान्य-सूत्राणामपवादताऽत्र
मन्तव्या ।

(६७क) शुण्डिकादिभ्योऽण्^८—

आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः^९ । अत्र शुण्डि-
कशब्दात् ठगायस्थानेभ्य^{१०} इति ठक् प्राप्तः । कृकणशब्दात् कृकणपर्णाद् भारद्वाजे^{११}
इति छप्रत्ययः प्राप्तः । तीर्थशब्दात् धूमादित्वाद्^{१२} वुञ् प्राप्तः । अनया रीत्या
'आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः' इत्युक्तिः संगता भवति । एवं च शुण्डिकादिभ्योऽ-
णित्यस्य व्याप्यधर्माविच्छिन्नोद्देश्यताकत्वम् । ठगाद्यन्यतमानां व्यापकधर्माविच्छिन्नो-
द्देश्यताकत्वं बोध्यमिति उत्सर्गापवादभावः प्रतिफलति ।

(६८) ऋतष्ठञ्^{१३}—

वुञोऽपवादः^{१४} । अत्र सूत्रे विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्यो^{१५} वुञ् इत्यतः पञ्चम्यन्तं
पदमनुवर्तते, अतः विद्यायोन्यन्यतरप्रयोज्यस्म्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकाद् अकारान्ताद्
आगत इत्यर्थे ठञ् प्रत्ययोऽनेन क्रियते । अस्योत्सर्गस्तु विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्यो वुञ्जिति

१. पा० सू० ४।३।७३ । २. सि० कौ० शै० प्र० । ३. पा० सू० ६।२।१५० ।
४. तत्रैव ४।३।७२ । ५. तत्रैव ४।२।११४ । ६. तत्रैव ४।३।७२ । ७. तत्रैव ४।३।५३ ।
८. तत्रैव ४।३।७६ । ९. सि० कौ० शै० प्र० । १०. पा० सू० ४।३।७५ । ११. तत्रैव
४।२।१४५ । १२. तत्रैव ४।२।१२७ । १३. पा० सू० ४।३।७८ । १४. सि० कौ०
शै० प्र० । १५. पा० सू० ४।३।७७ ।

बोध्यम् । यत्र यत्रानेन ठञः प्राप्तिस्तत्र विद्यायोनिस्मबन्धेभ्यो वुञ्जित्यनेन वुञः प्राप्तिरिति वुञ्जपवादत्वमस्य साधु संगच्छते ।

(६९) गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्^१—

अणोऽपवादः^२ । भक्त्युपाधिकाद् गोत्रवाचकात् क्षत्रियवाचकाच्च प्रथमान्तात् समर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे वुञ्प्रत्ययोजनेन क्रियते । तत्र “भक्तिः” इति सामान्यसूत्रेणाणः प्राप्तिरस्त्येव इति कृत्वा उत्सर्गापवादभावः सम्पद्यते ।

(७०) उरसो यच्च^३—

चात्तसिः, अणोऽपवादः । उरसा एकदिक्—उरस्यः, उरस्तः^४ । अस्योत्सर्गसूत्रम्—तेनैकदिक्^५ इत्यस्ति, तेन सामान्यतोऽणः प्राप्तिरस्ति । एवं च यत्र यत्र उरसो यच्चेत्यनेन यतः प्राप्तिस्तत्र तत्र तेनैकदिगित्यनेनाणः प्राप्तिरिति द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः सम्पन्नः ।

(७१) रैवतिकादिभ्यश्छः^६—

तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः^७ । ‘रैवत्यादिभ्यश्छक्’ इत्यनेन ठगन्तोऽयं रैवतिकशब्दः, तस्माद् गोत्रप्रत्ययान्ताद् गोत्रचरणाद् वुञ्^८ इत्यनेन वुञः प्राप्तिः । तं वुञं बाधित्वा अनेन छप्रत्ययो विधीयते । अतएवोक्तं कौमुदीग्रन्थे वुञोऽपवाद इति ।

(७२) कोपधाच्च^९—

अण् । अत्रोऽपवादः । तर्कु-तार्कवम् । अस्यार्थः—कोपधप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात्समर्थाद् विकारेऽर्थेऽण्प्रत्ययः स्यात् । अत्र सर्वत्र ओरञ्^{१०} इत्यनेन अञः प्राप्तिरिति तस्य व्यापकता बोध्या । अत एवोक्तम्—अत्रोऽपवाद इति ।

(७३) व्रीहेः पुरोडाशे^{११}—

मयट् स्यात् । विल्वाद्यणोऽपवादः^{१२} । व्रीहिशब्दप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात्समर्थाद् विकारेऽर्थे मयट् क्रियते, यो विकारः स पुरोडाशश्चेत् । विल्वादिगणेष्वपाठाद् विल्वादिभ्यश्चेत्यनेन तद्विषयेणः प्राप्तिर्नियमेन भवतीति अण्प्रत्ययस्य व्यापकता, अस्य च व्याप्यता इत्युत्सर्गापवादभावः समागतः ।

१. तत्रैव ४।३।९९ । २. सि० कौ० शै० प्र० । ३. पा० सू० ४।३।११४ ।
४. सि० कौ० शै० प्र० । ५. पा० सू० ४।३।११२ । ६. पा० सू० ४।३।१३१ ।
७. सि० कौ० शै० प्र० । ८. पा० सू० ४।३।१२६ । ९. तत्रैव ४।३।१३७ ।
१०. पा० सू० ४।३।१३९ । ११. तत्रैव ४।३।१४८ । १२. पा० सू० ४।३।१३६ ।

(७४) तालादिभ्योऽण्—

अत्रमयटोरपवादः^२ । अत्र तालादिगणे तालश्यामाकशब्दौ पठितौ स्तः । ततो वृद्धत्वाद् 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः'^३ इति मयट् प्राप्नोति । बर्हिणां विकारो बर्हिणमित्यत्र तु 'प्राणिरजतादिभ्योऽण्'^४ इत्यण् प्राप्नोति, ततो जितश्च तत्प्रत्ययादिति अण् प्राप्तः । शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादण् प्राप्नोति अनुदात्तादेश्चेत्यनेन^५ । तथा च—इन्द्रशब्दे उपपदे विशिष्टादिभ्यां धातुभ्यां मूलविभुजादिभ्यः^६—इति कप्रत्ययः, अन्येषामपि^७—इति दीर्घः । इन्द्राविशः, इन्द्रादृशः । चप सान्त्वने—पचादित्वादच्^८ । चपा—पीयूक्षाशब्दौ लघावन्ते^९ इति मध्योदात्तः । फिषः^{१०} इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरस्य प्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः^{११} । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्, यथा विहितप्रत्ययविधौ बर्हिणशब्दाद् वृद्धलक्षणो मयट् स्यात् । जितश्च तत्प्रत्ययात्^{१२}—इत्यत्रो बाधनेन वचनं चरितार्थमिति । बाध्यबाधकभावस्य संक्षिप्तोऽभिप्रायः ।

विशदस्तु इत्थं बोध्यः—तालादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात् समर्थाद् विकारेऽर्थेऽण् प्रत्ययः साधु स्यादिति 'तालादिभ्योऽण्' इत्यस्यापवादसूत्रस्यार्थः । तत्र तालादि-प्रकृतिकषष्ठ्यन्तसमर्थत्वमुद्देश्यताञ्जच्छेदकम् । उत्सर्गसूत्राणि च—नित्यं वृद्धशरादिभ्यः, अनुदात्तादेश्च, जितश्च तत्प्रत्ययात् इत्येतानि त्रीणि ।

एतेषामुद्देश्यताञ्जच्छेदकं तु वृद्धसंज्ञकशब्दशरादिगणपठितशब्दप्रकृतिकषष्ठ्यन्तत्व—अनुदात्तादिप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तसमर्थत्वादिरूपम् । एतच्चान्यतमत्वेन व्यापकम् । यतो हि यत्र यत्र तालादिभ्योऽण् इत्यस्य प्राप्तिः, तत्र तत्र नित्यं वृद्धशरादिभ्यः, अनुदात्तादेश्च, जितश्च तत्प्रत्ययात् इत्येतेषां प्राप्तिरिति व्याप्यव्यापकभावे सति उत्सर्गापवादभावः सम्पन्नः ।

(७५) जितश्च तत्प्रत्ययात्^{१३}—

जिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादण् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य-शामीलम् । दाघित्थस्य-दाघित्थम्^{१४} । एवं चात्रविधायकमिदं सूत्रमपवाद-रूपम् । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रं^{१५} मयड्विधायकमुत्सर्गरूपम् । यतश्च—यत्र यत्र जितश्च तत्प्रत्ययादिति अत्रः प्राप्तिस्तत्र तत्र नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् प्राप्तिः । जितप्रत्ययान्तं सर्वं वृद्धसंज्ञकं भवत्येवेति भावः । अतश्च व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः फलत्येवानयोः शास्त्रयोः ।

१. पा० सू० ४।३।१५२ । २. सि० कौ० विकारार्थप्र० । ३. पा० सू० ४।३।१४४ । ४. तत्रैव ४।३।१५४ । ५. तत्रैव ४।३।१४० । ६. वा० ३।२।३ । ७. पा० सू० ६।३।१३७ । ८. तत्रैव ३।१।१३४ । ९. फिडसूत्रम् १।२।४२ । १०. तत्रैव १।१।१ । ११. पा० सू० ६।१।२२३ । १२. तत्रैव ४।३।१५५ । १३. पा० सू० ४।३।१५५ । १४. सि० कौ० विकारार्थप्र० । १५. पा० सू० ४।३।१४४ ।

(७६) क्रीतवत्परिमाणात्^१—

प्राग्वतेष्टत्रित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः^२ । अयं भावः—निष्केण क्रीतमित्यत्र यथा औत्सर्गिकमणं बाधित्वा 'असमासे निष्कादिभ्यः'^३ इत्यनेन ठक् प्रत्ययो भवति, तथैव विकारेऽर्थेऽपि अणं बाधित्वा ठक्प्रत्ययः । तथा शतशब्दात् 'शताच्च ठन्यतावशते'^४ इति सूत्रेण ठन्यतौ बोध्यौ । अत्राऽपि अणादीनां बाधकता भवत्येव । एवं च यत्र यत्र क्रीतवत्परिमाणादित्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्राणादीनां प्राप्तिस्तिष्ठत्येवेति कृत्वा सति व्याप्यव्यापकभावे उत्सर्गपवादभावः पर्यवसन्नः ।

(७७) उष्ट्राद् वुञ्^५—

प्राण्यत्रोऽपवादः । औष्ट्रकः^६ । उष्ट्रप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात्समर्थाद् विकारेऽर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति—इत्यस्यापवादसूत्रस्यार्थः । उद्देश्यताऽवच्छेदकं तु उष्ट्रप्रकृतिषष्ठ्यन्तसमर्थत्वम् ।

(७८) प्राणिरजतादिभ्योऽञ्^७—

इति तु उत्सर्गसूत्रम् । तस्यार्थः प्राणिवाचकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात्समर्थात् रजतादिगणपठितप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात्समर्थाच्च विकारेऽर्थोऽञ् प्रत्ययो भवतु । उद्देश्यताऽवच्छेदकं तु—तादृशषष्ठ्यन्तत्वसमानाधिकरणसमर्थत्वद्वयान्यतरत्, एतच्च व्यापकम् । उष्ट्राद् वुञ्—इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकमेतदपेक्षया व्याप्यम्, इति कृत्वा द्वयोरनयोऽत्सर्गपवादभावः प्रतिफलति ।

(७९) कुलत्थकोपधादण्^८—

ठकोऽपवादः^९ । कुलत्थैः संस्कृतम्—कौलत्थम्, तैत्तिडीकम् । अत्र सूत्रे तेन दीव्यति खनति जयति जितम्,^{१०} इत्यतः तेनेति तृतीयान्तं पदमनुवर्तते, संस्कृतमिति सूत्रं चानुवर्तते^{११} । अतश्च कुलत्थप्रकृतिकतृतीयान्तसमर्थात्, कोपधप्रातिपदिकप्रकृतिक-तृतीयान्तसमर्थान्च संस्कृतमित्यर्थेऽण् प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । अस्य चोत्सर्गसूत्रम्—संस्कृतमिति वर्तते । तत्र प्राग्वहतेष्टगित्यतः^{१२} ठगित्यधिकृतमस्ति, तेन

१. पा० सू० ४।३।१५६ ।	२. सि० कौ० विकारार्थप्र० ।
३. पा० सू० ५।१।२० ।	४. पा० सू० ५।१।२१ ।
५. पा० सू० ४।३।१५७ ।	६. सि० कौ० विकारार्थप्र० ।
७. पा० सू० ४।३।१५४ ।	८. पा० सू० ४।४।४ ।
९. सि० कौ० ठगधिकारः ।	१०. पा० सू० ४।४।२ ।
११. पा० सू० ४।४।३ ।	१२. तत्रैव ४।४।१ ।

दीव्यतीत्यतः तेनेति चानुवर्तते । एवं च तत्तत्प्रातिपदिकप्रकृतिकतृतीयान्तसमर्थात्
संस्कृतमित्यर्थे ठक्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः संभवति ।

एवं च—यत्र यत्र कुलत्थकोपधादण् इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र संस्कृतमित्यस्य
प्राप्तिरस्त्येव, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मस्य व्यापकत्वात् । अतश्चानयोस्तसर्गापवादभावः
पर्यवसन्नः ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

(७२क) उगवादिभ्यो यत्—

प्राक्क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । छस्यापवादः । अत्र हि उवर्णादेः गशब्दादेः वशब्दादेश्च यत् स्यादित्यर्थो न भवति । गवादिगणस्य सूत्रकृता पठितत्वात् । 'प्राक्क्रीताच्छ' इति चोत्सर्गसूत्रम् । अत्रार्थोऽवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताद्येऽर्थाः हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा—मासान्त्य इति कालः प्रतीयते, ग्रामात्पूर्व इति देशः, अलोऽन्त्यात्पूर्व इत्यलेव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रत्ययः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छप्रत्ययं तत्कौण्डिन्यन्यायेन बाधते । अन्यथा छस्य यदादेश्च सन्निधानाविशेषात्तद्व्यतय्यानीयारामिव पर्यायः स्यात् । अतोऽत्रार्थोऽवधित्वेन गृह्यते । ननु यदादिप्रत्ययविषये न भविष्यति, 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यत्र विभाषाग्रहणाल्लिङ्गात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वाऽवधित्वस्वोकारेऽपि न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छप्रत्ययस्यातिप्रसङ्गनिरासादिति चेत्, अत्राहुः—एवं सति 'छः' इत्येवाधिकारोऽस्तु—नार्थोऽवधिनिर्देशेन । 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यादिके प्रकरणे तु नास्याधिकारः, अधिकारान्तरेण निराकाङ्क्षत्वात् । अतश्च स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमर्ह इति बोध्यम् ।

प्रकृताभिप्रायस्त्वित्थम्—उगवादिभ्यो यदिति अपवादसूत्रमस्ति—अस्य चोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम् उवर्णान्तं गवादिगणपठितं च यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकचतुर्थ्यन्तत्वविशिष्टसमर्थत्वम् । अदसीयोत्सर्गसूत्रमस्ति—प्राक्क्रीताच्छ इति । तस्योद्देश्यताऽवच्छेदकमस्ति, प्रादिपदिकसामान्यप्रकृतिकचतुर्थ्यन्तत्वविशिष्टसमर्थत्वम् । एवं च यत्र यत्रोगवादिभ्यो यदितिसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं तत्र तत्र प्राक्क्रीताच्छ इति सामान्यसूत्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकमस्त्येवेति द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावविधया सम्बद्धत्वेनोत्सर्गापवादभावः सुतरां सिद्ध्यति ।

(८०) ऋषभोपानहोऽर्थः—

छस्यापवादः, आर्षभ्यो वत्सः^१ । चर्मणोऽञ्^२—चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वध्यं इदं वार्धं चर्म । वारत्रं चर्म^३ । अत्र तत्त्वबोधिनी—तदर्थमित्यादिपूर्वोक्तेऽर्थोऽञ् स्याच्छस्यापवादः । चर्मण इति षष्ठी, न तु पञ्चमी, पञ्चम्यां तु चर्म-

१. पा० सू० ५।१।२ । २. पा० सू० ५।१।१ । ३. पा० सू० ५।१।४ ।
४. पा० सू० ५।१।१४ । ५. सि० कौ० छयतोरधिकारः । ६. पा० सू० ५।१।१५ ।
७. सि० कौ० छयतोरधिकारः ।

शब्दाच्चमार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् 'चार्मणो द्वीपो' इत्यादौ, न चेष्ट्यते-चार्मणो द्वीपो इति, तदाह—चर्मणो या विकृतिरिति^१ ।

अत्रायं निष्कर्षः—ऋषभोपानहोर्ज्यः, चर्मणोऽञ् इति सूत्रद्वयमपि तदर्थविकृतेः प्रकृताविति सूत्रस्यापवादभूतम्^२ । यतो हि अनयोर्द्वयोर्यत्र यत्र प्राप्तिस्तत्र तत्र तदर्थ-विकृतेरिति शास्त्रस्य प्राप्तिरस्त्येव, इति कृत्वा व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः प्रतिफलति ।

(८१) विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम्^३—

अत्र योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात्, असंज्ञायां ड्वुन् स्यात्, कनोऽप-वादः । विंशकः, त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः, त्रिंशत्कः^४ । अयमाशयः योगविभागे सत्येव, विंशति-त्रिंशच्छब्दाभ्यां तृतीयान्ताभ्यां क्रीतेऽर्थे कन् सिध्यति । अन्यथा त्यन्तशदन्तयोः पर्युदासाद् विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् दुर्लभः स्यात् । ड्वुन्नसंज्ञायामिति द्वितीयो योगः कन्विधायकस्य प्रथमयोगस्य बाधकः । यतो हि प्रथमो योगः कन्-विधायकः, असंज्ञा-संज्ञासाधारणः, द्वितीयस्तु ड्वुन्प्रत्ययविधायकः, तत्राऽपि असंज्ञायां द्योत्यायाम् । एवं च ड्वुन्विधायकस्य व्याप्यधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यताकता, कन्विधाय-कस्य प्रथमयोगस्य व्यापकधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यताकता—इति रीत्या तस्योत्सर्गसूत्रत्वं फलति । एवं चात्र विभक्तयोरेव योगयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावो द्रष्टव्यः ।

(८२) शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्^५—

एभ्योऽण् स्यात्, ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम्, वैंशतिकम्, साहस्रम्, वासनम्^६ ।

अयं भावः—शतमानं परिमाणं ततष्ठञ् प्राप्तः 'प्राग्वतेष्ठञ्' इति सूत्रेण^७, विंशत्या क्रीतं विंशतिकम्, संज्ञाशब्दोऽयम् । असंज्ञायां तु विंशति-त्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्राप्तः, संज्ञा च यदि परिमाणस्य स्यात्तदा ठञ् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य संज्ञायां तु ठक् प्राप्तः । वसनशब्दात्तु ठगेव । सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात्ततः संख्याया अतिशदन्तायाः^८ इति कन् प्राप्तः इति विवेकः । एवं च शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् इत्यास्यापवाद-शास्त्रस्य यत्र यत्र प्राप्तिः, तत्र तत्र टञ्ठक्कन्विधायकशास्त्राणां प्राग्वतेष्ठञ्^९, आर्हादिगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्^{१०}, संख्याया अतिशदन्तायाः^{११} कन् इत्येतेषामन्यत-मस्य प्राप्तिर्भवत्येवेति अन्यतमत्वेनैषां व्यापकता मन्तव्या, अतश्च सुष्ठूच्यते मूलकृता श्रीभट्टोजिदीक्षितेन—ठञ्ठक्कनामपवाद इति ।

१. त० बो० ५।१।१५ ।	२. पा० सू० ५।१।१२ ।	३. पा० सू० ५।१।२४ ।
४. सि० कौ० आ० प्र० ।	५. पा० सू० ५।१।२७ ।	६. सि० कौ० आर्हीय-प्र० ।
७. पा० सू० ५।१।१८ ।	८. पा० सू० ५।१।२२ ।	९. पा० सू० ५।१।१८ ।
१०. पा० सू० ५।१।१९ ।	११. पा० सू० ५।१।२२ ।	

(८३) इद्गोण्याः^१—

गोण्या इत्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः^२ ।

अस्योत्सर्गसूत्रं तु 'लुक्तद्धितलुकि'^३ इति वर्तते । तेन हि—तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् क्रियते । एवं च इद्गोण्या इत्यस्य प्रवृत्तियोग्ये सर्वस्मिन् लक्ष्ये 'लुक्तद्धितलुकि' इत्यस्य प्रवृत्तिः भवत्येवेति द्वयोर्दत्तसर्गापवादभावः केन वारयितुं शक्येत ? इति मनसि निधाय श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेनोल्लिखितम्—लुकोऽपवाद इति । पूरणार्धाट्ठन्^४—यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते इति द्वितीयिकः, इत्यादि^५ ।

अयमाशयः—द्वितीयिक इत्यादिषु तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते^६—इति सामान्यसूत्रेण ठक् प्राप्तः । अर्धशब्दात् अर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन ट्ठन् प्राप्तः । सति च तस्मिन् स्त्रियां डीप् स्यात्, इष्यते च टाप् इति कृत्वा ठञो विधानम् ।

अस्यां स्थितौ पूरणार्धाट्ठन् इति सूत्रं ठक्ठिनुविधायकसूत्रयोरपवादो भवत्येव । एतद्विषये तयोर्नाप्राप्तत्वात् ।

आ च त्वात्^७—ब्रह्माणस्त्व इत्यतः प्राक्त्वतत्त्वावधिक्रियेते, अपवादेन सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नग्भ्यामपि सह समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता, पौंसम्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता^८ ।

अत्र तस्य भावस्त्वतलावित्युत्सर्गसूत्रम्^९, पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा^{१०} इत्यादीनि अपवादसूत्राणि, तत्र यद्यपि अपवादैरुत्सर्गा नित्यं बाध्येरन्नित्यस्ति नियमस्तथाऽपि आ च त्वात् इत्यधिकारमहिम्ना अपवादैः सह समावेश एव न तु बाध्यबाधकभावः । एवमेव यद्यत्र चकारो न गृहीतः स्यात्तर्हि स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नग्री न स्याताम् । अन्यत्र तयोः सावकाशत्वात् । एवं चात्र प्रकरणे उत्सर्गापवादभावसत्त्वेऽपि न बाध्यबाधक-भावस्थितिरिति विशेषो बोध्यः ।

(८४) द्वेस्तीयः^{११}—

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः^{१२} । अस्योत्सर्गसूत्रं तु तस्य पूरणे डट्^{१३}—इत्यस्ति । एवं च द्विशब्दात्पठ्यन्तात् समर्थात् पूरणेऽर्थे तीयप्रत्ययः । तस्य पूरणे

१. पा० सू० १।१।५० । २. सि० कौ० आ० प्र० । ३. पा० सू० ४।२।४९ ।
४. पा० सू० ५।१।४८ । ५. सि० कौ० आर्हीय-प्र० । ६. पा० सू० ५।१।४७ ।
७. पा० सू० ५।१।१२० । ८. सि० कौ० भावकर्म-प्रक० । ९. पा० सू० ५।२।११९ ।
१०. पा० सू० ५।१।१२२ । ११. पा० सू० ५।२।५४ । १२. सि० कौ० पाञ्चमिकप्र० ।
१३. पा० सू० ५।२।४८ ।

डडित्यस्य तु प्रतिपादिकसामान्यप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात्समर्थात् पूरणेऽर्थे डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थोऽस्ति । एवं च यत्र यत्र द्वेस्तीय इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र तस्य पूरणे इत्यस्य प्राप्तिरस्त्येवेति कृत्वा द्वेस्तीय इत्यस्य बाधकता, तस्य पूरणे इत्यस्य बाध्यता च समागता, अयमेवोत्सर्गापवादभावः सम्पन्नः । ननु डटः स्थाने तीयादेश एव किं न विधीयेत ? कथंकारमुत्सर्गापवादभावस्थितिः स्वीक्रियते इति, चेत्, उच्यते—तथा सति डड्वृत्ति-टित्वं स्थानिवद्भावेन तीयादेशे गमिष्यति, ततश्च टिड्ढेति डीप् स्यात् । न चेष्टापत्तिः, द्वितीया श्रितातीतेति^१ सूत्रे द्वितीयेति टाबन्तप्रयोगासंगतेः ।

(८५) उदराट्ठाद्यूने^२—

अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुबुक्षयाऽत्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः^३ । अयमाशयः—उदराट्ठाद्यूने इति सूत्रं स्वाङ्गवाच्युदरशब्दप्रकृतिक-सप्तम्यन्तात्समर्थात् ठक्प्रत्ययं विदधाति—अविजिगीषुरूपार्थस्य गम्यत्वं चेत् । इदं चापवादसूत्रम्, अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम्—उदरप्रकृतिकसप्तम्यन्तसमर्थत्वम् । अदसीय-मुत्सर्गसूत्रमस्ति—स्वाङ्गभ्यः प्रसिते^४, इति । तस्य चार्थः—‘स्वाङ्गवाचिप्रातिपदिक-प्रकृतिकसप्तम्यन्तात्समर्थात् प्रसितेऽर्थे कन् प्रत्ययः स्यात् । अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकं तावत्—स्वाङ्गवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकसप्तम्यन्तत्वविशिष्टसमर्थत्वम् । एवं च यत्र यत्र उदराट्ठाद्यूने इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकधर्मस्तत्र तत्र स्वाङ्गभ्यः प्रसिते इत्यस्यो-द्देश्यताऽवच्छेदकधर्म इति कृत्वा द्वयोरनयोर्व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः फलितो भवति ।

(८६) वयसि पूरणात्^५—

पूरणप्रत्ययान्तात् मत्वर्थे इनिः स्याद् वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्-बाधनार्थमिदम्^६ । एवं चोत्सर्गसूत्रमस्ति—अत इनिठनाविति^७ । तस्यार्थः—अदन्तप्रातिपदिकप्रकृतिकप्रथमान्तसमर्थात् मत्वर्थे इनिठनौ स्याताम् इति । तच्च शास्त्रं ‘वयसि पूरणात्’ इत्यस्य विषये नाप्राप्तमस्ति । अतश्च येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते, स तस्य बाधको भवतीति नियमेन ठन्बाधनाय वयसि पूरणादित्यस्यावतार इत्यस्यापवादत्वं सुष्ठु फलति ।

(८७) एतेतौ रथोः^८—

इदं शब्दस्य एत इत इत्येतौ आदेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये प्रत्यये परे । इशोऽपवादः^९ । अदसीयोद्देश्यताऽवच्छेदकं रूपम्—रेफादिथकारादि-

१. पा० सू० २।१।२४ । २. पा० सू० ५।२।६७ । ३. सि० कौ० पाञ्चमिक-प्र० । ४. पा० सू० ५।२।६६ । ५. पा० सू० ५।२।१३० । ६. सि० कौ०—पाञ्चमिक-प्र० । ७. पा० सू० ५।२।११५ । ८. पा० सू० ५।३।४ । ९. सि० कौ० प्राग्दिशीय-प्र० ।

प्राग्दिशीयप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेदंशब्दत्वम्^१। अस्योत्सर्गसूत्रमस्ति—इदम इश्। तस्यार्थः—इदं शब्दस्येशादेशः स्यात् प्राग्दिशीये प्रत्यये परे। उद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मस्तु प्राग्दिशीयप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेदंशब्दत्वम्। एवं च यत्र यत्र एतेतौ स्थोरित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मः तत्रेदम इशित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकरूपमस्त्येवेति भवत्येवानयोर्द्वयोः व्याप्यव्यापकभाव इति उत्सर्गापवादभावः पर्यवसन्नः।

(८८) इदमो हः^२—

त्रलोऽपवादः। इशादेशः। इह^३। इदमो ह इत्यस्य अयमर्थः—सप्तम्यन्तादिदंशब्दात्स्वार्थे हप्रत्ययः स्यात्। अस्मिन्निति विग्रहे इदंशब्दात् हप्रत्यये कृते सति इदमित्यस्य स्थाने इशादेशो च कृते सति इह इत्यस्य प्रयोगस्य सिद्धिर्भवति। अत्र नियमेन सप्तम्यास्त्रलित्यनेन त्रलप्रत्ययः प्राप्तोऽस्ति, तं प्रबाध्यानेन हप्रत्ययः क्रियते। सप्तम्यास्त्रलिति चोत्सर्गसूत्रम्। किं सर्वनामबहुप्रकृतिकसप्तम्यन्तात् स्वार्थे त्रलप्रत्ययो भवतु इति चैतस्य सूत्रस्यार्थः।

एवं च यत्र यत्र इदमो ह इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र सप्तम्यास्त्रलित्यस्य प्राप्तिरस्त्येवेति कृत्वाऽनयोर्व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः प्रतिफलति।

(८९) इदमो हिल्^४—

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव। अस्मिन् काले एतर्हि। अयं भावः—इदमो हिल् इत्यपवादसूत्रम्। इदमो ह इति चोत्सर्गसूत्रम्। यतो हि—इदमो हिल् इत्यनेन हिल्प्रत्ययो विधीयते काले गम्यमाने सति। इदमो ह इत्यनेन तु सर्वत्रैव हप्रत्ययः क्रियते, कालो वा स्याद् देशो वा स्यात्। एवं च इदमो ह इत्यस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वम्। इदमो हिल् इत्यस्य तु व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वम्, इति कृत्वा द्वयोस्तुत्सर्गापवादभावः सम्पद्यते।

(९०) इदमस्थमुः^५—

थालोऽपवादः^६। प्रकारवाचकादिदंशब्दात् तृतीयान्तात् थमुप्रत्ययः क्रियतेऽनेन सूत्रेण, अनेन प्रकारेण इति विग्रहे इत्थमिति प्रयोगो भवति। अस्योत्सर्गसूत्रम्—प्रकारवचने थाल्^७ इत्यस्ति। तेन च सूत्रेण प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्वार्थे विधीयते—इति कृत्वा तस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकता, इदमस्थमुर्इत्यस्य तु इदंशब्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वेन व्याप्यता, एवं च द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे सति उत्सर्गापवादभावो द्रष्टव्यः।

१. पा० सू० ५।३।३। २. पा० सू० ५।३।११। ३. सि० कौ० प्राग्दिशीय-प्र०।
४. पा० सू० ५।३।१०। ५. पा० सू० ५।३।१६। ६. पा० सू० ५।३।२४।
७. सि० कौ० प्राग्दिशीय-प्र०। ८. पा० सू० ५।३।२३।

(९१) दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्—

अस्तातेरपवादः^२ । ‘दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-
स्तातिः’^३ इति चोत्सर्गसूत्रम् । तेन तु सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकाल-
वृत्तिभ्यः स्वार्थे अस्तातिप्रत्ययः स्यात्—इत्यस्ताति^४प्रत्ययो विधीयते । दक्षिणोत्त-
राभ्यामतमुच् इत्यनेनापि सप्तम्याद्यन्ताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां स्वार्थेऽतमुच्प्रत्ययः
क्रियते, दक्षिणतः, उत्तरत इति च साध्यते । एतद्विषये सर्वत्र दिक्शब्देभ्य इत्यस्य
प्राप्तिरिति तस्योत्सर्गता, अस्य चापवादता प्रतिफलत्येव ।

(९२) शैवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्—

एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः ।
अनुकम्पितः शैवलदत्तः शैवलिकः^५ । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः^६—इत्यस्यायमपवाद
इति भावः । तस्यार्थस्तु अस्मिन् प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे
प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो दैविकः इत्यादिः^७ । यत्र
यत्र ‘शैवलसुपरि’—इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच—इत्यस्य प्राप्ति-
रस्ति—इति द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावः समायातः, एवमेव शैवलसुपरि इत्यस्योद्देश्यता-
वच्छेदकता यत्र यत्र, तत्र तत्र मनुष्यनाम्नष्ठज्वा इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकताऽप्यस्ति,
इति रीत्या द्वयोरुद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मयोरपि व्याप्यव्यापकभावः । अतश्चानयोः
सामान्यविशेषभावः, उत्सर्गापवादभावो वा फलत आयात्येव ।

(९३) संज्ञायां कन्—

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः,
वेणुकः^{१०} । संज्ञायां कन्निति त्वपवादसूत्रं पूर्वसूत्रस्य ‘ह्रस्वे’^{११} इत्यस्यापवादोऽस्ति । यतो
हि ह्रस्वत्वप्रयोज्या यदि संज्ञा गम्यते, तदैवानेन कन् कर्तुं शक्यते नान्यथा, ह्रस्वे इति
सूत्रं तु संज्ञात्वाभावेऽपि प्रवर्तते, इति व्यापकं तस्य क्षेत्रम् । अतश्च व्याप्यधर्माऽव-
च्छिन्नोद्देश्यताकतया संज्ञायां कन्नित्यस्य व्याप्यता ‘ह्रस्वे’ इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं तु—
ह्रस्वार्थोपाधिकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वमिति तद्व्यापकत्वं द्वारीकृत्य सूत्रस्याऽपि
व्यापकत्वं वक्तुं शक्यत एवेति कृत्वाऽनयोरुत्सर्गापवादभावो द्रष्टव्यः ।

(९४) स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्^{१२}—

जातीयरोऽपवादः^{१३} । स्थूलकः । उत्सर्गसूत्रं त्वस्ति—प्रकारवचने जातीयर्^{१४}

१. पा० सू० ५।३।२८।	२. सि० कौ० प्राग्वीय-प्र० ।	३. पा० सू० ५।३।२७ ।
४. सि० कौ० प्रा० प्र० ।	५. पा० सू० ५।३।८४ ।	६. सि० कौ० प्रा० प्र० ।
७. पा० सू० ५।३।८३ ।	८. सि० कौ० प्रा० प्र० ।	९. पा० सू० ५।३।८७ ।
१०. सि० कौ० प्रा० प्र० ।	११. पा० सू० ५।३।८६ ।	१२. पा० सू० ५।४।३ ।
१३. सि० कौ० स्वार्थिक-प्र० ।	१४. पा० सू० ५।३।६९ ।	

इति । प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः, पटुजातीयः । अत्र तत्त्व-
बोधिनीकार इत्थं व्याचष्टे—प्रकारो भेदः सादृश्यं च, उभयत्राऽपि यथासंभवं कन्,
जातीयरोऽपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं
भवति^१ । अतश्च स्थूलक इत्यस्य स्थूलभिन्नः स्थूलसदृश इति वाऽर्थो द्रष्टव्यः ।

यत्र यत्र प्रकारवचनस्थूलादिप्रकृतिकसुबन्तत्वम्, तत्र तत्र प्रकारार्थक-
प्रातिपदिकसामान्यप्रकृतिकसुबन्तत्वमस्त्येवेति सूत्रद्वयीयोद्देश्यताऽवच्छेदकयोर्व्याप्य-
व्यापकभावेऽनयोऽस्तर्गापवादभावः सम्पद्यमानो द्रष्टव्यः ।

(९५) सन्नौ प्रशंसायाम्^३—

रूपपोऽपवादः^४ । प्रशस्ता मृत्—मृत्सा, मृत्स्ना, प्रशंसायां रूपबिति^५ चोत्सर्ग-
सूत्रम्, तस्य चार्थः—सुबन्तात्तिङन्ताच्च प्रशंसायां द्योत्यायां रूपप्रत्ययो भवतु ।
प्रशस्तः पटुः, पटुरूपः । प्रशस्तं पचति, पचतिकल्पम्^६ । द्वयोरत्र व्याप्यव्यापकभाव इत्थं
बोद्धव्यः—प्रशंसायां रूपबिति सूत्रं तु सुबन्तत्वं तिङन्तत्वं चान्यतरदुद्देश्यतावच्छेदकतया
स्वीकरोति प्रशंसाया द्योत्यत्वे सति । सन्नौ प्रशंसायामिति तु मृदस्तिकन्नित्यतः^७
मृद इत्यस्यानुवृत्त्या मृद्रूपप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वमुद्देश्यताघटकतया अङ्गीकरोति
प्रशंसाया द्योत्यत्वे सति । एवं च सन्नौ प्रशंसायामित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकता यत्र
यत्र, तत्र सर्वत्र प्रशंसायां रूपबित्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदकता अस्त्येव, अतश्च द्वयोर्व्याप्य-
व्यापकभावे उत्सर्गापवादभावः फलत्येवेति मन्तव्यम् ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. सि० कौ० प्रा० प्र० ।

३. पा० सू० ५।४।४० ।

५. पा० सू० ५।३।६६ ।

७. पा० सू० ५।४।३९ ।

२. त० बो० स्वा० प्र० ५।४।३ ।

४. सि० कौ० स्वार्थिक-प्र० ।

६. सि० कौ० प्रा० प्र० ।

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

(९६) एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः^१—

एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल् लुप्यते, सम्बुद्धेश्चेत् । एङ्ग्रहणं किम्—हे हरे ! हे विष्णो !, अत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति^२ । उत्सर्ग-शास्त्रमिदम् ।

(९७) ह्रस्वस्य गुणः^३—

ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । अपवादशास्त्रमिदम् । यतो हि यत्र यत्र ह्रस्वस्य गुणः प्राप्तः, तत्र सर्वत्र एङ् ह्रस्वादिति सुलोपः प्राप्तः इति व्याप्यव्यापकभावः । ह्रस्वान्ताङ्गान्त्याल्वं सम्बुद्धयव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमुद्देश्यताऽवच्छेदकम् अपवाद-शास्त्रस्य । एङन्तह्रस्वान्तान्यतराङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टं संबुद्धयव्यवकहत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकमेङ्ह्रस्वादित्यस्य । यद्यप्यत्र 'ह्रस्वस्य गुण' इत्यस्य निरवकाशत्वं नास्ति, सम्बुद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनास्य प्राप्तत्वात् । तथाऽपि एङ्ह्रस्वादि-त्यस्याप्राप्तियोग्यस्थलेऽचारितार्थ्ये सति तस्मिन् कृते च सति चारितार्थ्यमित्येवंरूपस्य तत्क्रन्यायस्य प्रवृत्तिरत्र भवत्येव । न हि सर्वथा निरवकाशन्यायेनैवापवादत्वमपि तु तत्क्रन्यायेनापि । एवञ्चात्र तत्क्रन्यायेनोत्सर्गपवादभावो बोध्यः । कौमुदीग्रन्थस्य मूले तु परत्वं नित्यत्वं चोभयमेव दर्शितं 'ह्रस्वस्य गुण' इत्यस्य । तत्र पुनः शङ्क्यते—अन्तरङ्गत्वाल्लोपः स्यात् यतश्चापरनिमित्तकत्वमस्त्येव तस्य । तदुपरि पुनः 'ह्रस्वस्य गुण' इत्यस्यापवादत्वेन सम्बुद्धिनिमित्ते गुणे कृते ह्रस्वात्परत्वाभावे सति लोपो न स्यादत एङ्ग्रहणं कार्यमिति भावः ।

परिभाषेन्दुशेखरे द्वितीयतन्त्रे—येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति, इति परिभाषा तत्क्रन्यायस्यैव स्वरूपं प्रतिपादयति ।

एवञ्च एङ्ह्रस्वादित्यत्रैङ्ग्रहणमावश्यकम् । किं च 'इमां इमे किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षप्रयोगे-से इति पृथक्पदम्-ईकारेण लक्ष्म्या सहिता सेः, तत्सम्बोधने हे से ! लक्ष्मीयुते दमयन्ति ! इत्यर्थे, इति मनोरमायां व्युत्पादितम्^४ । एवञ्च तत्राऽपि सम्बुद्धिलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकम् । एवञ्च से इत्यत्रैङ्ग्रहणस्य सावकाशतया हे हरे इत्यादौ सुलोपो न स्यात्, ^५सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वात् हे गौरि ! इत्यत्र परत्वात् हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा अम्बार्थ-नद्योरिति ह्रस्वे कृते सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभा-

१. पा० सू० ६।१।६९ । २. सि० कौ० अजन्त-प्र० । ३. पा० सू० ७।३।१०८ ।

४. पा० सू० १।३।८७ मनोरमायाम् । ५. परि० श्लो० ३ ।

वाद् हे लक्ष्मि ! इत्यत्र सुतरां सम्बुद्धिलोपो न स्यात्, इति चेत् सत्यम्—गुणात्संबुद्धेरिति वाच्ये एङ्ग्रहणसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषां बाधित्वाऽपि सम्बुद्धिलोपः स्यादिति भावः ।

(९८) औतोऽमृशसोः^१—

ओकारादमृशसोरचि आकार एकादेशः स्यात् । इदमपवादशास्त्रम्, अस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम् ओकाराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टममृशसोरत्त्वम्, अमृशसोरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमोकारत्वम् इत्युभयम् ।

उत्सर्गशास्त्रञ्च—‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’^२ अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्ण-दीर्घ एकादेशः स्यात् । अत्राऽपि अगव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टं प्रथमाद्वितीययोरत्त्वम्, प्रथमाद्वितीययोरजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमकत्वं चोभयम् । एवं च द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेन भवति उत्सर्गापवादभावः ।

(९९) ईर्ष्यन्तेस्तृतीयस्येति वाच्यम्^३—

तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वाऽर्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यपवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यिष्यत्, ऐर्षिषत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्तान्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते, हलादिः शेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव, तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः^४ ।

अयमत्र विवेकः—तृतीयस्यैकाचो द्वित्वं तु स्यादित्यर्थेऽजादेर्द्वितीयस्येत्यस्येदमपवादः स्यात् । यतो हि ईर्ष्यधातोः सनि इटि च ईर्ष्यस इत्यवस्थायां सनो द्वित्वम्, तेन ‘ईर्ष्यिषिषति’ इति प्रयोगः स्यात् । एवञ्च यदा यदा अत्र तृतीयस्यैकाचो द्वित्वप्राप्तिस्तदा तदा अजादेर्द्वितीयस्येति द्वितीयैकाचो द्वित्वं प्राप्नोत्येवेति कृत्वाऽनयोर्द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः फलत्येव ।

श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धिते^५ इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । अयं भावः—श्वन्शब्दादाचक्षाणणिचि कृते सति नस्तद्धिते इति सूत्रेण टिलोपे वकारस्य ‘श्वयुवमघोनामतद्धिते’ इति सम्प्रसारणे ‘अचो ङ्णिप्रति’ इति वृद्धौ आवादेशे शावयति इति सिद्धयति ।

न च प्रकृत्यैकाजित्यनेन टिलोपबाधः स्यादिति वाच्यम्, येन नाप्राप्तिन्यायेन ‘टिः’ इत्यस्यैव तेन बाधात् । यतो हि यत्र यत्र प्रकृत्यैकाजिति प्राप्नोति, तत्र ‘टिः’ इत्यस्य प्रवृत्तिर्न तु ‘नस्तद्धिते’ इत्यस्य ।

१. पा० सू० ६।१।९३ । २. पा० सू० ६।१।१०२ । ३. भाष्यवार्तिकम् ६।१।२ ।
४. सि० को० ण्यन्त-प्र० । ५. पा० सू० ६।४।१४४ ।

(१००) अहीने द्वितीया^१—

अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः, ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्यस्वरेणाद्युदात्तः । अहीने किम् ?—कान्तारातीतः । अनुपसर्गो इति वक्तव्यम् । नेह—मुखप्राप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम्^२ । तच्चोत्सर्गसूत्रम्—थाज्यघञ्क्ताजबित्रकाणामिति । तस्यार्थः—थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप्, इत्र, क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्तः । प्रथमस्यायोः । आवसथः । घञ्-प्रभेदः । क्तः—धर्ता वज्री पुरुषदुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच्-प्रक्षयः । अप्-प्रलयः । इत्र-प्रलवित्त्रम् । क-गोवृषः, मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव-सुस्तुतं भवता-यत्र यत्र 'अहीने द्वितीया' इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र थाथेत्यस्य प्राप्तिः, एवं चाहीने इत्यस्य व्याप्यविषयताकत्वेनापवादत्वम् । थाथेत्यस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वेनोत्सर्गत्वं सुसम्पन्नमेवास्ति ।

(१०१) ऊनार्थकलहं तृतीयायाः^३—

माणेनम्, माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम्^४ । अस्यार्थः—तृतीयान्तात् पूर्वपदात्पराणि ऊनार्थानि, कलहश्च एतानि उत्तरपदानि अन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु—पूर्वसदृशसमोनाथकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः^५ इति समासः । अस्योद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—तृतीयान्तपूर्वपदावधिकाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टमूनार्थकोत्तरपदत्वं कलहरूपोत्तरपदत्वञ्च ।

अदसीयोत्सर्गसूत्रं तु—तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः^६ । अस्यार्थः—तत्पुरुषसमासघटकं तुल्यार्थकपूर्वपदं, सप्तम्यन्तपूर्वपदम्, उपमानवाचिपूर्वपदं च प्रकृतिस्वरविशिष्टञ्च भवतु इति । अस्योद्देश्यतावच्छेदकधर्मः—तत्पुरुषसमासघटकत्वविशिष्टम् तुल्यार्थकतृतीयान्तादिपूर्वपदत्वम् ।

एवञ्च यत्र-यत्र ऊनार्थकलहं तृतीयाया, इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्य प्राप्तिः । अतो द्वयोरनयोर्व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः फलत्येव ।

(१०२) अयामन्ताल्वाय्येत्स्विष्णुषु^७—

आम्-अन्त-आलु-आय्य-इत्नु-इष्णु एषु परेषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपस्यापवादः^८ । अस्योत्सर्गसूत्रमस्ति 'णेरनिटि' इति । तस्यार्थस्तु—अनिडादावार्धधातुके परे णेरलोपः स्यादिति । अपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं तु आम्-अन्त-इत्यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टणित्वम् । उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकम्-अनिडादावार्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टणित्वमिति । यत्र यत्र आम्-अन्त इत्यादि प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्व-

१. ६।२।४७ ।

२. सि० कौ० प्रत्ययस्वरप्रकरण । ३. पा० सू० ६।२।१५३ ।

४. सि० कौ० समासस्वरप्र० ।

५. पा० सू० २।१।३१ ।

६. पा० सू० ६।२।२ ।

७. पा० सू० ६।४।५५ ।

८. सि० कौ० म्वा० प्र० ।

विशिष्टणित्वम्, तत्र-तत्रानिडाद्यार्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टणित्वमस्त्येवेति तस्य व्यापकत्वाद् णिलोपस्योत्सर्गत्वादयादेशस्यापवादत्वम् ।

वा०—ण्यल्लोपावियङ्यण्णुण्वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादिक्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तन्निटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चैयङादेरपवाद एवायम् । इयङ्—अततक्षत्, यण्—आटिटत्, गुणः—कारणः, वृद्धिः—कारकः, दीर्घः—कार्यते^१ ।

अयं भावः—णेरित्येतावति सूत्रे कृतेऽपि आर्धधातुके इत्यनुवृत्त्यार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति । एवञ्चायं णिलोप इयङादेरपवाद इति भावः । अल्लोपांशे तु वार्तिकमावश्यकमेव तेन चिकीर्षकमित्यत्र वृद्धिः, चिकीर्ष्यादित्यत्र अकृत-सार्वेति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोप एव भवति ।

(१०३) इणो यण्—

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति^२ । अस्योत्सर्गसूत्रन्तु 'अचिश्नुधातु-भ्रुवां य्वोरियङ्वङौ' इति^३ । अपवादशास्त्रम्—'इणो यण्' इति । तस्यार्थस्तु अजादि-प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्येणधातोर्यणादेशः । अचिश्नु—इत्युत्सर्गसूत्रस्यार्थस्तु—अजादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्येवर्णवर्णान्तिधात्वन्ताङ्गावयवस्येवर्णस्योवर्णस्य वा इयङ्वङौ आदेशौ भवेताम् । तत्रापवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मः—अजादिप्रत्यया-व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेणधात्ववयवेकारत्वम् । उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मस्तु—अजादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टम् इवर्णान्तिधात्वन्ताङ्गावयवधात्ववर्णत्वम् । इदञ्च व्यापकम्, अपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं व्याप्यम् । अतश्चानयोरुत्सर्गपवादभावः सुष्ठु सम्पद्यते इति भावः ।

अत एवोक्तं तत्त्वबोधिनीकृताऽपि इयङोपवाद इति, येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम्—आयकः^४ ।

(१०४) आङजादीनाम्^५—

अजादीनामाद् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवादः^६ । 'लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः इत्युत्सर्ग-सूत्रम् । लुङादिषु परेषु अङ्गस्याडागमस्तेन विधीयते, अतश्च आङजादीनामित्यस्य विषये तस्यावश्यप्राप्तत्वात् उत्सर्गत्वम् । आङजादीनामित्यस्यापवादत्वम् । अनयोरुद्देश्यता-वच्छेदकधर्मयोरपि व्याप्यव्यापकभावापन्नत्वात् । लुङाद्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टधातु-रूपाङ्गवृत्त्यङ्गत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम्, लुङ्-लङित्यस्य लुङादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्व-

१. सि० कौ० भ्रा० प्र० ।

२. पा० सू० ६।४।८१ । ३. सि० कौ० अदादि प्र० ।

४. पा० सू० ६।४।७७ ।

५. सि० कौ० त० बोधिनी अदादि प्र० ।

६. पा० सू० ६।४।७२ ।

७. सि० कौ० भ्रादि-प्र० ।

विशिष्टाजादिधातुरूपाङ्गवृत्त्यङ्गत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम्—आडजादीनामित्यस्य । अतश्च व्याप्यव्यापकभावः स्फुट एवास्ति ।

(१०५) पापाणके कुत्सितैः^१—

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः, अणककुलालः । 'कुप्यकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरकोशोक्त्या पापाणकशब्दौ कुत्सिताभिधायिनौ । एवञ्च पापाणकशब्द-प्रकृतिकसुबन्ततदादि समर्थसमानाधिकरणप्रकृतिकसुबन्ततदादिना सह वा समस्यते ।

(१०६) कुत्सितानि कुत्सनेः^२—

इत्यनेन पूर्वसूत्रेण सिद्धिरिति कृत्वा पूर्वसूत्रापवादोऽयं योगः । अतश्चानयोः नियमेन पूर्वनिपातो भवति । अन्यथा नापितपाप इति स्यात् । एवञ्च 'कुत्सितानि कुत्सनेः' इत्यस्योत्सर्गत्वं नाप्राप्ततया समायातम् । अस्यां स्थितौ अत्रापि पूर्वोत्तरसूत्रयोर-नयोर्द्वयोत्सर्गपिवादभावः सुसम्पद्यते । अत एवोक्तं कौमुद्याम्-पूर्वसूत्रापवाद इति । तत्फलञ्च नियमेन पूर्वनिपातोऽनयोः पापाणकशब्दयोः ।

(१०७) हुशुवोः सार्वधातुके^३—

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति^४ । 'अचि श्नुधातुभ्रवामियङुवङौ'^५ इत्युत्सर्ग-सूत्रम् । तेनैवोवङः प्राप्तिः । 'हुशुवोः सार्वधातुके'^६ इत्यपवादसूत्रम् । तेन यण् प्राप्तः ।

अत्रोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः प्रकृतोपयोगितया अजादिप्रत्यया-व्यवहितपूर्वोवर्णान्तधात्वन्ताङ्गावयवान्त्योवर्णत्वम् ।

अपवादशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः—अजादिसार्वधातुकाव्यवहितपूर्वहुधा-त्वन्त-श्नुप्रत्ययान्तानेकाजङ्गान्त्यावयवासंयोगपूर्वोवर्णत्वम् ।

एवं चापवादशास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकधर्मस्य व्याप्यतया तद्धर्माऽवच्छिन्नाति-रिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयतादृशव्यापकधर्माऽवच्छिन्ने संकोचेन प्रकृते 'शृण्वन्ति' इति प्रयोगे उवङः प्रसक्तिर्व्याह्र्यते—इत्युत्सर्गपिवादभावस्य प्रयोजनं स्पष्टीकृतमस्ति ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. पा० सू० २।१।५४ ।

३. पा० सू० ६।४।८७ ।

५. पा० सू० ६।४।७७ ।

२. पा० सू० २।४।१७ ।

४. सि० कौ० भ्वादि-प्र० ।

६. पा० सू० ६।४।१०१ ।

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

(१०८) अतोऽम्^१—

अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् ।

अपवादशास्त्रमेतत् । उत्सर्गसूत्रं तु—स्वमोर्नपुंसकात्^२ । क्लीबादङ्गात् स्वमोर्लुक् स्यात् । अदसीयोद्देश्यतावच्छेदकम्—क्लीबत्वनिरूपितवृत्तिमदङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टं सु अम् इत्यन्यतरत्वम्—इदञ्च व्यापकम् । अतोऽमित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—क्लीबे वर्तमानाददन्ताङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टं सु—अम् इत्यन्यतरत्वम्—इदञ्च व्याप्यम् । यत्र-यत्र अतोऽमित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्, तत्र तत्र स्वमोरित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम् । अतश्चानयोर्द्वयोस्तसर्गापवादभावः प्रतिफलत्येवेति, उक्तञ्च कौमुदीग्रन्थे श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितेन अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । तत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् इति ।

(१०९) आमि सर्वनाम्नः सुट्^३—

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः, स्यात्^४ । एत्वषत्वे—सर्वेषाम्, अपवादशास्त्रमेतत् । अस्योत्सर्गसूत्रं तु—ह्रस्वनद्यापो नुट्^५ ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्तात्परस्यामो नुडागमः स्यात्^६, इति । अत्राऽपवादशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदको धर्मः—अवर्णान्ताङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसर्वनामविहितस्त्वविशिष्टमाम्त्वम् । उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकम्—ह्रस्वान्तनद्यन्ताबन्तेत्यन्यतमाङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टमाम्त्वम् । एवञ्च यत्र यत्रामि सर्वनाम्न इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्, तत्र-तत्र ह्रस्वनद्याप इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम् । अतो द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गापवादभावः सम्पन्नः ।

(११०) चतुरनडुहोरामुदात्तः^७—

अनयोरास्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः^८ । इदमुत्सर्गसूत्रम् । अस्याद्देश्यतावच्छेदकम्—सर्वनामस्थानाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यच्चतुरनडुहशब्दान्तमङ्गम्, तद्वृत्तिधर्मः ।

१. पा० सू० ७।१।२४ । २. पा० सू० ७।१।२३ । ३. पा० सू० ७।१।५२ ।
४. सि० कौ० अजन्त-प्र० । ५. पा० सू० ७।१।५४ । ६. सि० कौ० अजन्त-प्र० ।
७. पा० सू० ७।१।९८ । ८. सि० कौ० हलन्त-पु० ।

(१११) सावनडुहः^१—

इदमपवादसूत्रम् । तस्य चार्थः—अस्य नुम्स्यात् सौ परे^२ । अदसीयोद्देश्यतावच्छेदकं तु सुविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमनडुहशब्दान्तं यदङ्गम् तद्वृत्तिधर्मः । एवञ्च यत्र-यत्र सावनडुह इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्, तत्र-तत्र चतुरनडुहोरामित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—इति रीत्या द्वयोर्व्याप्तिव्यापकभावे सति उत्सर्गपवादभावः समायातः । एवमेव 'सावनडुहः' इत्युत्सर्गसूत्रम्, तस्य च अम् सम्बुद्धावित्यपवादसूत्रम् । तस्यार्थः—चतुरनडुहोरम् स्यात् सम्बुद्धौ । चतुरनडुहोरित्यतः चतुरनडुहोरित्यनुवर्तते । अस्योद्देश्यतावच्छेदकं तु सम्बुद्धयव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं चतुरनडुहशब्दान्ताङ्गत्वम् । एवञ्च अम् सम्बुद्धावित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं व्याप्यम्, सावनडुह—इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं व्यापकम्, अतश्चानयोर्द्वयोस्तुत्सर्गपवादभावः सम्प्राप्तः । किन्तु आच्छीनद्योर्नुम्—इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तं पदं सावनडुह इत्यत्रानुवर्तते, अतश्च चतुरनडुहोरवर्णात् परो नुम् विधीयतेऽनेन सूत्रेण । अतश्च अमि कृते एवास्य नुम् प्रवृत्तिर्न तु ततः प्राक् सम्भवति, एवमेव सम्बुद्धावपि अमि कृते एव नुम् सम्भवति, न तु ततः प्राक्, अवर्णाभावात् । अतएव लिखितम्, कौमुदीग्रन्थे नुमा अम् न बाध्यते, अमा च नुम् न बाध्यते ।

(११२) न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः^३—

एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण न स्यात्तडानयोरभावे । वत्स्यति वर्त्तिष्यते ।^४ वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेधः । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते^५ ।

अयं भावः—जिगमिषिता, जिगमिषितारौ इत्यादौ तृचि परतः, सन इडागमसिद्धये 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति इत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते, अर्थाधिकारानुरोधात् । तेन परस्मैपदाभावेऽपि तृचि विवृत्तिता इत्यादौ 'अतो हेः' इति हेर्लुक्त्वं विवृत्स, इत्यत्र च सन इष्णिषेधः सिद्धयति । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्येड्वचनादन्यत्र निषेध इति स्थितम् । तेन 'विवर्तिषते' इत्यादौ इड् भवति । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सित्रीयते इत्यत्र त्वात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते । स च पश्चात्तडि कृतेऽपि न निवर्तते । चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । वस्तुतस्तु पञ्चभ्य इति वक्तुमुचितम् । तथा च तासि चेत्येवं सूत्रं कर्त्तव्यम् । न च वृतादिष्वितिप्रसङ्गः, तडानयोः सत्त्वात् ।

(११३) व्यथो लिटि^६—

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिः शेषापवादः । यस्य हलादिः शेषेण निवृत्तिः । विव्यथे^७ ।

१. पा० सू० ७।१।८२ ।

२. सि० कौ० हलन्त-पु० ।

३. पा० सू० ७।२।५९ ।

४. सि० कौ० स्वादि-प्र० ।

५. पा० सू० ७।४।६८ ।

६. सि० कौ० स्वादि-प्र० ।

अस्य व्यथो लिटीत्यस्योत्सर्गसूत्रमस्ति—“ह्लादिः शेषः” इति । तस्यार्थस्तु अभ्यासस्य आदिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते, एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकमस्य अभ्यास-घटकादिहलत्वम् । अपवादसूत्रस्य व्यथो लिटीत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकमस्ति—लिङव्यव-हितपूर्वत्वविशिष्टव्यथसम्बन्ध्यभ्यासावयवयणत्वम् । एवञ्च यत्र-यत्र व्यथो लिटीत्यस्यो-द्देश्यतावच्छेदकम्, तत्र तत्र ह्लादिः शेष इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकरूपं वर्तत एवेति व्याप्यव्यापकभावेनोत्सर्गपवादभावः सम्पन्नः ।

(११४) उर्द्धत्^१—

उपधाया ऋवर्णस्थाने ऋत् स्याद्वा चङ् परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्-अपपर्थत् । अत्र सूत्रे ‘णौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः^२’ इत्यतो णौ चङि उपधाया इति पदत्रयमनुवर्तते, जिघ्रतेर्वा^३ इत्यतो वा इति पदं चानुवर्तते । अतश्च उपधाया ऋवर्ण-स्येत्याद्यर्थः सम्पन्नः । उत्सर्गसूत्राण्यस्य त्रीणि सन्ति—उपधायाश्च,^४ पुगन्तलधूपधस्य च^५, मृजेर्वृद्धि^६ इति । यत्र-यत्र उर्द्धदित्यस्य प्राप्तिस्तत्र-तत्र उपधायाश्च, पुगन्तल-मृजेर्वृद्धिरित्येतेषामन्यतमस्य प्राप्तिरिति अन्यतमत्वेन एतेषां व्यापकता बोध्या । तत्र ऋकारोपधेऽचीकृतदित्यादौ उपधायाश्चेति इकारादेशः प्राप्तः । अमीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरित्यनेन आरादेशः प्राप्तः । अन्येषाम् ऋदुपधानां वृत् इत्यादिधातूनामपी-पृथत्-अपपर्थत्-इत्यादिलक्ष्येषु लधूपधगुणेन आरादेशः प्राप्त इति विवेकः । नन्विह उरित्यनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति, ऋदिति विधीयमानस्तु न गृह्णाति । तथा च अचीकृपदित्यत्र उर्द्धदित्यनेन ऋवर्णे सति अचीकृपदिति स्यादिति चेत्, उच्यते—लत्वस्यासिद्धतया प्रथमम् उर्द्धदित्यस्य प्रवृत्त्या तदनु ‘कृपो रो ल’ इत्यस्य प्रवृत्तौ ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानेन इष्टसिद्धिः सुलभा । न च चलीकृत्यते इत्यादौ रोगागमादेर्लत्वार्थं ‘कृपो रो ल’ इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपूधातुः ‘कृपू सामर्थ्ये’ इत्येव पठनीयम् । एवं हि प्रक्रियालाघवं भविष्यति ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोऽपि न भविष्यतीति वाच्यम् । अचीकृपदित्यत्र उर्द्धदित्यस्य प्रवृत्तौ अनिष्टरूपप्रसक्तेः । ‘कृपो रो ल’ इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति स्वीकारे तु उक्तव्याख्यानक्लेशस्य दुर्वारत्वात् । एषा च कैयटपद्धतिः, न च क्षोदक्षमा, ऋत उदित्यत्र तपरकरणेन लृवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धेः स्पष्टं लाभात् ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. पा० सू० ७।४।७ । २. पा० सू० ७।४।१ । ३. पा० सू० ७।४।६ ।

४. पा० सू० ७।१।१० । ५. पा० सू० ७।३।८ । ६. पा० सू० ७।२।११ ।

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

(११५) हो ढः^१—

हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च^२—झलो झलीत्यतो झलीत्यनुवृत्तम्, पदस्येत्यधि-
कारश्च, स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतोऽन्ते इति चानुवृत्तम् । अतो वाक्यभेदेन व्याख्या-
तम्—झलि पदान्ते चेति, इदमुत्सर्गसूत्रम् । अस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—झलव्यवहितपूर्वत्वः
विशिष्टं हत्वम्, पदनिरूपिताऽन्त्यत्वविशिष्टं हत्वं च । दादेर्धातोर्धः^३ इति त्वपवाद-
शास्त्रम् । उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते चेति^४ तस्यार्थः । धातोरित्य-
स्यावृत्त्याऽतिरिच्यमानस्यैकस्य धातोरित्यस्य फलमिदमुपदेशे इति । एवं च झलव्यव-
हितपूर्वत्वविशिष्टमुपदेशकालिकदादिधात्ववयवहत्वम्, पदान्तत्वविशिष्टमुपदेशकालिक-
दादिधात्ववयवत्वविशिष्टं हत्वं चेत्युभयमुद्देश्यताऽवच्छेदकम् । इदञ्च हो ढ इत्यस्योद्दे-
श्यतावच्छेदकापेक्षया व्याप्यम् । तत्तु व्यापकमित्यदस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नाति-
रिक्तत्वेन 'हो ढः' इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोच इत्यनयोः उत्सर्गापवादभावः
सिद्धयति । भाष्येऽपि 'ननु धुक् धुगित्यादौ' हो ढ इत्येतत् प्रतिदादेर्धातोरित्यस्या-
सिद्धत्वात् कथं घत्वम् ?—अपवादत्वात् इत्युक्तम् ।

(११६) नहो धः^५—

नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । इदमपवादशास्त्रम् पदान्तांशे । 'झलां
जशोऽन्ते' इति तूत्सर्गसूत्रम् । यतो हि यत्र-यत्र पदान्तविषये नहो ध इत्यस्य प्राप्तिस्तत्र-
सर्वत्र 'झलां जशोऽन्ते'^६ इत्यस्य प्राप्तिरिति जश्त्वस्य नाप्राप्ततया 'नहो ध' इत्यनेनैव
बाधो भवति । अतश्च नहोऽब्दान्त्यहकारस्य धकार एव न तु जश्त्वेन गकारः । वस्तुतो
धत्वदृष्ट्या जश्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं धत्वे पश्चाज्जश्त्वं भवति इति न कोऽपि विरोध
इति तत्त्वम् ।

(११७) अहन्^७—

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अत्र पदस्येत्यधिकारः । ससजुषो हरित्यतो हरि-
त्यनुवर्तते । एवञ्च अहन्शब्दान्तपदावयवनिर्दिश्यमानस्याहन्नित्यस्यालः स्थाने रुर्भवति ।
तादृशान्त्यालत्वं च उद्देश्यताऽवच्छेदकम् । इदञ्चापवादसूत्रम् । उत्सर्गसूत्रं तु नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्येति । तस्यार्थः—प्रातिपदिकसञ्ज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः
स्यात् इति, ईदृशनकारवृत्तिनत्वमस्योद्देश्यताऽवच्छेदकम् । अहन्नित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं

१. पा० सू० ८।२।३१ । २. सि० कौ० हलन्त-पु० । ३. पा० सू० ८।२।३२ ।

४. सि० कौ० हलन्त-पु० । ५. पा० सू० ८।२।३४ । ६. पा० सू० ८।२।३९ ।

७. पा० सू० ८।२।६८ ।

यत्र, तत्र नलोप इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकमिति द्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे उत्सर्गापवाद-
भावः आगतः ।

(११८) झलां जशोऽन्ते^१—

उत्सर्गसूत्रमिदम् । पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः, चिद्रूपम्^२ ।

(११९) ससजुषो रुः^३—

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात्^४ ।

अपवादसूत्रमेतत् । अत उक्तम्—जश्त्वापवाद इति । अत्र झलां जश इत्यस्योद्दे-
श्यतावच्छेदको धर्मः—पदान्तत्वविशिष्टं झकारादिलान्तसमुदायघटकवर्णत्वम् । स-सजुष
इत्यस्योद्देश्यताऽवच्छेदको धर्मः सान्तपदावयवान्त्यालत्व, सजुष-शब्दान्तपदावयवा-
न्त्यालत्व-इत्येतदन्यतरूपः । अयञ्च धर्मः पदान्तत्वविशिष्टझकारादिलान्तसमुदायघटक-
वर्णवृत्तिवर्णत्वव्याप्यः । एवञ्च व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य 'झलांजश' इत्यस्य
बाधः सम्पन्न इत्युभयोरुत्सर्गापवादभावः साधु संगच्छते^५ ।

(१२०) रोजसुपि^६—

अहनो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः, अहर्गणः । अपवाद-
शास्त्रमेतत् । अदसीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—अहन्शब्दान्तपदावयवनिर्दिश्यमानस्य
अहन्शब्दस्यान्त्यत्वविशिष्टं सुप्परकत्वाभावविशिष्टं नकारत्वम् । यतो हि—पदस्येत्य-
धिकारोऽत्रायाति^७ । निर्दिश्यमानपरिभाषाऽलोऽन्त्यपरिभाषा चोपतिष्ठेते—स्थान-
षष्ठीं दृष्ट्वा ।

एवञ्च येन विधिरिति तदन्तविधिना अहन्शब्दान्तपदमिति लभ्यते । असुपो-
त्यस्य नञ्पदं न पर्युदासार्थकम्, तथा सति सुप्सदृशे एव रुत्वं स्यान्न त्वन्यत्र, तेन
अहर्भाति इत्यादौ न स्यात् । सादृश्यं च प्रतियोगिताऽवच्छेदकव्यापकधर्मेण ग्राह्यं
भवतीति कृत्वा प्रत्ययत्वेनैव तत्त्वे गृहीते कस्मिंश्चित्प्रत्यये एव रुत्वं प्रसज्येत । अतः
पर्युदासार्थकत्वं विहाय प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वं स्वीक्रियते, तेन सुपि परतो न स्याद्
रुत्वमन्यत्र तु यथेच्छं स्यात् । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वपक्षे-असमर्थसमासः, क्रियाबो-
धकपदाध्याहारः, वाक्यभेदः, आचार्यस्याप्रामाण्यापत्तिश्चेति सन्ति, चत्वारो दोष-
स्तथाऽपि अनचि चेत्यत्रैव लक्ष्यानुरोधेनायमेव पक्षः स्वीकृतोऽस्ति । फलमुखस्य गौरवा-
दिदोषस्यादोषत्वात् । अत एवात्र सूत्रे तत्त्वबोधिनीकृताऽपि प्रसज्यप्रतिषेधः एव
मूलानुरोधेन लक्ष्यानुरोधेन च समर्थितः । अनया रीत्या सुप्परकत्वाभावविशिष्टे-

१. पा० सू० ८।२।३९ । २. सि० कौ० ह्रस्व-प्र० । ३. पा० सू० ८।२।६६ ।
४. सि० कौ० स्वादि-प्र० । ५. सि० कौ० स्वादि-प्र० । ६. पा० सू० ८।२।६९ ।
७. पा० सू० ८।१।१६ ।

त्यंशस्य लाभः सम्पन्नः । अस्योत्सर्गशास्त्रं तु—अहन्नितिसूत्रमस्ति-अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते । अदसीयोद्देश्यतावच्छेदकं तु अहन्-शब्दान्तपदावयवनिर्दिश्यमानाऽहन्-शब्दान्त्याल्वविशिष्टं नत्वम् । इदं च रूपं व्यापकम् । रोऽसुपीति सूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं व्याप्यम् । यतो हि यत्र यत्राहन्शब्दान्तपदावयवनिर्दिश्यमानाहन्शब्दान्त्याल्वविशिष्टं सुप्परक्त्वाभावविशिष्टं च नत्वम्, तत्र-तत्राहन्-शब्दान्तपदावयवनिर्दिश्यमानाहन्शब्दान्त्याल्वविशिष्टं नत्वम् । सर्वत्र वैशिष्ट्यं समानाधिकरण्यसम्बन्धेन । अतश्च रोऽसुपीत्येतदपवादशास्त्रम्, तदीयोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अहन्नित्युत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचे सति अहरहः, अहर्गण इत्यादिषु प्राप्तमपि अहन्नित्यनेन रुत्वं रोऽसुपीत्यपवादशास्त्रेण वार्यते इति रेफादेश एवानयोर्लक्ष्ययोर्भवति, न तु रुत्वम् । अतश्चातो रोरप्लुतादप्लुते इति, हशि चेति चोत्त्वमत्र न भवति ।

(१२१) खरवसानयोर्विसर्जनीयः^१—

खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः^२ । उत्सर्गशास्त्रमेतत् । अह्रादीनां पत्यादिषु वा रेफः^३ । विसर्गापवादः । अस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—अहन्-शब्दान्तपदावयवनिर्दिश्यमानाऽहन्शब्दान्त्याल्वविशिष्टं पत्यादिशब्दाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं च रेफत्वम् । खरवसानयोरित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—खरवसानान्यतराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं पदान्तत्वविशिष्टं रेफत्वम् । अनयोरस्ति व्याप्यव्यापकभाव इति कृत्वा उत्सर्गापवादभावः सम्पद्यते । यद्यस्य रेफस्य विसर्गः स्यात्तर्हि रेफविधानं व्यर्थं स्यात् ।

(१२२) भोभागोऽघोऽपूर्वस्य योऽशि^४—

एतत्पूर्वस्य रोर्वादेशः स्यादशि परे^५ । 'अतो रोरप्लुतादप्लुते^६' अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यात् अप्लुतेऽति । भो भगो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । इदमपवादसूत्रम् । यतो हि अप्लुताकाराव्यवहितपूर्वस्य अप्लुताकाराव्यवहितोत्तरस्य रोः उकारादेशो भवति ।

तत्र च—अप्लुताकाराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं तादृशाकाराव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टं च रुशब्दत्वमस्योद्देश्यतावच्छेदकम् । इदञ्च भो भगो इत्येतदीयोद्देश्यतावच्छेदकापेक्षया व्याप्यमस्ति । यतो हि भो भगो इत्यस्यावर्णांशो उद्देश्यतावच्छेदकम्—अवर्णाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टमशव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं च रुशब्दत्वमस्ति । इदञ्च अतो रोरित्येतदीयोद्देश्यतावच्छेदकापेक्षया व्यापकमस्ति । यत्र यत्राप्लुताकारो व्यवहितोत्तरत्वविशिष्टमप्लुताकाराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं न रुशब्दत्वम् । तत्र-तत्रावर्णा-

१. पा० सू० ८।३।१५ । २. सि० कौ० अक्षन्वि-प्र० । ३. वार्तिकम्—
पा० सू० ८।२।६९ । ४. पा० सू० ८।३।१७ । ५. सि० कौ० स्वादिप्र० ।
६. पा० सू० ६।१।११३ ।

व्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाशव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं च रुशब्दत्वमिति व्याप्यव्यापक-
भावेनोत्सर्गापवादभावः सम्पद्यते । अत एवल्लिखितम्—श्री मदभट्टोजिदीक्षितेनापि
भो भगो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवाद इति । यद्यपि अतो रोरित्येतद्दृष्ट्या त्रिपा-
दीस्थं भोभगो इति सूत्रसिद्धान्तमस्ति, इति नास्ति उत्सर्गापवादभावसङ्गतिरिति,
तथापि— यदि उत्वं न स्यात् तर्हि यत्वं स्यादिति । तार्किकापवादतत्त्वमस्त्येव । अर्थात्
रोरुत्वे कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन रुत्वमानीय पश्चाद् यत्वं स्यादिति शङ्कायामुच्यते ‘भो
भगो इति प्राप्तस्य’ इति । इयमेव शैली द्वन्द्वापवाद एकशेष इत्यत्रापि स्वीकृताऽस्ति ।
यद्येकशेषो न स्यात्तर्हि द्वन्द्वः स्यादित्येवं रीत्या द्वन्द्वस्य क्षेत्रमेकशेषेणाधिकृतमस्ति,
अतोऽस्ति तार्किकापवादत्वमिति, तथैव प्रकृतेऽपि ।

पूर्वविप्रतिषेधेन ‘अतो लोप’ इति लोपो भवतीति प्रासङ्गिकं वेदितव्यम् ।

अयं विशेषः—णेरनिटीत्यत्रानिटीति वचनसामर्थ्येन सर्वमप्यार्धधातुकमस्य
विषयतया गृह्यते । एवञ्च यत्र-यत्र णेलोपः प्राप्तस्तत्र-तत्र इयङादीनि प्राप्नुवन्ति इति
इयङादीनामन्यतमत्वेन व्यापकतां मत्वोत्सर्गत्वम् । णिलोपस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नो-
द्देश्यताकत्वेन अपवादत्वम् मन्तव्यम् । अतश्चेयङादिकं प्रति णिलोपस्यापवादत्वं
सम्यगेवोक्तम् ।

(१२३) मोऽनुस्वारः^१—

मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्वलि । उत्सर्गशास्त्रमिदम् ।

(१२४) मो राजि समः क्वी^२—

क्विवन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । अपवादसूत्रमिदम् । यतश्चा-
स्योद्देश्यतावच्छेदकम्—क्विवन्तराजधात्वव्यवहितपूर्वमुपसर्गघटकमकरात्वम् । इदञ्च
व्याप्यम् । ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—हलव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टपदान्त-
मकारत्वम्, एतच्च व्यापकम् । अतो ‘मो राजि’ इत्यनेन ‘मोऽनुस्वार’ इत्यस्य बाधः
क्रियते । किं वा ‘मो राजि’ इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन ‘मोऽनुस्वारः’
इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचः क्रियते इति तत्त्वम् ।

‘मोऽनुस्वारः’ इत्युत्सर्गसूत्रम्, ‘हे मपरे वा’ इत्यपवादसूत्रम्, मपरे हकारे परे
मस्य म एव स्याद्वा । हल् ह्रल् चलने, किम् ह्रलयति । किं ह्रलयति^३ ।

(१२५) हे मपरे वा^४—

इदमपि अपवादसूत्रम्—मोऽनुस्वार इत्यस्य । यतो हि मपरकहकारपरकत्वविशिष्टं
मत्वमस्योद्देश्यतावच्छेदकम्, तदपेक्षया पदान्तत्वविशिष्टं मत्वं ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यस्यो-

१. पा० सू० ८।३।२३ । २. पा० सू० ८।३।२५ । ३. सि० कौ० ह्रसन्विः ।

४. पा० सू० ८।३।२६ ।

द्देश्यतावच्छेदकम्, तच्च व्यापकमस्ति इति कृत्वा 'मोऽनुस्वार' इति सूत्रं बाधित्वा 'हे मपरे वा, इत्यनेन किं ह्यालयतीत्यत्र मकारस्य मकार एव विधीयते, तदभावपक्षे 'मोऽनुस्वार' इत्यपि भवत्येव ।

एवमेव 'नपरे न' इति सूत्रस्यापि अपवादत्वं 'मोऽनुस्वार' इति सूत्रमुद्दिश्य बोध्यम् । नपरकहकारपरकत्वविशिष्टमत्वं तस्योद्देश्यतावच्छेदकम्, अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव ।

(१२६) विसर्जनीयस्य सः^३—

'शर्परे विसर्जनीयः'^१ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत्^४ । 'कुप्वोः—क—पौ^५ च'—कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः, चाद् विसर्गः^६ । अत्र बाध्यसामान्यचिन्तया कुप्वोरिति सूत्रं 'विसर्जनीयस्य सः' 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यनयोर्द्वयोरपि बाधकं भवितुमर्हति—अपवादत्वात् । यतो हि यत्र-यत्र खरप्रत्याहारान्तर्गतकवर्गपवर्गव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं विसर्गत्वं कुप्वोरित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम् । तत्र-तत्र तयोर्द्वयोरुद्देश्यतावच्छेदकमन्यतरत्वेन रूपेणाऽस्त्येव, तच्चोद्देश्यतावच्छेदकम् किमस्ति इति चेदुच्यते—खरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं विसर्गत्वम्, शर्परकखरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं विसर्गत्वं चेत्यन्यतरत् । अस्यान्यतरस्य धर्मस्य कुप्वोरित्येतदीयोद्देश्यतावच्छेदकापेक्षया व्यापकत्वमस्त्येव । परन्तु अत्र न बाध्यसामान्यचिन्तया बाधः, अपि तु बाध्यविशेषचिन्तया । एवञ्च सिद्धान्तकौमुद्यामपि लिखितम्—येन नाप्राप्त इति न्यायेन 'विसर्जनीयस्य स' इत्यस्यैवापवादोऽयम् न 'तु शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य । तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग एव ।

(१२७) स्तोः इचुना इचुः^७—

उत्सर्गसूत्रम्—सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः^८ ।

(१२८) शात्^९—

अपवादसूत्रमिदम् । शात् परस्य तवर्गस्य इचुत्वं न स्यात्^{१०} । अत्र व्यापकशास्त्रम्—'स्तोः इचुना इचुः' । तदीयोद्देश्यतावच्छेदकम्—शकारचवर्गान्यतरसंयुक्तस्य सकारतवर्गान्यतरस्य क्रमेण शकारचवर्गान्यतरत्वं स्यादित्यर्थे शकारचवर्गान्यतरसंयुक्तसकारतवर्गान्यतरत्वम् उद्देश्यतावच्छेदकम् ।

शादित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकम्—शकाराव्यवहितोत्तरत्वविष्टतवर्गत्वम् । अस्यां स्थितौ स्तोः इचुनेत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं व्यापकम् । तदपेक्षया शादित्यस्योद्देश्यता-

१. पा० सू० ८।३।२७ । २. पा० सू० ८।३।३४ । ३. पा० सू० ८।३।३५ ।
४. सि० कौ० विसर्गसन्धिः । ५. पा० सू० ८।३।३७ । ६. सि० कौ० ह्रस्वसन्धिः ।
७. पा० सू० ८।४।४० । ८. सि० कौ० ह्रस्वसन्धिः । ९. पा० सू० ८।४।४४ ।
१०. सि० कौ० ह्रस्वसन्धि-प्र० ।

वच्छेदकं व्याप्यमस्तीति व्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने संकोचे सति शादित्यस्य विषये श्चुत्वप्रवृत्तिर्न जायते इति तत्त्वम् ।

(१२९) षटुना षटुः^१—

उत्सर्गसूत्रमिदम् । स्तोः षटुना योगे षटुः स्यात्^२ ।

(१३०) न पदान्ताद्वोरनाम्^३—

अपवादसूत्रमिदम् । पदान्ताद्वर्गात्परस्यानामः स्तोः षटुर्न स्यात् । पूर्ववदेवात्रापि न पदान्तादित्येतदीयविषयातिरिक्तत्वेन षटुना षटुरित्येतदीयविषये सङ्कोचः ।

(१३१) तोः षि^४—

तवर्गस्य षकारे परे न षटुत्वम्^५ । इदं च षटुना षटुरित्यस्यापवादसूत्रम् । तस्योद्देश्यतावच्छेदकं रूपम्—षकाराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टतवर्गीयवर्णत्वम् । एतद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन षटुना षटुरित्येतदीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचः क्रियते । व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रं 'तोः षि' इति शास्त्रम् । व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रं 'षटुना षटुः' इति शास्त्रम् । यतो हि यत्र-यत्र षकाराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टतवर्गीयवर्णत्वम्, तत्र-तत्र षकारटवर्गान्यतरसंयुक्तसकारतवर्गान्यतरत्वम् । अस्यां स्थितौ व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्यापवादत्वं सुतरां संवृत्तम् । यद्यपि 'तोः षि' इति निषेधसूत्रम्, षटुना षटुरिति च तदीयं विधिशास्त्रम्, तथाऽपि निषेधशास्त्रस्य फलतोऽपवादशास्त्रत्वं भवत्येव, अत एव 'प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्युच्यते । तत्र तत्र भगवता भाष्यकृता निषेधसूत्रमुद्दिश्यापि उच्यते च—अणुदित्सूत्रस्य शाब्दबोधकाले—अणुदित्सूत्रं सवर्णपदार्थज्ञातुं तुल्यास्यसूत्रं च प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन स्वापवादभूतं नाञ्जलाविति सूत्रमपेक्षते इत्यादि ।

(१३२) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः^६—

उत्सर्गसूत्रमिदम् ।

(१३३) वा पदान्तस्य^७—

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्^८ । अपवादसूत्रमेतत् । यतश्चास्योद्देश्यतावच्छेदकं ययप्रत्याहारान्तर्गतवर्णाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टपदान्तानुस्वारत्वम्, इदं व्याप्यं रूपम् । तदपेक्षयाऽनुस्वारस्य ययीत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकं—ययव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमनुस्वारत्वं व्यापकं रूपम् । अतश्च वा पदान्तस्येत्यनेनानुस्वारस्य ययीत्यस्य बाधः क्रियते ।

॥ इति अपवादसूत्रस्वरूपालोकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. पा० सू० ८।४।४१ ।	२. सि० कौ० हल्सन्धि-प्र० ।	३. पा० सू० ८।४।४२ ।
४. पा० सू० ८।४।४३ ।	५. सि० कौ० हल्सन्धि-प्र० ।	६. पा० सू० ८।४।५८ ।
७. पा० सू० ८।४।५९ ।	८. सि० कौ० हल्सन्धि-प्र० ।	

